

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES.

No. CXV.

Śrī Citrodayamanjarī.

No. IV.

THE

RKSAMHITĀ

WITH

the Bhāṣya of Skandasvāmin and the
commentary of Venkaṭamādhavārya

EDITED BY

K. SĀMBAŚIVA ŚĀSTRĪ,
*Curator of the Department for the Publication
of Oriental Manuscripts, Trivandrum.*

Part II.

PRINTED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT
BY HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF TRAVANCORE

Sa2VI
Sām

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

1955.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 8111... ..

Date..... 8. 1. 57 .....

Call No. Sa 2VI .....

Sa

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ११५.

श्रीचित्रोदयमञ्जरी

ग्रन्थाङ्कः ४.

ऋक्संहिता

स्कन्दस्वामिकृतभाष्येण

वेङ्कटमाधवार्यकृतव्याख्यानेन च सहिता

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण
के. साम्बशिवशास्त्रिणा
संशोधिता ।

द्वितीयो भागः ।

सा च

अनन्तशयने

महोन्नतमहामहिमश्रीचित्रावतारमहाराजशासनेन

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमूलावनिपालमौलिमणिना सङ्कल्पितश्रीरिव
श्रीमूलात्मजनिस्तथा सहजया लक्ष्म्या च सम्भावितः ।
स्वातिज्योतिरिवादितः समुदितश्चित्रावतारः स्वयं
मार्ताण्डाग्रसरो विराजति महाराजः स रामामिधः ॥
भास्वद्वर्णमणिः प्रवालमृदुला श्रुत्याद्यलङ्कारिणी
श्रीमद्विश्वसुन्धरानवयशोराशिप्रकाशात्मिका ।
उत्फुल्लसुकृतिप्रसाधनधृतामोदोन्नदङ्गिण्डमा
श्रीचित्रोदयमञ्जरी सुमनसां सर्वस्वमुज्जृम्भताम् ॥

के. साम्बशिवशास्त्री.

P R E F A C E .

This is the second part of Rksamhita with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the gloss by Veṅkaṭamaḍhava, the first part of which has already been published from this office. This part, which goes up to the second Adhyāya of the first aṣṭaka is on a par with the first part in point of matter and manner. This volume, which is a treat to the cultured, dawned upon our attention, while we were eager to publish valuable works for the embellishment of the "Sri Citrodaya Mañjarī Series". The Bhāṣya of Skandasvāmin, enriched by many unheard-of anecdotes from ancient myths and legends, and the great gloss of Veṅkaṭamaḍhava, simple and terse and clear— are both unique adornments to this edition of the Samhita. Acknowledging, with gratitude, the services rendered by the very industrious Pandits of this office, and awaiting the opportunity for publishing without delay the remaining parts, we offer this to the Public.

Trivandrum, }
25 10-1109. }

K. SĀMBAŚIVA ŚĀSTRĪ.

निवेदना ।

द्वितीयोऽयं भाग ऋक्संहितायाः स्कन्दस्वामीयभाष्येण वेङ्कटमाध-
वीयव्याख्यानेन च सनाथायाः यस्याः प्रथमं भागमितः पूर्वमिह प्राकाशयम् ।
आद्यन्याष्टकस्य द्वितीयाध्यायगोचरोऽयमाकृत्या प्रकृत्या च प्रथमादन्यूनः ।
यावदपि त्वरिततरमखिलामोदसम्पन्नं ग्रन्थरत्नं प्रकाश्य श्रीचित्रोदयमञ्जरीं
प्रसाधयितुमनसो मे मन्ये किमपि चक्षुषोः प्रभातमयं भागः सुमनसामुपहारः ।
नैकैरश्रुतचरैरेतिहासादिकथाऽङ्गद्वैरुपोद्बलितं श्रीस्कन्दस्वामीयं भाष्यं, लघु-
नापि सारगर्भेण टिप्पणीप्रायेण विशदीकरणेन महनीयं वेङ्कटमाधवीयं व्या-
ख्यानं च सममस्याः संहिताया निकाममनितरसाधारणं किमप्याभरणम् ।
अस्याः प्रकाशनाय दृढतरप्रयत्नशालिभिरत्रत्यैः पण्डितैः सुबहूपकृतं स्मरत्वेव-
मेवापरानप्यदसीयान् भागाननवशेषमचिरात् प्रकाशयितुमवसरं च प्रतीक्षमाणः
सद्यः सतां समक्षमिममवतारयामि ।

अनन्तशयनम्, }
२५-१०-१०९. }

के. साम्बशिवशास्त्री.

॥ श्रीः ॥

ऋक्संहिता

भर्तृध्रुवसुतस्कन्दस्वामिकृतभाष्येण
वेङ्कटार्यतनयमाधवार्यकृतव्याख्यानेन चोपेता
पदपाठसंहिता ।

(द्वितीयो भागः ।)

ॐ अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया ।
अकारिरत्नधातमः ॥ १ ॥

अयम् । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रेभिः । आसया । अ-
कारि । रत्नधातमः ॥ १ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

आर्भवं प्रथमं सूक्तम् । ऋभुर्विम्बा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य
त्रयः पुत्रा रथकारा बभूवुः । ते अतिशयवद्विः कर्मभिर्देवत्वमीयुः । तेऽत्र
साहचर्यादन्यतमवचनेनापि ऋभुशब्देन सर्वेऽभिधीयन्ते । तदेवतं द्वितीयस्य
प्रथमं सूक्तम् अयं देवायेत्येतत् । जन्मन इति मनिरयं कर्तरि सामर्थ्याच्चात्र
भूते काले द्रष्टव्यः । देवाय जन्मन इति चोभयत्र बहुवचनस्य स्थाने एक-
वचनं देवेभ्यो जातेभ्यः । य ऋभवो मनुष्याः सन्तो देवा जाताः तदर्थमित्यर्थः ।
स्तोमः स्तुतिः विप्रेभिः मेधाविभिरस्माभिः । आसया, आसशब्देऽत्र सामर्थ्याद्

प्रयोजनस्य चेयं हेतुत्वेन विवक्षा । परिचर्य (र्यः ? र्यार्थः) मित्यर्थः । अकारि कृतः ।
कीदृशः । रत्नधातमः अतिशयेन धनानां दाता येन स्तुता ऋभवोऽतिशयेन
धनं दास्यन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अयं देवाय जन्मने माधवो व्याचिकीर्षति ।

तन्नामन्त्रितशब्दानामादौ वृत्तिः प्रदर्श्यते ॥

आमन्त्रिताद्युदात्तत्वमुच्चैरामन्त्रणे भवेत् ।

नीचैरामन्त्रणे कार्ये पदं सर्वं निहन्यते ॥

अर्थस्वभावाद्वाक्यस्य मध्यस्थं तन्निहन्यते ।

ऋतेन मित्रावरुणा कवी नो मित्रावरुणा ॥

अर्थस्वभावाद्दुर्ज्ञेयत्वं कचिन्मध्येऽपि दृश्यते ।

तथैव नीचैस्त्वमपि तत्रोदाहरणे शृणु ॥

अह्यच्छुनमन्धाय सा वृकीरिति वक्ष्यति ।

नरेति तन्नाद्युदात्तमेवं हि परिदेवनम् ॥

इन्द्राग्नी द्यावापृथिवी यजुष्यस्मिन् निहन्यते ।

बहुष्वामन्त्रितेष्वन्तरोपधिरिति यन् पदम् ॥

अग्ने पावकरोचिषा धृताहवन दीदिवः ।

भ्रावो नेष्टः पिब क्रतुना सखायस्तोमवाहसः ॥

विश्वे देवासो मरुतो विश्वे यजत्रास्त आदिष्टाः ।

सर्वत्रार्थस्वभावोऽयमूहः प्राज्ञैरिति स्थितिः ॥

नामन्त्रितं कारकबद्धान्यार्थेनान्वितं भवेत् ।

युवं वरो सुपाप्मो पेशो मर्या अपैक्षसे ॥

य इमे तत्रोदाहरणे स्पष्टे सर्वं च तादृशम् ।

आवेद्यमानवत्त्वे च एष हेतुरिति स्थितिः ॥

इति ।

अयं देवाय । मेधातिथिः । अयं स्तोमो मनुष्यत्वमपहाय देवभूताय ऋ-
भूणां गणाय मेधाविभिरस्माभिरास्येनातिशयेन रत्नदाता क्रियते ॥ १ ॥

यइन्द्रायवचोयुजाततक्षुर्मनसाहरी ।

ये । इन्द्राय । वचःस्युजा । ततक्षुः । मनसा । हरी इति ।
शमीभिः । यज्ञम् । आशत ॥ २ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

ऋभवः किं कृतवन्तः । ये ऋभव इन्द्राय वचोयुजा वचनमात्रयोगिनौ
ततक्षुः, तक्षतिः करोतिकर्मा, कृतवन्तः । केन । मनसा ध्यानमात्रेणैव । कौ ।
हरी । ये च शमीभिः । एकचमसचतुष्टयकरणादिभिः यज्ञम् आशत प्राप्ताः
यज्ञियत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । तद्वक्ष्यति --- 'एकं चमसं चतुरः कृणोतने'ति ॥ २ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

य इन्द्राय । य इन्द्रार्थं वचनमात्रेण रथे युज्यमानौ कृतवन्तो बुद्धिमहत्तयाश्चौ,
ते शिल्पकर्मभिर्देवप्रीणनैर्यज्ञियं भागं प्राप्तवन्तः ॥ २ ॥

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथम् ।

तक्षन्धेनुं सबर्दुघाम् ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्याम् । परिज्मानम् । सुखम् । रथम् ।

तक्षन् । धेनुम् । सबःसदुघाम् ॥ ३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

ये च तक्षन् कृतवन्तः । नासत्याभ्याम् । अश्विनोरेको नासत्यनामा,
दस्यनामापरः । साहचर्यात्विदमन्यतरशब्देनाप्युभयोरभिधानम् । अश्विनोरर्थाय ।
परिज्मानम्, अजेः गत्यर्थस्येदं रूपं, सर्वतोगामिनम् । सुखं रथम् । ये च
तक्षन् धेनुम् । कीदृशम् । सबर्दुघां, सबर्दु(?) रित्यमृतस्याख्या, अमृतस्य
दोग्ध्रीम् । कस्मै पुनरकुर्वन् । बृहस्पतये । कुत एतत् । 'बृहस्पतिर्विश्वरूपा-
मुपाजते'त्यत्र बृहस्पतेर्विश्वरूपया सम्बन्धदर्शनात् । विश्वरूपाव्यपदेशस्य च 'रथं
ये चक्रः सुवृतं नरेष्ठां ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपामि'त्यत्र धेन्वा दृष्टत्वात् ॥ ३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

तक्षन्नासत्याभ्याम् । अकुर्वन्नश्विभ्यां परितो गन्तारं शोभनाक्षद्वारं रथं तक्षन्

४ स्कन्दस्वामिभाष्य-वेङ्कटमाधवार्थव्याख्यानोपेता ऋक्संहिता । [अ० २. व० १.

युवानापितरापुनःसत्यमन्त्राऋजूयवः ।

ऋभवोविष्टीकृत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यमन्त्राः । ऋजूयवः ।
ऋभवः । विष्टी । अकृत ॥ ४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

ये च पितरा आत्मीयौ पितरौ । युवाना पुनः वृद्धभूतौ सन्तौ पुनस्तरुणौ ।
सत्यमन्त्राः, मन्त्रणं मन्त्रः वचनं, सत्यवचनाः ऋजूयवः ऋजुकामाः ऋभवः ।
विष्टी । विष्टीति कर्मनाम । तस्यायं छान्दसो वकारलोपः । तृतीयान्तं चेदमत्र
द्रष्टव्यम् । कर्मणां वा अकृत कृतवन्तः ॥ ४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

युवाना पितरा । वृद्धावात्मीयौ पितरौ पुनस्तरुणावकुर्वन् । मन्त्रैरुच्यमानं
सर्वं सत्यं येषां न भाक्तम् । ऋभव ऋजुकामा विष्टयः । तक्षणकर्मा विष्टिः ॥ ४ ॥

संवोमदासोअगमतेन्द्रेणचमरुत्वता ।

आदित्येभिश्चराजभिः ॥ ५ ॥

सम् । वः । मदासः । अगमत । इन्द्रेण । च । मरुत्वता । आ-
दित्येभिः । च । राजभिः ॥ ५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

व इति प्रकृतानामृभूणाम् । मदासः समगमत संगच्छन्ते । मदद्वारेण चेयं
तद्वतामृभूणामेव सङ्गतिरुच्यते । यूयं सोमेन मत्ताः सङ्गच्छध्वमित्यर्थः । केन
सह । इन्द्रेण मरुत्वता सह आदित्येभिश्च राजभिः दीप्तैः ॥ ५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

सं वो मदासः । सङ्गता युष्माकं सोमासृतीये सवने मरुत्वतेन्द्रेणान्यैश्चादित्यै
राजभिः ॥ ५ ॥

इति स्कन्दस्वामिभाष्य-वेङ्कटमाधवार्थव्याख्यानोपेता ऋक्संहिता ।

उ॒त॒त्यं॑ च॒म॒सं॑ न॒वं॒ त्वष्टु॑र्दे॒वस्य॑ निष्कृतम् ।

अ॒कर्त॑ च॒तुरः॑ पुनः ॥ ६ ॥

उ॒त । त्यम् । च॒म॒सम् । न॒वम् । त्वष्टुः । दे॒वस्य॑ । निःकृतम् ।

अ॒कर्त॑ । च॒तुरः॑ । पुन॒रिति॑ ॥ ६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

उत त्वं चमसं नवमजीर्णं त्वष्टुर्देवस्य स्वभूतं निष्कृतम् । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । संस्कृतं परिनिष्ठितं सन्तमित्यर्थः । 'एकं चमसं चतुरः कृणोतने'ति देवसन्देशेनाग्नेर्वचनात् अकर्त कृतवन्तः स्थ चतुरः चमसान् पुनः ॥ ६ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

उतत्यम् । अपिच तं नवं चमसं त्वष्टा देवेन संस्कृतमेकं सन्तं पुनश्चतुरश्चमसान् कृतवन्तः स्थ ॥ ६ ॥

ते॒नो॒रत्ना॑नि॒धत्त॑न॒त्रिरा॑सा॒सानि॑ सु॒न्वते॑ ।

ए॒कमे॒कं सु॒शस्ति॑भिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्ना॑नि । ध॒त्त॒न । त्रिः । आ । सा॒सानि॑ । सु॒न्वते॑ ।

ए॒कम् एकम् । सु॒शस्ति॑भिः ॥ ७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

य ईदृशाः स्थ, ते नः अस्माकं स्वभूताय रत्नानि धत्तन दत्त । मा च सकृदेव । किं तर्हि । त्रिः । आकारस्तु पदपूरणः । कियन्ति । साप्तानि । स्वार्थिकोऽत्र तद्धितः । सप्तैव साप्तानि । वर्गे वा तद्धितः । 'पञ्चदशतौ वर्गे वा' 'सप्तनोऽञ् छन्दसि' (५-१-६०, ६१) इति छान्दसत्वादायुदात्तत्वम् । सप्तकवर्गाणि साप्तानि । कतमानि ।

“छत्रं रथो मणिर्मर्या निधिरश्वो गजस्तथा ।

एतानि सप्त रत्नानि पूर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ॥”

ति लक्षणे अत्रान्न रत्नादीनि । अथवा गन्तमिति धननाम । सर्वार्णरजत-

६ स्कन्दस्वामिभाष्य-वेङ्कटमाधवाचार्यव्याख्यानोपेता ऋक्संहिता । [अ० २. व० २.

माणिक्यमौक्तिकप्रभृतीनि सप्त धनानीति । त्रिरिति कृत्वोर्थीयश्रुतेरा इति
चोपसर्गाद् योग्यक्रियाध्याहारः । त्रिरावृत्तानि सप्त एकविंशतिसुवर्णादिधनप्रकारं
दत्तेत्यर्थः । कस्मै । सुन्वते यजमानाय । कीदृशानि रत्नानि । उच्यते । एक-
मेकमिति । निर्धार्यमाणश्रुतेर्निर्धारणसंबन्धो येषामिति शब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः ।
सुशस्तिभिरिति तृतीयाश्रुतेरुक्तशब्दः । येषामेकैकं सुशस्तिभिः शोभनाभिः
प्रशंसामिर्युक्तम् अत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

ते नो रत्नानि । तेऽस्माकं रत्नान्याधत्तन त्रिरावृत्तानि सप्तसंख्यान्येकविं-
शतिं सुन्वो यजमानायैकमेकं स्तुतिभिः । चतुर्दशौषधयः सप्त ग्राम्याः पशवस्तान्येक-
विंशतिरित्याहुः ॥ ७ ॥

अधारयन्तवह्नयो अभजन्तसुकृत्यया ।

भागं देवेषु यज्ञियम् ॥ ८ ॥

अधारयन्त । वह्नयः । अभजन्त । सुकृत्यया । भागम् ।
देवेषु । यज्ञियम् ॥ ८ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अधारयन्त धारणं स्थिरीकरणं कालान्तरेणात्मनः स्थिरीकृतवन्तः ।
वह्नयः वोढारः सर्वकर्मणामृभयः अभजन्त सेवितवन्तः । इदानीं लब्धवन्तः
कालान्तरे च स्थिरीकृतवन्त इत्यर्थः । केन । सुकृत्यया एकचमसचतुष्टय-
करणादिकया क्रियया शोभनया । किम् । भागम् । क । देवेषु । निर्धारणे
चेयं सप्तमी । देवानां मध्ये । यज्ञियं यज्ञार्हं हविर्भागमित्यर्थः । अथवा वह्नयोऽत्र
हविषां वोढार ऋत्विजः । शोभनया संस्कारक्रियया शोभनैः संस्कारैः संस्कृत-
वन्तः आ च प्रदानकालाद् धारितवन्त इत्यर्थः । भागं देवेषु । षष्ठ्यर्थे सप्तमी-
यम् । हविर्भागं देवानामृभूणां यज्ञार्हम् ॥ ८ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अधारयन्त । सनुष्यत्वेऽपि न मता वोढारस्तथैकचमसचतुष्टयकरणादिकया
शोभनया क्रियया देवेषु यज्ञियं भागमभजन्त ॥ ८ ॥

इति पथः

इहेन्द्राग्नीउपह्वयेतयोरिस्तोममुश्मसि ।

तासोमंसोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमम् ।
उश्मसि । ता । सोमम् । सोमपातमा ॥ १ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

ततोऽनन्तरमैन्द्राग्नम् । आर्भवानन्तरं सूक्तमैन्द्राग्नम् । इह यज्ञे इन्द्राग्नी
अहमुपह्वये । इच्छब्दो यस्मादर्थे । तयोः स्तोममुश्मसि सर्वे वयं कामयामहे ।
कर्तुमिच्छामि वाक्यशेषः । एतज्ज्ञात्वा आगत्य ता तौ सोमं, द्वितीयानिर्देशात्
पिवेतामिति वाक्यशेषः । सोमपातमा इति अतिशयेन सोमानां पातारौ ॥ १ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

इहेन्द्राग्नी । इहेन्द्राग्नी उपह्वये । तयोरेव स्तोमं च कामयामहे । तौ हि
सोममतिशयेन पातारौ । विरम्याभिधानादेकवचनबहुवचनयोः सङ्गतिः ॥ १ ॥

तायज्ञेषुप्रशंसतेन्द्राग्नीशुभतानरः ।

तागायत्रेषुगायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुभत । नरः ।
ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

स्कन्दस्वागीयम् ।

ता तौ प्रकृतौ यज्ञेषु प्रशंसत ऋग्लक्षणाभिः शस्त्रस्तुतिभिः प्रक-
र्षेण स्तुत । तौ कौ । इन्द्राग्नी । शुभत, शुम्भ शोभार्थे, शोभध्वम् । हे नरः ।
मनुष्याः । ऋत्विजः । ऋत्विजो बृत्विक्त्वादेव देवताः स्तुतवन्तः शोभन्ते न
तूष्णीमासीनाः । अथवा 'दाता राधांसि शुम्भती'ति प्रयोगदर्शनाच्छुम्भतिर्दा-
नार्थः । दत्तं च ताभ्यां सोममित्यर्थः । तावेव गायत्रेषु । गीयन्ते तानीति गाय-

वेङ्कटमाधवीयम् ।

ता यज्ञेषु । तौ यज्ञेषु प्रशंसतेन्द्राग्नी अलङ्कृत च स्तोत्रैस्तावेव गायत्रसामसु
च गायत नरः । ॥ २ ॥

तामित्रस्यप्रशस्तयेन्द्राग्नीताह्वामहे ।

सोमपासोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । ह्वामहे ।
सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

मित्रस्य मित्रो देवतामात्रोपलक्षणार्थः । तौ देवतानां प्रशस्तये । होतृ-
त्वादग्निरागतो देवताः स्तोप्यतीत्येवमर्थम् इन्द्राग्नी ह्वामहे । पुनस्तच्छब्दश्रुते-
र्मित्रस्य प्रशस्तये सोमपा सोमपौ सोमपीतये सोमपानार्थमपि ह्वामहे ॥ ३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

ता मित्रस्य । तौ मित्रस्य प्रशस्तये तयोरितरेतरविषयां मैत्रौ स्तोत्रमिन्द्राग्नी
तौ ह्वामहे सोमपानशीलौ सोमपानाय च ॥ ३ ॥

उग्रासन्ताह्वामहउपेदंसवनंसुतम् ।

इन्द्राग्नीएहगच्छताम् ॥ ४ ॥

उग्रा । संता । ह्वामहे । उपे । इदम् । सवनम् । सुतम् ।
इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छताम् ॥ ४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

उग्रा उग्रौ क्रूरौ शत्रूणामुपरि । सन्ता । सच्छब्दः प्रशंसावचनः ।
सत्पुरुषः सद्भवः सद्भव इति यथा । प्रशस्तौ ह्वामहे । उपेदं सवनं
सुतम् उपशब्दोऽत्र प्रतिशब्दस्यार्थः । सवनमिति यज्ञनाम । यज्ञं सुतं च
सोमं प्रति । अथवा सवनशब्दः सूयते संदिति सवनं सोमलक्षणं हवि-
राह, न यज्ञनाम । इदं सोमलक्षणमभिषुतं हविः प्रति । एतज्ज्ञात्वा (हवी ?)

इन्द्राग्नी आ इह गच्छताम् । उपेदं सवनं सुतमित्येतत् पदचतुष्टयं 'सेमं नः स्तोममागही'त्यत्र पठितम् । इह पुनः पदकाले (रैः) पठ्यतेऽर्थभेदात् । कथमर्थभेदः 'सेमं नः स्तोममागहि' इत्यत्र क्रियापदानन्तर्यात् स्तोमं सुतमिति चानयोः उपागमनकर्मण्येव सम्भवादुपशब्द उपसर्गः स्वार्थवृत्तिः । न कर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दार्थे इदं सवनमित्यपि स्तोमं सुतमित्येतयोर्विशेषणार्थाधिकरणसप्तम्यर्थे प्रथमा अस्मिन् यज्ञे स्तोमं सुतं च सोममुपागच्छेत्यर्थः । इह पुनरिन्द्राग्नी एह गच्छतामिति क्रियाशब्दस्य व्यवहितत्वात् सुतमित्यस्य कर्मणो हवामह इति पूर्वोणेन्द्रा (ग्नी ? मि) कर्मकेणाह्वानेनासम्बन्धादागच्छतामित्यनेन सम्बन्धे इहशब्दस्य इदं सवनमितीदंशब्देन सप्तम्यर्थप्रवृत्तेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादुपशब्दः (ब्दः ? ब्द) कर्मप्रवचनीययोगलक्षणा (र्थ ? च) द्वितीया । इमं यज्ञं सुतं च सोमं प्रति सोमलक्षणं वा अभि (ष्टु ? पु) तं हविः प्रति हवामहे इति । अथ तु तत्रापीदं सवनमित्युपागमनकर्मणि द्वितीया व्याख्यायते स्तोममिमं च यज्ञं सुतं च सोमम् उपागच्छते (च्छे)ति, ततोऽस्य पदत्रयस्य पुनरिहाध्ययने पदकाराभिप्रायः पर्येष्यः ॥ ४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

उग्रो सन्ता । उग्रो भवन्तौ हवामहे इमं सुतं सोममुपै समीपे ताविन्द्राग्नी इहागच्छताम् ॥ ४ ॥

तामहान्तासदस्पतीन्द्राग्नीरक्ष उब्जतम् ।

अप्रजाः सन्तु अत्रिणः ॥ ५ ॥

ता । महान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उब्जतम् । अप्रजाः । सन्तु । अत्रिणः ॥ ५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

तच्छब्दश्रुतेर्मध्यमपुरुषयोगाच्च मन्त्रस्य प्रत्यक्षकृतत्वान्महान्ता सदस्पती इत्यनयोश्चानामन्त्रितयोस्तत्सम्बन्धी यच्छब्दोऽध्याहार्यः । (सो ? यौ) युवां महान्तौ सदस्पती सदः प्रसिद्धं यज्ञगृहं तस्य स्वामिनौ तौ हे इन्द्राग्नी ! । रक्ष उब्जतम् । उब्जतिरत्र सामर्थ्याद् वधार्थः न्यग्भावार्थो वा रक्षांसि हतं, न्यग्मृतानि वास्माकं (ह ?) कुरुतम् । अप्रजाः प्रजावर्जिताश्च सन्तु अत्रिणः । 'अदभक्षणे' । भक्षयितारः हिंसितारोऽस्माकम् ॥ ५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

ता महान्ता । तौ महान्तावित्येतावान् परोक्षम् । सदस्पती इन्द्राग्नी रक्षो हतम् । अप्रादुर्भूता भवन्त्वदनशीला राक्षसा अप्रजाताः ॥ ५ ॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे ।

इन्द्राग्नी शर्मयच्छतम् ॥ ६ ॥

तेन । सत्येन । जागृतम् । अधि । प्रचेतुने । पदे । इन्द्राग्नी
इति । शर्म । यच्छतम् ॥ ६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

तेन तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । येनान्येषा-
मपि स्तोतृणां यष्टृणां च जागृतः, तेन सत्येनाविसंवादिना स्तोत्रेण स्वसाम-
र्थ्येन वा ममापि जागृतम् । (ज?जा)गर(ण)मप्रमादः । सर्वार्थेऽप्यप्रमत्तौ
भवतम् । किञ्च अधि उपरि सर्वस्य प्रचेतुने पदे । प्रकर्षेण यच्चेतयति ज्ञापयति
प्रकाशयते वा तत् (प्रचेतुनम् । प्र)चेतुने पदे मम जागृतम् अप्रमत्तौ भवतम् ।
मां प्रचेतुनं पदं प्रापयतमित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

तेन सत्येन । यत् पदं ज्योतिषां मानुषान् प्रज्ञापयति तस्मिन् त्वदीय आधि-
पत्ये यथापूर्वं तेन सत्येन जागरणं कुस्तम् इन्द्राग्नी ! सुखं च यच्छतम् ॥ ६ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥

प्रातर्युजाविबोधयाश्विनावेहगच्छताम् ।

अस्यसोमस्यपीतये ॥ १ ॥

प्रातःस्युजा । वि । बोधय । अश्विनौ । आ । इह । गच्छ-
ताम् । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

तृतीयस्यादिराश्विनः । तृतीयस्य सूक्तस्यादि प्राग्विष्णुपाणिमूतय इत्य-
श्विदेवतम् । प्रातर्यावश्विनौ ग्रहयागेन युज्येते तौ प्रातर्युजौ अमुष्य यजमानस्य
यज्ञे गन्तव्यमित्येतद् विबोधय । आत्मन एवायमन्तरात्मनः प्रैषणादग्नेर्वा होतृ-
त्वात् । विबोधितौ चाश्विनौ आ इह गच्छताम् । किमर्थम् । अस्याश्विनग्रहा-
स्यस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

प्रातर्युजा । प्रातर्गमनाथोद्युक्तावश्विनौ स्तोतर्विबोधय । ताविहागच्छताममुं
सोमं पातुम् ॥ १ ॥

यासुरथारथीतमोभादेवादिविस्पृशा ।

अश्विनाताह्वामहे ॥ २ ॥

या । सु॒रथा । रथि॒ऽतमा । उ॒भा । दे॒वा । दि॒वि॒स्पृ॒शा ।

अ॒श्विना । ता । ह॒वामहे ॥ २ ॥

या सुरथा यौ सुरथौ, रथीतमा सारथिरत्र रथ्युच्यते अतिशयेन
सारथी, उभा देवा, दिविस्पृशा दिवि स्पृष्टारौ गन्तारावित्यर्थः । अश्विना ता
हवामहे ॥ २ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

या सुरथा । यौ सुरथावतिशयेन रथस्य नेतारौ भवतः, उभौ द्युस्थानावश्विनौ ।
तौ हवामहे ॥ २ ॥

यावांकशामधुमत्यश्विनासूनुतावती ।

तयायज्ञमिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

या । वा॒म् । क॒शा । मधु॒ऽमती । अ॒श्विना । सू॒नुता॒वती । तया॑ ।

य॒ज्ञम् । मि॒मिक्ष॒तम् ॥ ३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

या वां युवयोः कशा । अश्विन्योऽश्वौ यया तोषते सा कशौच्यते ।

कीदृशी । मधुमती । मध्वित्युदकनाम, तद्वती । वृष्टिकारिणीत्यर्थः । हे अश्विना !
सूनृतावती सूनृता वाक् तद्वती च । शब्दकारिणीत्यर्थः । त(दा ? या) मदीयं यज्ञं
मिमिक्षतम् । म्यक्षतेर्गतिकर्मण एतद् रूपम् । गच्छतम् । अथवा कशेति वाङ्-
नाम । या युवयोर्गर्जितलक्षणा वागुदकवती सूनृतावती च । सूनृतेत्यन्नाम ।
सस्यलक्षणेनान्नेन जनयितव्येन तद्वती । सस्यानां जनयित्रीत्यर्थः । अथवा
सूनृतं प्रियमुच्यते तद्वती श्रवणसुखेत्यर्थः । तथा यज्ञं मिमिक्षतम् । 'मिह
सेचने' । उदकेन सिञ्चतं वर्षतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

या वां कशा । या युवयोरश्वाजनिः (?) मधु क्षरन्ती शब्दवती, तयास्माकं यज्ञं
सिञ्चतम् ॥ ३ ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः ।

अश्विना सोमिनो गृहम् ॥ ४ ॥

नहि । वाम् । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः । अ-
श्विना । सोमिनः । गृहम् ॥ ४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

नहि वां युवयोः अस्ति दूरके दू(रके ? रे) नामास्ति, यत्र रथेन
गच्छथः । यदपि दूरे तदपि (दूरीथ ? रथे)न शीघ्रमेव गच्छथ इत्यर्थः ।
किं तत् । उच्यते । अश्विना सोमिनः सोमवतो यष्टुः स्वभूतं गृहम् ॥ ४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

नहि वामस्ति । नहि युवयोरस्ति दूरे किञ्चिद् गृहं यत्र युवां रथेन गच्छथो-
ऽश्विनो ! । यजमानस्य गृहं रथेन शीघ्रं गच्छतोर्न दूरे भवतीति ॥ ४ ॥

हिरण्यपाणिभृतये सवितारमुपह्वये ।

सचेत्ता देवतापदम् ॥ ५ ॥

हिरण्यऽपाणिम् । भृतये । सवितारम् । उप । ह्वये । सः ।
चेत्ता । देवता । पदम् ॥ ५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

हिरण्यपाणिं सावित्री तिस्रश्चाप्यत उत्तराः । हिरण्यपाणिमितीयं पराश्च
(त ? ति)सः सावित्र्यः । हिरण्ययौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणेः । अत्र शाङ्खा-
यना इतिहासब्राह्मणमधीयते — ‘अथ यत्र ह तदेवयज्ञमतन्वत पित्रे प्राशित्रं
परिजह्वस्तस्य पाणी प्राचेच्छेद । तस्मै हिरण्ययौ प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणि-
रिति । हिरण्यपाणिमृतये तर्पणाय सवितारमुपह्वये । किं कारणम् । उच्यते ।
यस्मात् स चेत्ता । ‘चित्ती संज्ञाने’ सम्यक् ज्ञाता नान्यः कश्चित् । देवता ।
षष्ठ्यर्थे प्रथमैषा । देवतानां पदं स्थानम् । अथवा स चेत्ता स एव देवता
स एव पदं स्थानमाश्रयो यष्टुणामिति ॥ ५ ॥

वेङ्कटमाधवोयम् ।

हिरण्यपाणिम् । “प्राशित्रं सवितुः पाणी प्राचेच्छेद । तस्मै तु देवा हिरण्ययौ
पाणी प्रत्यदधुरिति शाङ्खायनब्राह्मणम् । सवितारमृतये उपह्वये । स देवता प्रकाशं
कुर्वन् पदं प्रातेरेव चेतयति पदनिधानयोग्यदेशं प्रकाशयति ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥

अपांनपातमवसेसवितारमुपस्तुहि ।

तस्यव्रतान्युद्मसि ॥ ६ ॥

अपाम् । नपातम् । अवसे । सवितारम् । उप । स्तुहि ।

तस्य । व्रतानि । उद्मसि ॥ ६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

नपाच्छब्दोऽपत्यनाम । इह च सामर्थ्यात् पुत्रे वर्तते । न पौत्रे ।
अपां पुत्रमित्यर्थः । कुत एतत् । सवितुर्बुधयो जन्म । तत् + + + साक्षादद्भ्यः ।
‘अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशतीति श्रुतेः । अथवा अद्भ्यो वैद्युता-
ग्निर्जायते अग्नेः सविता । ‘अग्नेर्वा आदित्यो जायत’ इति श्रुतेः । अथवा ‘आपो
वा इदमग्र आसन्नि’ति श्रुतेरद्भ्यः प्रजापतिरजायत । प्रजापतेः सविता । तेना-
यमपो पौत्र एव । तमपांनपातं पौत्रम् अवसे तर्पणाय पालनाय वा सवितारमु-
पस्तुहि । आत्मन एवायमन्तरात्मनः प्रैषः । किं कारणम् । तस्य व्रतानि क-
र्माणि यागाख्यानि उद्मसि सर्वे वयं कामयामहे । कर्तुमिति वाक्यशेषः ।
यस्मात् तं यष्टुमिच्छाम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अपांनपातम् । योऽद्भ्यः प्रातरुदेति तं सवितारमुपस्तुहि । तस्य कर्माणि श्रोतुं कामयामहे ॥ ६ ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः ।

सवितारं नृचक्षसम् ॥ ७ ॥

विभक्तारम् । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः । सविता-
रम् । नृचक्षसम् ॥ ७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

यस्मै यावद् योग्यं तस्मै तावतः प्रदातारं तं विभक्तारं हवामहे । वसो-
श्चित्रस्य राधसः । 'राध साध संसिद्धौ' सर्वार्थसिद्धिकरस्य । सवितारं नृचक्षसम्
मनुष्यान् द्रष्टारं मनुष्याणां शुभाशुभानां कर्मणां प्रत्यवेक्षितारमित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

विभक्तारम् । वासयितुः पूज्यस्य धनस्य दातारं हवामहे सवितारं मनुष्याणां
द्रष्टारम् ॥ ७ ॥

सखायआनिषीदत सवितास्तोम्योनुनः ।

दाताराधांसिशुंभति ॥ ८ ॥

सखायः । आ । नि । सीदत । सविता । स्तोम्यः । नु ।

नः । दाता । राधांसि । शुंभति ॥ ८ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

हे सखायः! अध्वर्यवः! अनिषीदत । आ इत्यर्वागर्थे । अर्वाक् मत्स-
मीपे प्रतिगरदानार्थं निषीदत । किं कारणम् । यस्मात् सविता स्तोम्यः स्तोमार्हः
स्तोतव्यः नु क्षिपे नः अस्माकम् । किं कारणम् । यस्माद् दाता सविता
राधांसि । शुम्भतिर्दानार्थोऽयं सामर्थ्यात् । किं हि दाता राधसः? धांसि ।
किमन्यत् कुर्यात् अन्यतो दानाद् ददाति । स्तोतृभ्य इत्यर्थः । अथवा दाता

यजमानः राधांसि सोमलक्षणानि धनानि । शुम्भतिस्तु शोभनार्थ एव सामर्थ्या-
त्त्वन्तर्णीतप्यर्थः, लट् च भूते काले । यस्माद् यजमानः सोमान(म?)भिष-
वादिभिः संस्कारैः शोभितवान् संस्कृतवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

सखायः । प्रस्तोतृप्रभृतय आगत्योपविशत सवितास्माकं स्तोतव्यः क्षिप्रमन्त्रानां
दाता यजमान एनं स्तुतिभिरलङ्करोति हविर्भिवैति ॥ ८ ॥

अग्ने॑पत्नी॑रि॒हाव॑ह॒दे॒वाना॑मु॒शती॑रुप ।

त्व॒ष्टारं॑ सोम॑पीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानाम् । उशतीः । उप ।
त्वष्टारम् । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

एकाम्रेः । एका ऋगाग्नेयी । हे अग्ने ! पत्नीरिह कर्मणि उपावह ।
कस्य पत्नीः । देवानाम् । उशतीः कामयमानाः सामर्थ्याद् देवान् वा यजमानं
वा । त्वष्टारं च । किमर्थम् । सोमपीतये । आवोदुरग्नेरेवात्र प्राधान्यं, न देव-
पत्नीनां त्वष्टृश्रामेयत्वम् ॥ ९ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अग्ने पत्नीः । अग्ने ! देवपत्नीरिहोपावह कामयमानाः । त्वष्टारं च सोमपा-
नार्थम् ॥ ९ ॥

आग्ना॑अ॒ग्नइ॒हाव॑से॒होत्रा॑यवि॒ष्टभा॑र॒तीम् ।

व॒रु॒त्री॑धि॒षणां॑वह ॥ १० ॥

आ । गाः । अग्ने । इह । अवसे । होत्राम् । यविष्ट । भारतीम् ।
वरुत्रीम् । धिषणाम् । वह ॥ १० ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

द्वे तु देवीनाम् । द्वे एते ऋचौ देवीनाम् । आ इत्युपसर्गोऽन्त्येन
वहेत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । गा इति स्त्रीनाम् । हे अग्ने ! स्त्रिय आवह । इह

१६ स्कन्दस्वामिभाष्य-वेङ्कटमाधवार्यव्याख्यानोपेता ऋक्संहिता । [अ० २. व० ६.

कर्मणि अवसे पालनाय तर्पणाय वा । कतमाम् । होत्राम् । हूयतेऽसाविति
होत्राग्नेर्दीप्तिः पत्नी वा ताम् । हे यविष्ठ ! युवतम ! भारतीं, भारत आदित्य-
स्तस्य मा पत्नी वा भारती तां च । वरूत्रीं धिषणाम् । धिषणेति वाङ्नाम ।
वरणीयां च वाचम् आवह ॥ १० ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

आम्ना अग्ने । आवहेहाग्ने देवपत्नी रक्षणाय होत्रां युवतमादित्यस्य पत्नीं वरणीयां
सरस्वतीं च ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चमो वर्गः ॥

अभि॒नो॒दे॒वीर॒व॒साम॒हः॒शर्म॑णा॒नृ॒प॒त्नीः ।

अच्छि॒न्न॒प॒त्राः॒स॒च॒न्ता॒म् ॥ ११ ॥

अभि । नः । दे॒वीः । अ॒व॒सा । म॒हः । शर्म॑णा । नृ॒प॒त्नीः ।

अच्छि॒न्न॒प॒त्राः । स॒च॒न्ता॒म् ॥ ११ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

(आ इ ? अभी)त्युपसर्गोऽन्त्येन सचन्तामित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः ।
नः अस्मान् देवीः होत्राभारतीधिषणा अवसा पालनेन तर्पणेन वा । महः ।
तृतीयार्थे षष्ठ्येषा । महता शर्मणा गृहेण सुखेन वा । नृपत्नीः । नरो देवताः
तदाकारणत्वात्, तेषां पत्नीः । होत्राग्नेः पत्नी, भारत्यादित्यस्य पत्नी, वाग्
यज्ञस्य पत्नी । अथवा मनुष्याणां पालयिष्यो नृपत्नीः । अच्छिन्नपत्राः अ-
श्रान्तवाहनाः अभिसचन्ताम् अभिसेवन्ताम् । अवो महच्छर्म चास्माकं कुर्व-
न्वित्यर्थः । सचत्युच्छतीति गतिकर्मसु पाठात् सचतिरत्र गत्यर्थः । अवसा
महता च शर्मणा अभिगच्छन्त्वस्मान् अवो महच्छर्मास्मानभिगच्छ(न्वि ? त्वि)-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अभि नः । अभिसचन्तामस्मान् देव्यो रक्षणेन महता च सुखेन देवानां पत्न्यो-
अच्छिन्नपत्राः ॥ ११ ॥ उत्तरा निगदसिद्धा इति ॥

इ॒हेन्द्रा॒णीमु॒प॒ह्वये॒वरू॒णा॒नी॒स्व॒स्तये॑ ।

अ॒ग्नार्यी॒सोम॑पीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणीम् । उप । ह्वये । वरुणानीम् । स्वस्तये । अ-
ग्रायीम् । सोमपीतये ॥ १२ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

द्वादश्यां तिस्रः (ईरीताः) ।

इन्द्राणी वरुणानी चाग्रायी (ताः ? ताश्च) पृथक् स्तुताः ॥

सूक्तस्य द्वादश्यामस्यामृचि तिस्रः स्त्रियो देवताः । कतमाः । इन्द्राणी
वरुणानी चा(मे ? ग्रा)यी च । ताश्च पृथक् स्तुताः, न सह । इह कर्मणि
इन्द्राणीमिन्द्रस्य पत्नीमुपह्वये । वरुणानीं वरुणस्य पत्नीम् । किमर्थम् । स्व-
स्तये अविनाशयात्मनः । अग्रायीमग्रेष्व पत्नीम् । नच स्वस्तये एव केवल्यै,
किन्तर्हि, सोमपीतये च । अस्मान् रक्षिष्यन्ति सोमं च पास्यन्तीत्येवमर्थमि-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

महीद्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।

पिपृतां नो भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् । मिमिक्षताम् ।

पिपृताम् । नः । भरीमभिः ॥ १३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

द्यावापृथिव्यौ द्वे ऋचौ । द्वे एते ऋचौ द्यावापृथिवीदेवते । मही द्यौः
पृथिवी च नः इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । (म्य)क्षतेर्गतिकर्मण एतद्रूपम् । गच्छताम् ।
गत्वा च पिपृताम् । 'पृ पालनपूरणयोरित्यस्यैतत् छान्दसं ह्रस्वत्वम् । पूरयतां
तर्पयतामित्यर्थः । नः अस्मान् भरीमभिः भरणसमर्थैरन्नै रसैश्च ॥ १३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

मही द्यौः । महत्यौ द्यावापृथिव्यावस्माकमिमं यज्ञमागच्छतां पारयेतां चास्मान्
भरणैः ॥ १३ ॥

तयोरिद्घृतवत्पयोविप्रारिहन्ति धीतिभिः ।

गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृतञ्वत् । पयः । विप्राः । रिहन्ति । धीतिभिः ।
गन्धर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

तयोर्धावापृथिव्योः स्वभूतं घृतवत् । 'घृ क्षरणदीप्तयोः' । क्षरणं घृतं
तद्वत् । पय उदकं विप्राः सर्वत्र विविधं प्राप्ताः मेधाविनो वा आदित्य-
रश्मयः रिहन्ति आस्वादयन्ति धीतिभिः कर्मभिर्गमनाख्यैः । गत्वेत्यर्थः । क्व ।
गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे । सुषुम्ना नाम सूर्यरश्मिः, सात्र गौरुच्यते, तौ धारयतीति
गन्धर्वश्चन्द्रमाः । तद्वक्ष्यति — 'अत्राह गोरमन्वते'ति । तस्य गन्धर्वस्य
ध्रुवे(ति?) पदे स्थाने चन्द्रमण्डलाख्ये । या ह्येताः पूर्वपक्षे कलाख्याश्चन्द्रस्यागा-
मि..... सप्तम्यर्थे वा तृतीया । धीतिषु यागकर्मसु । क्व । गन्धर्वस्य ध्रुवे
पदे । यज्ञो गन्धर्वः गोर्वाचो धारयितृत्वात् तस्य ध्रुवं पदं वेदिस्तत्र ॥ १४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

तयोरित् । तयोरेव क्षरणवत् पयः सारं मेधाविनो वहन्ति कर्मभिरादित्यस्य ध्रुवे
स्थानेऽवस्थितम् ॥ १४ ॥

स्योनापृथिविभवानृक्षरानिवेशनी ।

यच्छानःशर्मसप्रथः ॥ १५ ॥

स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निऽवेशनी । यच्छ । नः ।

शर्म । सऽप्रथः ॥ १५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

स्योनादिस्त्वेव पार्थिवी । स्योना आदि(र्ऋ?)र्यस्याः सा ऋक्
पार्थिवी (पृथिवी)देवता । स्योनमिति सुखनाम । सुखा हे पृथिवि ! भव
अनृक्षरा ऋक्षरः कण्टकः तद्वर्जिता । निवेशनी संवेशनयोग्या यच्छ देहि
च नः शर्म गृहं सुखं वा सप्रथः सर्वतः पृथु ॥ १५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

स्योना पृथिवि । सुखा पृथिवि ! भव कण्टकवर्जिता निवेशनी । ऋक्षरः कण्टक
कच्छते । यच्छ चास्मभ्यं सर्वतः पृथु गृहम् ॥ १५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

अतो॑ दे॒वा अ॒वन्तु॑ नो॒ यतो॑ वि॒ष्णुर्वि॒च॒क्रमे॑ ।

पृ॒थि॒व्याः स॒प्त॒धा॒र्मभिः॑ ॥ १६ ॥

अतः॑ । दे॒वाः । अ॒वन्तु॑ । नः॑ । यतः॑ । वि॒ष्णुः । वि॒च॒क्रमे॑ ।

पृ॒थि॒व्याः । स॒प्त॒ । धा॒र्म॒ऽभिः॑ ॥ १६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अतो देवा इति दैवी । अतो देवा इतीयमृक् देवदेवत्या । अतो देवा अवन्तु नः यतो विष्णुर्विचक्रमे विक्रान्तवान् । कुतः । पृथिव्या अवयवभूतेभ्यः सप्त धामभिः । पञ्चम्यर्थ एते प्रथमातृतीये । सप्तभ्यः स्थानेभ्यो द्वीपाख्येभ्यः । सर्वत उपजायमानामापदमस्माकमपनयन्त्वित्यर्थः । केचितु पृथिव्या इति पञ्चमी व्याचक्षते । सप्तेति च तृतीयार्थे प्रथमा । यतः पृथिवीतो विचक्रमे सप्तभिर्धामभिः छन्दोभिर्वायुस्कन्धैर्वा, अतः अवन्तु ॥ १६ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अतो देवाः । अस्मात् स्थानादस्मान् देवा रक्षन्तु । ततो योऽनर्थ उत्पद्यते त-
(स्यास्माद्) बनम् । यतो विष्णुर्विचक्रमे यत्र विकर्मः कृतः पृथिव्याः सप्तभिश्छन्दोभिः
पृथिवीमुपक्रम्य त्रीन् लोकान् विचक्रमे त्रिभ्योऽपि लोकेभ्यो नास्मान् भयमुपगच्छ-
त्विति ॥ १६ ॥

इ॒दं वि॒ष्णुर्वि॒च॒क्रमे॑ त्रे॒धा नि॒ द॒धे॒ प॒दम् ।

स॒मू॒ह॒ल॒म॒स्य॒पां॒सुरे॑ ॥ १७ ॥

इ॒दम् । वि॒ष्णुः । वि॒ । च॒क्रमे॑ । त्रे॒धा । नि॒ । द॒धे॒ । प॒दम् ।

स॒मू॒ह॒ल॒म् । अ॒स्य॒ । पां॒सुरे॑ ॥ १७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

सूक्तशेषस्तु वैष्णवः । सूक्तशेषाः पञ्चर्चः, ता विष्णुदेवताः । वि-
ष्णुश्च भगवान् वासुदेवः । इदमिति सर्वस्य प्रतिनिर्देशः । सर्वमिदं विष्णुर्ब-
लिबन्धनकाले विचक्रमे विक्रान्तवान् । केन प्रकारेण । त्रेधा स्थानभेदेन ।
त्रिप्रका(राग्निः ? रं नि)हितवान् पदमात्मीयम् । त्रिषु स्थानेषु पदं कृतवा-

नित्यर्थः । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवात्येके । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यन्ये । तच्च त्रिविधमपि समूहम् । 'वह प्रापणे' इत्येतस्यैतद्रूपम् । सम्यक् दृढं प्रापितं सम्यक् प्रतिष्ठापितमित्यर्थः । अस्य स्वभूतम् । कथम् । पांसुरे । पांसवो यस्मिन् सन्ति स पांसुरः । रो मत्वर्थीयः । लुप्तोपमं चेदं द्रष्टव्यम् । पांसुर इव । यथा पांसुमति देशे प्रतिष्ठापितमित्यर्थः । अस्य स्वभूतं वा भवेत् । तद्वदित्यर्थः । अथवा पांसुशब्दः पृथिवीमाह समारोहणं वा, तद्वत् । पदं विष्णोस्तत् समूहं .... नन्न दृश्यते इत्यर्थः । अथवा (त्रे)धा निदधे पदम्, अग्न्यात्मना पृथिव्यां, वैद्युतात्मनान्तरिक्षे, आदित्यात्मना दिवि । एकमेवेदं ज्योतिस्त्रेधा विभक्तमित्येतद् वक्ष्यति, 'तम् अकृण्वन् त्रेधा भुवे कमि'ति । तत्र यदन्तरिक्षे वैद्युतात्मकमस्य पदं तत् समूहं छन्नं न दृश्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

इदं विष्णुः^२ । त्रैलोक्यं विष्णुर्विचक्रमे विक्रममाणश्च त्रेधा निहितवान् पदम् । तत्र यास्कः — 'पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवाति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशि-
रसीत्यौर्णवाभः'^३ । सङ्गतमस्य पांसुले पदे त्रैलोक्यम् ॥ १७ ॥

त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।

अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः ।

अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ १८ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

त्रीणि पदानि विचक्रमे विष्णुर्गोपा गोपायिता कृत्स्नस्य जगतो रक्षिता अदाभ्यः अहिंस्यः । कुतो विचक्रमे । अतः पार्थिवाल्लोकात् । धर्माणि धारयन् । धर्मशब्दः कर्मवचनः धारयितव्यवचनो वा । सर्वाणि कर्माणि धारयितव्यानि वा आत्मनि धारयन् । सर्वस्य हि भगवान् विष्णुराश्रयः ॥ १८ ॥

१. 'वं हीदं' क., 'वं हीति ज्यो' ख. पाठः. २. 'ष्णुर्विचक्रमे । इदं त्रै', ३. 'भः इति । स' ग. पाठः. ४. 'समूहम्' घ. पाठः. ५. 'नो' क. ख. पाठः.

वेङ्कटमाधवीयम् ।

व्रीणि पदा । व्रीणि पदानि विचक्रमे विष्णुर्गोपायिताहिंस्यः पृथिवीमारभ्य मनु-
ष्याणां कर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे ।
इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

विष्णोरिति कर्माणि पश्यत यूयमृषयः ऋत्विजो वा । यत इति 'आ-
द्यादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा० ५-४-४४) इति तृतीया(यां) तसिः । यैः व्रतानि
प्रवर्त्यन्ते तानीति हविर्लक्षणान्यन्नानि कर्माणि वा यागाख्यानि च । तानि
पस्पशे । 'स्पश बन्धने' । आत्मनि प्रतिबद्धवान् आत्मदेवत्यानि कृतवानित्यर्थः ।
अथवा व्रतानि कर्माणि बलिप्रभृतीनां दानवानामसुराणां च । तानि पस्पशे
प्रतिबद्धवानित्यर्थः । कीदृशः । इन्द्रस्य युज्यः योग्यः सखा ॥ १९ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

विष्णोः कर्माणि । विष्णोः कर्माणि पश्यत यैर्मनुष्याणां कर्माणि बध्नाति इन्द्रस्य
नियोज्यः सखा ॥ १९ ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवी चक्षुराततम् ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ।
दिविऽइव । चक्षुः । आततम् ॥ २० ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

तद् विष्णोः स्वभूतं परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः स्तोतारः ।
कथम् । (दिवी चक्षुराततम् ।) चक्षुः प्रकाशनमादित्यमण्डलम् । यथा दिवि

२२ स्कन्दस्वामिभाष्य-वेङ्कटमाधवार्यव्याख्यानोपेता ऋक्संहिता । [अ० २. व० ८.]

विततमादित्यमण्डलं तद्वत् । अथ तु विष्णुरादित्य एव, (इव)शब्दः पद-
पूरणः । अस्ति ह्युपमा^१र्थ्यसंप्रत्यर्थे प्रयोगः । इहेव निधेहीति यथा । विष्णोः
परमं पदं दिवि विततमादित्यमण्डलाख्यं पश्यन्तीत्यर्थः । अथवा चक्षुःशब्द-
स्येन्द्रिये प्रसिद्धत्वादेवं योजयितव्यः विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः
यथा दिवि, एवं विष्णावपि सर्वमनुष्याणां चक्षुराततमिति ॥ २० ॥

वैङ्कटमाधवीयम् ।

तद्विष्णोः । तद् विष्णोरुत्तमं स्थानं सदा पश्यन्ति प्राज्ञा अन्तरिक्षे विततमिव
तेजः । यद्वा अन्तरिक्षे विततं यथा चक्षुः पश्यन्ति ॥ २० ॥

तद्विप्रासोविपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।

विष्णोर्यत्परमंपदम् ॥ २१ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते ।

विष्णोः । यत् । परमम् । पदम् ॥ २१ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

विप्र इति मेधाविनाम । तन्मेधाविनः । विपन्यवः । नेदं मेधाविनाम
विप्रास इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । किन्तर्हि, पनतेः स्तुत्यर्थस्य । वि(पनः)
स्तुतिः तत्कामा विपन्यवः । तद्वदर्थे वा युशब्दः । स्तुतिमन्तः । जागृवांसः ।
जागरणेनात्राप्रमादो लक्ष्यते । अप्रमाद्यन्तः । समिन्धते स्तुतिभिः सन्दीपयन्ति
स्तुवन्तीत्यर्थः । किं तद् । विष्णोर्यत् परमं पदम् ॥ २१ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ॥

तद् विप्रासः । तदुत्तमं पदं मेधाविनो विविधं स्तुवन्तः सन्पनवर्जिताः कर्मभिः
सन्दीपयन्ति यज्ञाख्यम् ॥ २१ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥

तीव्राः सोमास आगह्याशीर्वन्तः सुताइमे ।

वायोतान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥

ती॒त्राः । सोमा॑सः । आ । ग॒हि । आ॒शीः स्व॑न्तः । सु॒ताः । इ॒मे ।
वा॒यो इति॑ । तान् । प्र॒स्थितान् । पि॒ब ॥ १ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

तीत्राः सोमासो वायव्या । तीत्राः सोमास इतीयमृग् वायुदेवत्या ।
तीत्राः । तीत्रशब्दस्तिक्तवचनः । तिक्तरसाः, कटुरसा वा । सोमासः । आशी-
र्वन्तः सोममिश्रं दध्याशीः तद्वन्तः । सुता इमे । एतज्ज्ञात्वा आगहि ।
आगत्य च हे वायो ! तान् प्रस्थितसंज्ञकान् सोमान् पिब ॥ १ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

तीत्राः सोमासः । मदोत्पादनसमर्थाः सोमा आगच्छताशिश्रेण युक्ताः । इमे
सुताः सोमाः वायो ! तान् प्रस्थितान् पिब ॥ १ ॥

उ॒भा दे॒वा दि॒विस्पृ॑शे॒न्द्रवा॒यू ह॒वामहे॑ ।

अ॒स्य सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥ २ ॥

उ॒भा । दे॒वा । दि॒विस्पृ॑शा । इ॒न्द्रवा॒यू इति॑ । ह॒वामहे॑ । अ॒स्य ।
सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥ २ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

द्वृचोऽन्यस्त्वैन्द्रवायवः । तीत्राः सोमा(स) इत्यतोऽन्यः समनन्तर एव
द्वृच इन्द्रवायुदेवतः । उभौ देवौ दिविस्पृशा दिविस्पृष्टारौ द्युलोकं गन्तारा-
वित्यर्थः । इन्द्रवायू हवामहे । किमर्थम् । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

उभा देवा । उभौ देवौ गुस्थानौ इमौ हवामहे सोमपानायेति ॥ २ ॥

इ॒न्द्रवा॒यू म॒नोजु॑वा॒विप्रा॑हवन्त॒ऊतये॑ ।

स॒हस्रा॑क्षा॒धिय॑स्पती ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये । सह-
स्रऽअक्षा । धियः । पती इति ॥ ३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

इन्द्रवायू मनोजुवा । जुवतिर्गतिकर्मा । मनोवच्छीघ्रगामिनौ । विप्रा
मेधाविनो यष्टारः स्तोतारश्च हवन्ते ऊतये सोमेन तर्पणाय पालनाय वा ।
सहस्राक्षा । सहस्रमक्षणां ययोस्तौ सहस्राक्षौ । केवलस्यापि चेन्द्रस्य सहस्राक्षत्वे
साहचर्यादुभयोरिन्द्रवाय्वोः सहस्राक्ष(त्व)व्यपदेशः । धियस्पती कर्मणः प्रज्ञाया
वा पालयितारौ स्वामिनौ ॥ ३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

इन्द्रवायू । मनोवेगौ मेधाविनो हवन्ते रक्षणायानेकदर्शनौ कर्मपती ॥ ३ ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये ।

जज्ञाना पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रम् । वयम् । हवामहे । वरुणम् । सोमऽपीतये । जज्ञाना ।
पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

तृचो मित्रावरुणाभ्याम् । तृचोऽयं मित्रावरुणदेवतः । मित्रं वयं हवामहे
वरुणं च । किमर्थम् । सोमपीतये । कीदृशौ । जज्ञाना जायमानावेव पूतदक्षसा
शुद्धबलौ ॥ ४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

मित्रं वयम् । मित्रावरुणौ प्राज्ञौ शुद्धबलौ सोमपानाय हवामहे इति ॥ ४ ॥

ऋतेन यावृता वृधा वृतस्य ज्योतिषस्पती ।

तामित्रावरुणाद्भवे ॥ ५ ॥

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति ।
ता । मित्रावरुणा । भवे ॥ ५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

ऋतेन उदकेन यज्ञेन वा यौ ऋतावृधौ यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितारौ
ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा ज्योतिषस्पती । अथवा ऋतस्य ज्योतिष इति समाना-
धिकरणे । सर्वत्र गतस्य रश्म्याख्यस्य ज्योतिषः पती । तौ मित्रावरुणौ हुवौ ॥ ५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

ऋतेन । सत्येन यौ सत्यस्य वर्धयितारौ सत्यस्य ज्योतिषः पती तौ मित्रावरुणा
हुवौ ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ।

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरुतिभिः ।

करतां नः सुराधसः ॥ ६ ॥

वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्रैः । विश्वाभिः । जतिऽभिः ।

करताम् । नः । सुऽराधसः ॥ ६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

वरुणः प्राविता प्रकर्षेण रक्षितास्माकं भुवत् भवतु । मित्रश्च विश्वा-
भिरुतिभिः सर्वैः पालनैः करतां कुरुतां च नः अस्मान् सुराधसः सुधनान्
॥ ६ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

वरुणः प्राविता । वरुणः प्रकर्षेण रक्षको भवतु । मित्रश्च विश्वैः पालनैः । ताव-
स्मान् कुरुतां च स्वधान् ॥ ६ ॥

मरुत्वन्तंहवामह इन्द्रमासोमपीतये ।

सज्जूर्गणेन तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तम् । हवामहे । इन्द्रम् । आ । सोमऽपीतये । सऽज्जुः ।

गणेन । तृपतु ॥ ७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

तथेन्द्राय मरुत्वन्ते । यथैव मित्रावरुणाभ्यां तृचं तथैवेन्द्रायापि
मरुत्वन्ते तृच एव । मरुत्वन्ते मरुद्भिः सहितं हवामहे इन्द्रम् । आकारस्तु

पदपूरणो वा, हवामह इत्याख्यातेन वा सम्बन्धयितव्यः, अर्वाचि वा अर्वाग्ध-
वामह इति । किमर्थम् । सोमपीतये । एतज्ज्ञात्वा सजूः । 'जुषी प्रीति-
सेवनयोः' । सम्प्रीयमाणः । गणेन मरुद्गणेन सह तृप्सु तृप्यतु ॥ ७ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

मरुत्वन्तम् । मरुद्भिः सहितमिन्द्रमाहवामहे सोमपानाय । मरुद्गणेन सहितः
सोमेन तृप्यतु ॥ ७ ॥

इन्द्रज्येष्ठामरुद्गणादेवासः पूषरातयः ।

विश्वेममश्रुताहवम् ॥ ८ ॥

इन्द्रज्येष्ठाः । मरुत्गणाः । देवासः । पूषरातयः । विश्वे ।
मम । श्रुत । हवम् ॥ ८ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

ज्येष्ठशब्दः प्रधानवचनः । इन्द्रः प्रधानभूतो येषां त इन्द्रज्येष्ठाः ।
हे इन्द्रज्येष्ठाः ! मरुद्गणाः ! । सप्तसप्तका मरुतां गणाः, तदपेक्षमेतद्बहुवचनम् ।
देवासः पूषरातयः विश्वे सर्वे मम श्रुत शृणुत हवमाह्वानम् ॥ ८ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

इन्द्रज्येष्ठा । इन्द्रनेतृकाः पूषजातिका मरुतो देवास्ते सर्वे मम शृणुताह्वान-
नम् ॥ ८ ॥

हतवृत्रंसुदानवइन्द्रेणसहसायुजा ।

मानोदुःशंसईशत ॥ ९ ॥

हत । वृत्रम् । सुदानवः । इन्द्रेण । सहसा । युजा । मा ।
नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

हत वृत्रमसुरं मस्मच्छत्रुं वा हे सुदानवः ! शोभनदाना मरुतः ! । इन्द्रेण
सहयोगलक्षणैषा तृतीया । इन्द्रेण सह । कीदृशेन । सहसा । बलनामै-

तत् सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थम् । बलवता । युजा सहायेन । मा च नः अस्माकं
युष्मत्प्रसादेन दुःशंसः दुराशंसः क्रूराभिप्रायः ईशर्त ईशो भवेत् ॥ ९ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

हत वृत्रम् । हत वृत्रासुरं सुदानाः ! इन्द्रेण सहायेन बलवता सह । मास्माकं
दुर्वचनं वृत्र ईशिष्ट ॥ ९ ॥

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये ।

उग्राहिपृश्निमातरः ॥ १० ॥

विश्वान् । देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमपीतये । उग्राः ।

हि । पृश्निमातरः ॥ १० ॥

स्कन्दस्वायीयम् ।

तृचो विश्वेषां देवानाम् । अत्रै चाद्यः पादो विश्वलिङ्गः शिष्टं मारुतम् ।

वक्ष्यति हि—

“बहुशस्तु वैश्वदेवेषु सन्त्यृचः पादार्धर्चा द्वैपदात्रैपदाश्च ।

द्विप्रधाना अपिचैकप्रधाना बहुप्रधाना अपि वैश्वदेवे ॥”

इति । विश्वान् देवान् हवामहे एतावदेकवाक्यम् । परं तु वाक्यान्तरम् । मरुतां
विश्वैर्देवैः सह विशेषणविशेष्यभावस्य समुच्चयस्य चासम्भवात् साकाङ्क्षत्वाच्च
परस्मिन् वाक्ये हवामहे इति पूर्वाद् वाक्यात् क्रियापदमनुपक्तव्यम् । मरुतो
हवामहे । किमर्थम् । सोमपीतये । उग्रा हि । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मा-
दुग्रा अप्रसङ्गाः शत्रुभिः । पृश्निमातरः । पृश्निरिति द्युनाम् । द्यौर्माता येषां मरुतां
ते पृश्निमातरः । दिवः पुत्रा इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

विश्वान् देवान् । वैश्वदेवस्तृच उक्तो मरुतु च विश्वशब्दो दृश्यते । विश्वान्
देवान् सोमपानाय हवामहे । उद्गूर्णा हि पृश्निमातरः । ‘पृश्निर्वै पयः पयसो मरुतो
जाता’ इति ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये नवमो वर्गः ।

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया ।

धच्छुभं याथनानरः ॥ ११ ॥

जयताम्ऽइव । तन्यतुः । मरुताम् । एति । धृष्णुऽया । यत् ।
शुभम् । याथन । नरः ॥ ११ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

राज्ञां सङ्ग्रामं जयतामिव तन्यतुः गर्जितशब्दो युष्माकं मरुतां स्वभूतः
एति गच्छति श्रोत्रदेशं, श्रूयत इत्यर्थः । कीदृशः । धृष्णुया प्रथमैकवचन-
स्यायं याजदेशः । धृष्णुः अभिभविता महान् गम्भीरश्चेत्यर्थः । कदा ।
उच्यते । यत् यदा । शुभम् । उदकनामैतत् । मेघस्थमुदकं प्रति याथन गच्छथ ।
अथवा शुभशब्दः शोभनपर्यायः क्रियाविशेषणम् । यदा शोभनं गच्छथ हे
नरः । मनुष्याकृतयः ॥ ११ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

जयतामिव । सैनिकानामिव शब्दो मरुतां गच्छति धृष्णुः यदा यूयं कल्याणं
गच्छत नेतारः ॥ ११ ॥

हस्काराद्विद्युतस्पर्शतो जाता अवन्तुनः ।

मरुतो मूलयन्तुनः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । विद्युतः । परि । अतः । जाताः । अवन्तु । नः ।
मरुतः । मूलयन्तु । नः ॥ १२ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

आर्तस्य पुंसैः हश्शब्दोच्चारणं हस्कारः । तस्माद्धस्कारात् । विद्युत-
स्पर्शतः । परिशब्द उपरिभावे । विद्युत उपर्यस्या जाताः । जन्मात्र व्यवस्थान-
मभिप्रेतम् । व्यवस्थिताः विद्युतमभिष्टायेत्यर्थः । अवन्तु वृष्टिप्रदानेन पालयन्तु
नः अस्मान्, यथा विषादनिमित्तमातीतः तार्तिप्रतिपत्त्यर्थं हश्शब्दं नोच्चार-
यामः तथा कुर्वन्त्वित्यर्थः । के । मरुतः । मूलयन्तु च नः अस्मान् ॥ १२ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

हस्कारात् । अस्मादन्तरिक्षाज्जाता मरुतौ विद्योतनानन्तरं वृष्टयभावजनितौ ह-
स्कारादस्मान् रक्षन्तु । मरुतः सुखयन्त्वस्मानिति ॥ १२ ॥

१. 'तां शब्दो ग', २. 'यदा दुर्मिक्षात् तस्य', ३. सः आर्तिप्रतिपत्त्यर्थं हश्-
ब्दोच्चारणं स ह' ग. पाठः. ४. 'तान्यकारा' ख. पाठः.

आपूषञ्चित्रबर्हिषमाघृणेधरुणं दिवः ।

आजानष्टं यथा पशुम् ॥ १३ ॥

आ । पूषन् । चित्रबर्हिषम् । आघृणे । धरुणम् । दिवः ।

आ । अज । नष्टम् । यथा । पशुम् ॥ १३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

पूष्ण आघृणये तृचः । पूष्ण आघृणिगुणका(यं? य) तृचः । आ इत्युप-
सर्गः अजेत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । हे पूषन्! चित्रबर्हिषं विचित्रं पूज्यं
वा बर्हिर्यस्य स चित्रबर्हिः सोमः तं चित्रबर्हिषम् । आघृणे! । 'घृ क्षरण-
दीप्त्योः' । क्षरिता घृणिः दध्नः पू(र्णो? र्णा) द्यतिः सा कक्षे रथे वा यस्य स
आघृणिः पूषा । वक्ष्यति हि — 'द्वेतेरिव ते वृकमस्तु सख्यमि'ति । तस्य
सम्बोधनम् । अथवा दीप्तिघृणिः सा आगता यस्य स आघृणिः उपजातदीप्तिः ।
हे आघृणे! धरुणं धारयितारं दिवः । तात्स्थ्यात् ताच्छब्दं 'मध्वाः कौशन्ती'ति
यथा । द्युनिवासिनां देवानाम् । सोमलक्षणेनान्नेन देवा धार्यन्ते । अथवा धरुण-
मित्युदकनाम । चित्रबर्हिषं च सोममुदकं दिवः आ औ अज । अजिरत्र साम-
र्थ्यादन्तर्णीतण्यर्थः । उपसर्गाभ्यासाच्च तत्सम्बन्धिनः क्रियापदस्याभ्यासः । आज
आज अस्मदर्थं पुनः पुनरागमयेत्यर्थः । कैथम् । नष्टं यथा पशुम् । यथा
प्रनष्टं पशुमजं गां वा त्वमेवागमयसि पशूनां रक्षितृत्वात्, लौकिको वा पशु-
पालस्तद्वत् ॥ १३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

आ पूषन् । आनय पूषन्! पणिभिरुपहृतं सोममागतदीप्तं! धारकं शुलोकस्य
यथा नष्टं पशुं त्वमानयसि ॥ १३ ॥

पूषाराजानमाघृणिरपगूहळंगुहाहितम् ।

अविन्दच्चित्रबर्हिषम् ॥ १४ ॥

पूषा । राजानम् । आघृणिः । अपगूहळम् । गुहा । हितम् ।

अविन्दत् । चित्रबर्हिषम् ॥ १४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अत्रेतिहासमाचक्षते—‘असुराः सोमं राजानं दीयमानमभेहस्तादपहृत्य
गुहायां न्यदधुः । तं पर्येषमाणान्ये देवा नाविन्दन् । पूषा त्वविन्दत् । स
तं गृहीत्वा दिवमानयादि’ति । तदेतदिहोच्यते । पूषा राजानमाष्टाणिः अपगृहं
निगृह्णमाच्छादितं गुहा गुहायां हितं निहितमसुरैरविन्दत् लब्धवान् चित्रव-
र्हिषम् ॥ १४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

पूषा राजानम् । पूषा सोममाष्टाणिरसुरैरपगृहं गुहायां निहितमविन्दत् यस्मै
चित्रवर्हिः स्तीर्यते ॥ १४ ॥

उतोसममहमिन्दुभिःषड्युक्तांअनुसेषिषत् ।

गोभिर्यवनचर्कषत् ॥ १५ ॥

उतो इति । सः । महम् । इन्दुभिः । षट् । युक्तान् । अनु-
सेषिषत् । गोभिः । यवम् । न । चर्कषत् ॥ १५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

उतो इत्युतशब्दस्योच्चा सहैकादेशः । उत उ । उ इति उञ् चार्थं
नान्ना वा सह कृतैकादेशः । ‘एषो उषा’, ‘सो चिन्नु’, ‘चतो इतः’ इति
यथा । आख्यातेन वा सह । ‘जनिष्ठो अपः’ इति यथा । उपसर्गेण वा सह ।
‘प्रो आरतः’, ‘उपो रथेषु’, ‘अपो सुम्यक्ष’ इति यथा । निपातेन वा सह ।
‘अथो वयं’, ‘नो वयं’, ‘उतो न्वस्य’, ‘मो(प्व)न्यत्रे’ति यथा । स सर्वः
पदपूर्णाऽपृथगर्थत्वाच्च कृतैकादेशः । उञ् पदकारेण पूर्वेण पदेन सहैकी-
कृत्यैव पठितः । इतिकरणोपादानात्तु प्रगृह्यतां दर्शयता दर्शितो बोद्धव्य इति ।
स पूषा मन्त्रं मदर्थम् । इन्दुभिः । द्वितीयार्थे तृतीयैषा । इन्दून् सोमान् षट्
युक्तान् संवत्सरस्य गमयितृनित्यर्थः । अथवा युक्तान् यान् यान् यो यादृशः

१. ‘चाद्वयं नानवत् स’ ग. पाठः. २. ‘ह । एष इन्द्रस्तवान ज’, ३.
‘रूपदीकृत एष, न पदान्त(रित् ? री)कृत्य भेदेन प’ क. ख. पाठः. ४. ‘इ ऋतून् यु’
ग. पाठः. ५. ‘नू व’ ख. पाठः.

साधयितव्यः तं तादृशमेव । अ(नु)सेषिषत् । अत्रन्तमेतत्, नाख्यातम्, अनु-
दात्तत्वात् । आनुपूर्व्येण साधयन् । गोभिर्वयं न । गोशब्दोऽत्र बलीवर्देषु
वर्तते । यवशब्दो धान्यमात्रोपलक्षणार्थः । यथा कश्चित् कर्षको बलीवर्देयवादि-
धान्यं कुर्यात् तद्वत् । चकृषत् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्येदं रूपं, न कृषते । पुनः
पुनः करोतु सोमयागानित्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

उतो स मह्यम् । अपिच स पूषा मह्यं पणिभ्य आहूतैरिन्दुभिः षडृतून् यथापूर्वं
युक्ताननुक्रमेण रुन्धन् यथा यवान् भूभ्यामुक्तान् प्ररोहार्थं षड्गवादिना हलेन कृषन्ति
तद्वदनुक्रमेण पुनः पुनः ऋतून् प्रवर्तयस्वमरणायेति ॥ १५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥

अम्बयोयन्त्यध्वभिर्जामयोअध्वरीयताम् ।

पृश्नतीर्मधुनापयः ॥ १६ ॥

अम्बयः । यन्ति । अध्वऽभिः । जामयः । अध्वरिष्यताम् ।

पृश्नतीः । मधुना । पयः ॥ १६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अर्धाष्टमा अपां ज्ञेयाः । अर्धाष्टमा ऋचः अवेदेवत्या ज्ञेयाः । अम्बि-
शब्दोऽम्बापर्यायः । अम्बा मातृभूता आपः यन्ति यज्ञं प्रतिगच्छन्ति नि-
यैतैरध्वभिर्मार्गैः जामयः भगिनीस्थानीयाश्च अध्वरीयतां यज्ञकामानां पृश्नतीः
सम्पर्चयन्त्यः स्वावयवभूतेन मधुना । मध्वित्युदकनाम । वसतीवयेकघनास्येनो-
दकेन । पयः सोमलक्षणमुदकम् ॥ १६ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अम्बयो यन्ति । अत्र शाक्यायनकम् । तस्यैष श्लोकः—

‘न ता अन्यः प्रतरति नैना विष्णातुमर्हति ।

बहन्त्यस्मै सर्वतो मधु क्षीरं घृतं दधि पट् सहस्राण्यम्बयः ॥”

इति । इममाह वैता अम्बयोन्यामिरयादिका(?) । अम्बयो मार्गे गच्छन्ति यज्ञमिच्छतां
जामिस्थानीया मधुरेण रसेन प्रत्यक्षमुदकं सप्तृच्चन्त्यः ॥ १६ ॥

१. ‘अननु’ ग. पाठः. २. ‘इव । तस्य अ’, ३. ‘संवय’, ४. ‘यैध’ क. ख.
पाठः. ५. ‘नै’ ख. घ. पाठः. ६. ‘नामेत्यादिना अ’ ग. घ. पाठः. ७. ‘ना’ ग. पाठः.

अमूर्या उपसूर्ये याभिर्वासूर्यः सह ।

तानो हि न्वन्तु अध्वरम् ॥ १७ ॥

अमूर्यः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ताः ।

नः । हि न्वन्तु । अध्वरम् ॥ १७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अमूरिमा या आपः । उपसूर्ये सूर्यसमीपे । याभिर्वा । वाशब्दः समुच्चये । याभिश्च सूर्यः सह याश्च सूर्येणैकस्थानाः, आदित्यमण्डलस्थाः इत्यर्थः । ता नो हि न्वन्तु, 'हि गतौ वृद्धौ च', गच्छन्तु वर्षयन्तु वा अध्वरम् ॥ १७ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अमूर्याः । अमूर्या उपभवन्ति सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह भवति ता अस्माकं यज्ञं गच्छन्तु ॥ १७ ॥

अपो देवीरुपह्वये यत्र गावः पिबन्ति नः ।

सिन्धुभ्यः कर्त्तव्यं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप । ह्वये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः ।

सिन्धुभ्यः । कर्त्तव्यम् । हविः ॥ १८ ॥

स्कन्दस्वामीयम्

अपो देवीरुपह्वये । यत्र, द्वितीयार्थे (पञ्च ? सप्त) म्येषा, याः । गावः पिबन्ति नः । किं कारणम् । यस्मात् सिन्धुभ्यः । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' इत्यस्यै- तद्रूपम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । स्यन्दित्रीणामपामर्थाय । कर्त्तव्यम् । कृत्यार्थेऽयं त्व- प्रत्ययः । सर्वेण कर्त्तव्यं हविः । अथवा सिन्धुभ्य इति पञ्चमा । तच्छ्रुतेश्चा- दायेति वाक्यशेषः । यस्मात् स्यन्दित्रीभ्यः वसतीवर्येकधनार्लक्षणमेकदेशमा- दाय कर्त्तव्यं सोमलक्षणं हविः ॥ १८ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अपो देवीः । अपो देवीरुपह्वये यासु गावः पिबन्त्यस्माकं ताभ्यो हि कर्तव्य-
मस्माभिर्हविः ॥ १८ ॥

अप्स्व॑न्तर॒मृ॒तम॒प्सु॒भेष॒जम॒पामु॒तप्र॒शस्तये ।

दे॒वा भव॑त॒वाजिनः॑ ॥ १९ ॥

अप्सु । अन्तः । अमृतम् । अप्सु । भेषजम् । अपाम् ।
उ॒त । प्र॒शस्तये । दे॒वाः । भव॑त । वा॒जिनः॑ ॥ १९ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अपां मध्ये अमृतम् । अप्सवेव भेषजम् । भेषजमिति सुखनाम । व्या-
धेर्वापनोदकं भेषजमुच्यते । एतज्ज्ञात्वा अपामुत प्रशस्तये । उतशब्दः पद-
पूरणः एवार्थे वा । अपामेव प्रशंसनाय स्तुतये । हे देवाः ! हविषो दातार ऋ-
त्विजः ! । भवत यूयं वाजिनः अन्नेन तद्वन्तः । अपः स्तोतुं हविरुपकल्पयते-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अप्स्वन्तः । अपामन्तरमृतम् । 'अमृतं वा आपस्तस्मादद्विरवतान्तमभिषिञ्चन्ति'
इति ब्राह्मणम् । अप्सवेव भेषजं विविधौषधीषु प्रादुर्भूतम् । अगं स्तोत्रायेन्द्रियाणि ।
बलयुक्तानि भवत ॥ १९ ॥

अप्सु॑मे॒सोमो॑अ॒ब्रवी॑दन्त॒र्वि॒श्वानि॑भेष॒जा ।

अ॒ग्निं च॑वि॒श्वश॑म्भुव॒माप॑श्चवि॒श्वभेष॑जीः ॥ २० ॥

अप्सु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा ।
अ॒ग्निम् । च॒ । वि॒श्वश॑म्भुवम् । आपः । च॒ । वि॒श्वभेष॑जीः ॥ २० ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अपां मध्ये सर्वाणि भेषजानीति मह्यं सोमः कथितवान् । नच भेषजां-
न्येव केवलानि, किन्तर्हि । अग्निं च वैद्युताख्यम् । कीदृशम् । विश्वशम्भुवम् ।
भवतिरत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतप्यर्थः । सर्वप्राणिनां सुखस्य भावयितारम् उत्पाद-
यितारम् । आपश्च विश्वभेषजीः । स्वयमप्यापः सर्वरथ भेषजभूताः ॥ २० ॥

१. 'अप्सु मे सोमः अब्रवीत् क', २. 'न । अन्तर्विश्वानि भेषजा । न' क. ख. पाठः,

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अप्सु मे । ओषधीशः सोमोऽपामन्तर्विश्वानि भेषजानि सन्तीति मामब्रवीत् ।
अग्निं च सर्वस्य सुखस्य भावयितारमप्सु स्थितम् । स्वरूपेण चोदकानि विश्वभेषजानि
उवाच ॥ २० ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये एकादशो वर्गः ॥

आपःपृणीतभेषजंवरूथंतन्वेमम ।

ज्योक्चसूर्यदृशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । मम । ज्योक् ।
च । सूर्यम् । दृशे ॥ २१ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

हे आपः! पृणीत । 'पृ पालनपूरणयोः' । पालयतात्मान्तर्गतं भेषजम् ।
कीदृशम् । वरूथं वरणीयम् । किमर्थम् । तन्वे । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी ।
शरीरस्यार्थाय । कस्य । मम । मच्छरीरं भेषज(यि)तुमित्यर्थः । अथवा स-
म्प्रदानचतुर्थीश्रुतेर्दानार्थ एव पृणातिः "पृणीयादिनाधमानाये"ति यथा ।
दत्त भेषजं शरीराय मे । नच केवलं, किन्तर्हि, ज्योक् च सूर्य दृशे ।
ज्योगिति निपातश्चिरवचनः । चिरं सूर्यं द्रष्टुं पृणीत । किम् । सामर्थ्याच्चक्षुः ।
तेन हि सूर्यश्चिरं दृश्यते । अथवा सूर्यमिति पृणतिरेव कर्म न दृशः । सूर्यं
च पृणीत चिरं द्रष्टुमिति । एतदुक्तं भवति — शरीरभेषजं च मे दत्त । अ-
विकलेन्द्रियतां च चिरं सूर्यस्य सन्दर्शनायेति ॥ २१ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

आपः पृणीत । आपः! प्रयच्छत भेषजमुपद्रवाणां शरीरस्य च रक्षामृतम् । चिरं
च सूर्यं मां द्रष्टुं कुरुत ॥ २१ ॥

इदमापःप्रवहतयत्किंचदुरितंमयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोहयद्वाशेषउतानृतम् ॥ २२ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुःइतम् ।
मयि । यत् । वा । अहम् । अभिदुद्रोह । यत् । वा । शेषे । उत ।
अनृतम् ॥ २२ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

हे आपः ! प्रवहत प्रकर्षेणान्यत्र प्रापयत अपनयतेत्यर्थः । किम् ।
यत् किञ्च दुरितं कायिकं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह अद्रोग्धव्यं मनसा दुग्ध-
वान् । यच्च मानसमित्यर्थः । यद्वा शेषे 'शप आक्रोशे', आक्रुष्टवानहम् ।
यच्च वाचिकमित्यर्थः । उतानृतम् असत्यजनितं यच्चानृतवचन(मिति ?) निमित्त-
मित्यर्थः ॥ २२ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

इदमापः । इदं दुरितमापोऽपनयत यत्किञ्च मय्यस्ति, यद्वाहमद्रोग्धव्येभ्यः
पित्रादिभ्योऽभिदुद्रोह, यद् वा शप्तवानस्म्यनृतम् । अनृतेऽर्थे शपथं कृतवानित्यर्थः
॥ २२ ॥

आपोअद्यान्वचारिषंरसेनसमगस्महि ।

पयस्वान्नआगहितंमांसंसृजवर्चसा ॥ २३ ॥

आपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् । अग-
स्महि । पयस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तम् । मा । सम् । सृज ।
वर्चसा ॥ २३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

आप इति द्वितीयार्थे प्रथमा । अपः । अद्य अन्वचारिषम् । चरतिर्ग-
त्यर्थः । गतवानहम् । यदपां माहात्म्यं तत् प्रकाशितमित्यर्थः । यां यां देवतां
निराह तस्यां तस्यां तद्वाव्यमनुभवतीति स्मरणात् तद्वाव्यप्रतिपत्तेः । अपां
रसेन समगस्महि सङ्गता वयम् । अध्यर्षाग्न्याग्निदेवता । सूक्तस्य ऋषेर्वा अन्त्या
अध्यर्षाग्निदेवता । पयस्वान् हविरिक्षणेनान्नेन तद्वान् मयोपकल्पितहविष्कः
सन्नित्यर्थः । अथवा यन्मह्यं दास्यतेऽन्नं तद्वान् । तद् गृहीत्वेत्यर्थः । हे अग्ने !
आगहि आगच्छ । आगत्य च योऽहं तुभ्यं हविषो दाता रजोता वा, तं
मा मां संसृज सम्बन्धय वर्चसा दीप्त्यान्नेन वा । वर्चो मह्यं देहीत्यर्थः
॥ २३ ॥

३६ स्कन्दस्वामिभाष्य-वेङ्कटमाधवार्यव्याख्यानोपेता ऋक्संहिता । [अ० २. व० १२.

वेङ्कटमाधवीयम् ।

आपो अद्य । उदकान्यद्यान्वचारिपमपां रसेन च सङ्गताः । उक्तैकवचनबहुवच-
नयोः सङ्गतिः । रसवानग्ने ! मत्समीपमागच्छ । तं मां त्वं वर्चसा संसृजाप्सु स्थिते (-
त्वे)ति ॥ २३ ॥

सं॒माग्ने॑वर्च॒सासृ॒जसं॒प्रज॒यास॒मायु॑षा ।

वि॒द्युर्मे॑अस्यदे॒वाइन्द्रो॑विद्यात्सह॒ऋषि॑भिः ॥ २४ ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रजया । सम् ।
आयुषा । विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋ-
षिभिः ॥ २४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

समित्युपसर्गः सृजेत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । मा हे अग्ने ! वर्चसा
संसृज । प्रजया संसृज । आयुषा । जीवितमायुरुच्यते । भवत्प्रसादाद् देवाः
विद्युः जानीयुः । ज्ञानेन चास्य करणं लक्ष्यते । कुर्युः इत्यर्थः । लोकेऽपि हि
यो ह्यर्थनया कारयितुमिष्यते स उच्यते इदं जानीहीति । कस्य विद्युः ।
मे मम । किम् । अस्य । सं माग्ने ! वर्चसा सृजत्येवमादेः कामस्याय-
मन्वादेशः । अनुक्तत्वात् द्वितीयार्थे चात्र षष्ठी । एतं कामम् । के । देवाः
मरुदादयः । नच केवलाः, किन्तर्हि, इन्द्रोऽपि विद्यात् सह ऋषिभिः । देव-
सामान्येऽन्तर्भूतस्यापीन्द्रस्यात्र पृथगुपादानं प्राधान्यख्यापनार्थम् । 'ब्राह्मणा
आयाताः उपाध्यायदेवदत्तोऽप्यायात' इति यथा, तथा भगवतोऽग्नेः प्रसादाद्
विद्युर्देवा इन्द्रश्चेत्येवमग्नेः प्राधान्यादाग्नेयत्वस्याविरोधः । केचित्तु देवानामिन्द्रस्य
च स्वप्राधान्याद् वैश्वदेवीमेवैतामृचं मन्यन्ते । एवं ह्याह— सं मेति तिस्रो वैश्व-
देवी प्राजापत्याग्नेयी चेति ॥ २४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

सम्माग्ने ! । संसृज मामग्ने ! वर्चःप्रभृतिभिस्तं मां देवादयश्च जानीयुः ॥ २४ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले पञ्चमोऽनुवाकः ।

कस्य॑ नूनं॑ क॒तम॑स्या॒मृता॑नां॒ मना॑महे॒ चारु॑दे॒वस्य॑ नाम ।

को॒नो॒म॒ह्या॒अ॒दि॒तये॒ पुन॑र्दा॒त्पि॒तरं॑ च॒दृ॒शेय॑मा॒तरं॑ च ॥ १ ॥

कस्य॑ । नूनम् । क॒तम॑स्य । अ॒मृता॑नाम् । मना॑महे । चारु॑ ।
दे॒वस्य॑ । नाम । कः । नः । म॒ह्यै । अ॒दि॒तये । पुनः॑ । दा॒त् । पि॒त॒र॒म् । च । दृ॒शेय॑म् । मा॒तर॑म् । च ॥ १ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

कस्य नूनं शुनःशेष आजीगर्तिः । कस्य नूनमित्यादि शुनश्शेषो नामा-
जीगर्तेः पुत्रोऽपश्यत् । कस्य नूनं तु काय्याद्या । कस्य नूनमितीयमृषेः सूक्त-
स्याद्या कायिका प्रजापतिदेवत्या । अत्र ब्राह्मणपठितमितिहासं संक्षिप्याच-
क्षते — “हरिश्चन्द्रो नाम राजा अपुत्रः पुत्रार्थी नारदोपदेशाद् वरुणं राजान-
मुपससार पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यक्ष्य इति । स रोहितः सन्नाहं प्राप ।
प्राप्तसन्नाहं पितोवाच अयं वरुणस्त्वामनेनौपायाजिकेन मह्यमदात् । हन्त त्वया-
हमिमं यजा इति । स नेत्युक्त्वा धनुरादायारण्यं जगाम । अथ प्रतिज्ञातया-
गाकरणाद्धरिश्चन्द्रं वरुणो जग्राह । तस्य वरुणगृहीतस्य जलोदरं बभूव ।
तद् रोहितः शुश्राव । सोऽरण्यात् पितुः समीप आजिगमिषन् अजीगर्तनामानं
बुभुक्षापरीतं ददर्श । तरज्षेः पुत्रा बभूवुः । ज्येष्ठकनिष्ठौ शुनःपुच्छशुनोला-
ङ्गूलौ मन्त्रदृशौ । शुनःशेषस्तु मध्यमः अमन्त्रदृक् । तमजीगर्तं रोहित उवाच
अहं ते शतं गवां ददामि । अहमेषामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति । स बुभुक्षा-
परीतत्वाच्छ्लोकाच्चात्मप्रादुर्भावं शुनःशेषमन्यं मन्यमानः शुनःशेषं विचि-
क्रिये । एवं हि पौराणिकाः स्मरन्ति —

“परितोषाद् भयच्छ्लोकात् सुखदुःखाच्च पञ्चधा ।

ऋषीणां तारकान्येन लक्षणेन यदृच्छया ॥

मन्त्राः प्रादुर्भवन्त्यादौ पूर्वमन्बन्तरस्य ह ॥”

इति । तं क्रीतमादाय पितृसकाशं गत्वा रोहितः पितरमुवाच अनेनाहमात्मानं
निष्क्रीणां इति । अथैनमादाय हरिश्चन्द्रो वरुणमुवाच अनेन त्वा यजा इति ।

तथेति वरुणः प्रतिपेदे । तस्मिन् यज्ञे विश्वानित्रजमदग्नेवसिष्ठायास्या होता-
ध्वर्युर्ब्रह्मोद्गाता बभूवुः । यूषे शुनश्शेषस्य नियोक्ता विशसिता च न कश्चिद्
भवितुमिषेष्ट । अथाजोगर्त उवाच तेन शतेन गवामहमेवैनं नियुञ्जे विशसानि
चेति । तथेति प्रतिपन्ने नियुज्य विशसितुमसिं निश्च (त् ? न) शुनश्शेषमुप-
जगाम । अथ शुनःशेषो मेने माममानुषमिवेमे विशसिष्यन्ति । हन्ताहं देवता
उपधावामीति । स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार 'कस्य नूनं कतम-
स्यामृतानामि'त्येतयर्चे'ति । कस्य प्रजापतेः । नूनमिति पदपूरणः । कीदृ-
शस्य । कतमस्य, सर्वप्राणिनां सुखतमस्य । क । (अमृतानाम्) । निर्धारण
एषा षष्ठी, देवानां मध्ये । मनामहे । यद्यप्ययं याच्ञाकर्मसु पठितः, तथा-
पीह याच्ञाया असम्भवान्मन्यतेरर्चतिकर्मण इदं रूपम् । मन्यामहे स्तुमः ।
चारु शोभनं देवस्य नाम । स्तुत्या चात्र नामवत् एव स्तुतिर्लक्ष्यते । प्रजा-
पतिं देवं स्तुम इत्यर्थः । स्तुतश्च सन् कः नः अस्मभ्यं मद्या अदितये ।
अदितिशब्दोऽदीनवचनः । महते अदीनत्वाय । पुनर्दातु ददातु । किम् ।
सामर्थ्यादायुः । अथवा अदितय इति द्वितीयार्थे चतुर्थी । महददीनत्वं पुनर्द-
दातु, येन क्रीतोऽहं तद्वशवर्तितां व्यावर्तये । पुनरप्यदीनं मां करोत्वित्यर्थः ।
अथवा अदितिरिति वाङ्नाम । महतीं वाचं पुनर्ददातु, येनान्या अन्या अपि
देवताः स्तुम इत्यर्थः । किञ्च प्रजापतेरेव प्रसादात् पितरं च दृशेयं मातरं
च । जीवितमनेनाशास्यते । जीवन् मातापितरौ शक्नोति द्रष्टुम् ॥ १ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

कस्य नूनं शौनःशेषम् । कः कतम इति प्रजापतिं पृच्छ (न्ती ? ति) । इदानीं
देवानां मध्ये कस्य शोभनं नाम वयमुच्चारयामः । स प्रजापतिर्मुमुक्षुर्नस्मान् पुनरपि
मह्यै पृथिव्यै ददातु । ततोऽहं मातापितरौ पश्येयम् ॥ १ ॥ अनया गतोत्तरेति ॥

“प्रजापतिस्वायं अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमेवोपधावेति । सोऽग्निमुपससार 'अग्नेर्वयं
प्रथमस्यामृतानामि'त्येतयर्चा ।”

अग्नेर्वयंप्रथमस्यामृतानामनामहे चारुदेवस्यनाम ।

सनोमद्या अदितये पुनर्दात्तिपितरं च दृशेयं मातरं च ॥ २ ॥

अग्नेः । वयम् । प्रथमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु ।

देवस्य । नाम । सः । नः । मह्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् ।
च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ २ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अग्नेर्ऋक् । अग्निदेवतेयमृक् । अग्नेर्वयं प्रथमस्य उत्कृष्टस्य अमृतानां
मध्ये मनामहे इत्याद्युक्तम् । अत्र च तुल्यार्थत्वात् पुनरध्ययने पदकारामिप्रायः
पर्येष्यः ॥ २ ॥

“तमग्निरुवाच सविता वै प्रसवानामीशे । तमेवोपधावेति । स सवितारमुपसंसार
‘अभित्वा देव सवितरि’ति तृचेन ।”

अभित्वादेवसवितरीशानंवार्याणाम् ।

सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानम् । वार्याणाम् । सदा ।
अवन् । भागम् । ईमहे ॥ ३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

सवितुस्तृचः । सावित्रोऽयं तृचः । अभीत्युपसर्गोऽन्त्येन ईमह इत्या-
ख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । त्वा त्वां हे देव ! सवितः ! ईशानमीश्वरं वार्याणां
वरणीयानाम् । हे सदावन् ! मरणादिभ्यः प्राणिनां सर्वदा रक्षितः ! । भाग-
मंशम् ईमहे अभियाचामहे । कस्य भागम् । सामर्थ्यादायुषः । आयुर्वचन एव
वा भागशब्दः । तद्धि सर्वप्राणिनो भजन्ते ॥ ३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अभि त्वा देव । अभियाचामहे देव ! सवितस्त्वां धनानामीश्वरं नरपशूरात्मीयं
भागं सदा रक्षितः ! ॥ ३ ॥

यः कतमो भाग उच्यते —

यश्चिद्धितइत्थाभगःशशमानःपुरानिदः ।

अद्वेषोहस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्था । भगः । शशमानः । पुरा ।
निदः । अद्वेषः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

यच्छब्दो हस्तयोर्दधे इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । चिद्विशब्दो
पदपूरणौ । यो हस्तयोर्दधे निहितः । कस्य । ते तव । यस्त्वदायत्त इत्यर्थः ।
कीदृशः । इत्था । सत्यनामैतत् । सत्यं विसंवादवर्जितः । भगः भजनीयः ।
शशमानः । अर्चतिकर्मायम् । व्यत्ययेन चात्र कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । स्तुत्य
इत्यर्थः । अद्वेषः । अविद्यमानो द्वेषो यस्मिन् सोऽद्वेषः । नहि कश्चिद्
आयुस्तदंशं वा द्वेष्टि । कदा पुनरायुर्मागमायुरेव वा हि याचध्वे । उच्यते ।
पुरा निदः । अत्यन्तनिन्दितात् तिर्यक्पशुसदृशान्मरणात् पुरा । यावत् तिर्य-
क्पशुवदत्यन्तकुत्सितं विशस्यमाना म्रियामह इत्यर्थः । अथवा निन्दतिरत्र
सामर्थ्याद् विशसनार्थः । पुरा विशसनात् विशसितुर्वा यावन्न विशस्यामह
इत्यर्थः । अथैवमन्यथास्या ऋचः पूर्वानपेक्षैवार्थयोजना — इत्थाशब्दो-
ऽमुत्रेत्यस्यार्थः । भग इति धननामायम् । ते इत्था भगः अमुत्र स्वर्गे धनम् ।
यच्छब्दश्चुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तत् । शशमानः स्तुवन् अहं पुरा निदः
मन्निन्दितपूर्वम् । अद्वेषः द्वेषवर्जितः । आत्मनः हस्तयोर्दधे धारयेयं, मह्यं दद्या
इत्यर्थः । यद्वृत्तेनासम्बन्धाच्छान्दसत्वान्निघाताभाव इति व्याख्येयम् ॥ ४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

यश्चिद्धि । य एवंविधो भगः सर्वैरेव स्तूयमानो द्वेषवर्जितो निन्दितुर्मेनुष्यान्
पूर्वमेव स्तोतुर्हस्तयोरित्थं निदधे । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ४ ॥

भगभक्तस्यतेवयमुदशेमतवावसा ।

मूर्धानंरायआरमे ॥ ५ ॥

भगभक्तस्य । ते । वयम् । उत् । अशेम । तव । अवसा ।

मूर्धानम् । रायः । आऽरमे ॥ ५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

भगभक्तस्य । भगो देवः तेनापि सेवितस्य, भजनीयेन वा हविषा स्तो-
त्रेण वा सर्वमनुष्यैः सेवितस्य । तव स्वभूता वयम् । उदशेम अतोऽप्यूर्ध्वं
प्राप्नुयाम । किम् । आयुः । अवसा हेतुना । त्वया अतो मरणाद् रक्षिताः
सन्त इत्यर्थः । नच केवलमायुः, किं तर्हि, मूर्धनं रायः । धनस्य यच्छिरो-
भूतम् । उत्कृष्टं च धनमित्यर्थः । उपभोगान् वा आरब्धुं उपभोक्तुं यष्टुं वे-
त्यर्थः । यत् त्वस्या ऋचः “भगभक्तस्य भागी वे”ति भगदेवत्यत्वं शौनके-
नोक्तं, तद् भगस्योपसर्जनत्व.....वचनत्वात् । भगशब्दस्य “स सवि-
तारमुपससार अभि त्वा देव सवितरित्येतेन तृचेने”ति ब्राह्मणस्य प्रत्यक्षत्वाद्
येनाभिप्रायेणोक्तं स पर्येष्यः ॥ ५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

भगभक्तस्य । तेन भाग्येन सम्भक्तस्य तव वयं रक्षणेनोद्ग्याप्नुमो धनस्य परमं
पदमारब्धुम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥

“तं सवितोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि । तमेवोपधावेति । स वरुणं
राजानमुपससार अत उत्तराभिरेकत्रिंशता ।”

नहितेक्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्च नामी पतयन्त आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्नि ये वा तस्य प्रमिनन्त्य भवम् ॥

नहि । ते । क्षत्रम् । न । सहः । न । मन्युम् । वयः । च न ।
अमी इति । पतयन्तः । आपुः । न । इमाः । आपः । अनिमिषम् ।
चरन्तीः । न । ये । वा तस्य । प्रमिनन्ति । अभवम् ॥ ६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

परं शेषश्च वारुणः । परं सूक्तमेकविंशकम्, अस्य शेषो दशर्चः,
एतदुभयमपि वरुणदेवतम् । वरुणश्चात्रो ..... स्थ आदित्यः । न हि ते

क्षत्रं धनं बलं वा सेनालक्षणम् । नापि सहः शारीरं बलम् । नापि मन्युं क्रोधम् । वयश्च पक्षिणः । चन अप्यर्थे । पक्षिणोऽप्यमी । पतयन्तः गच्छन्तः आपुः प्राप्नुवन्ति, अतिमहत्त्वात् । नेमाः नापि इमा आपः अनिमिषं सततं चरन्तीः गच्छन्त्यः । नापि ये वातस्य प्रमिनन्ति । 'मीड् हिंसायाम्' । हिंसन्ति । अभ्वम् । अभ्वमिति महन्नाम । महत्त्वम् । कस्य । सामर्थ्याद् गतेः । वातादपि ये शीघ्रगतिकरा इत्यर्थः । के ते । मरुतो वान्ये वा केचिन्मनआदयः ॥ ६ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

नहिते । नहि तव वरुण ! बलमभिभवसामर्थ्यं शत्रूणामभिमननं च महता वेगेन पतयन्तः श्येनादयोऽप्यापुः, न चेमा आपः सततं चरन्त्यः, नच ये पर्वतादयो वातस्यापि महत्तां ग्रहिसन्ति ॥ ६ ॥

अबुध्रेराजावरुणोवनस्योर्ध्वस्तूपददतेपूतदक्षः ।

नीचीनास्थुरपरिबुध्नएषामस्मेअन्तर्निहिताःकेतवःस्युः ॥

अबुध्रे । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूपम् । ददते ।

पूतदक्षः । नीचीनाः । स्थुः । उपरि । बुध्नः । एषाम् । अस्मे इति । अन्तः । निऽहिताः । केतवः । स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

बुध्नोऽधोभागः । स इतरयोर्भागयोराश्रयः । बुध्नत्वाश्रयत्वयोः सम्बन्धाद् बुध्नशब्देनात्राश्रयो लक्ष्यते । अबुध्रे अनाश्रये अनालम्बनेऽन्तरिक्षे । राजा दीप्त ईश्वरो वा वरुणः । वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः । वनमिति रश्मिनाम । बहुवचनस्य स्थान एकवचनम् । स्तूपशब्दः सङ्घातवचनः । 'विश्वेदेवाः पुष्करे) त्वाददन्त', 'ददते.....मि'त्यादिप्रयोगदर्शनाद् ददतिर्धारयतिकर्मा । रश्मीनां सङ्घातमूर्ध्वं धारयतीत्यर्थः । कीदृशः । पूतदक्षः शुद्धबलः । नचोर्ध्वमेव, किं तर्हि, नीचीना अधोमुखाः स्थुः । तिष्ठन्त्यनेन रश्मयः । उपरि बुध्रेऽधो भागो आश्रयो मण्डलाख्य एषाम् । अनाश्रयेऽप्यन्तरिक्षे आदित्यमण्डलस्योर्ध्वमधस्ताच्च रश्मीन् धारयतीत्यर्थः । परः पादोऽन्यार्थः । तत्सम्बन्धार्थं

यत्तच्छब्दौ योग्यार्थसम्बन्धावध्याहर्तव्यौ । य इदं करोति तस्य प्रसादेन ।
अस्मे अस्माकम् अन्तः मध्ये मनसि निहिताः केतवः प्रज्ञाः स्युः । जीवनमनेन
प्रकारेणाशास्यते । जीवतो ह्यन्तः प्रज्ञा भवन्ति, न मृतस्य । अथवा केतवोऽत्र
प्रज्ञानात्मका रश्मयः प्रादुर्भवन्ति । तेनेदमादित्यरश्मिदर्शनद्वारेण चिरजीवि-
त्वमाशास्यते ॥ ७ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अबुध्ने राजा । अमूलेऽनालम्बनेऽन्तरिक्षे वरुणो राजा तेजस उदकस्य वा सङ्गत-
मूर्ध्वं धारयति शुद्धबलः । ते च रश्मयो नीचीनाप्रास्तिष्ठन्ति । तेषामेषां मूलमुपरि
भवति । अस्माकमन्तरमृतानां निहितानि भवन्तु प्रज्ञानानि ॥ ७ ॥

उरुंहिराजावरुणश्चकारसूर्यायपन्थामन्वेतवाउ ।

अपदेपादाप्रतिधातवेकरुतापवक्ताहृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् ।
अनुऽएतवै । ऊम् इति । अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः ।
उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥ ८ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

उरुं विस्तीर्णम् । हिशब्दस्तु पदपूरणः । राजा वरुणश्चकार । कस्मै ।
सूर्याय । मण्डलमत्र सूर्यशब्देनोच्यते । तदर्थं किम् । पन्थां पन्थानम् । क ।
सामर्थ्यादन्तरिक्षे । किमर्थम् । अन्वेतवै आनुपूर्व्येण गन्तुम् । सूर्य आनुपूर्व्ये-
णास्यतीत्येवमन्तरिक्षे विस्तीर्णं पन्थानं कृतवानित्यर्थः । अपदे पदं यत्र निघातुं
न शक्यते अप्रतिष्ठत्वात् तदपदमन्तरिक्षं, तत्र । पादा आत्मीयौ पादौ ।
प्रतिधातवे । प्रतीत्येष नीत्येतस्य स्थाने । निघातुम् । अकः करोति अप्रति-
ष्ठेऽप्यन्तरिक्षे पदं निधत्त इत्यर्थः । उत अपिच । अपवक्ता अपवदिता । कस्य ।
हृदयाविधश्चित् । परुषवचनायोग्यव्यवहारसमाचरणादिभिर्हृदयं यो विध्यति
पीडयति स हृदयावित् तस्य । विच्छब्दः पदपूरणः । अथवैवमन्यथास्य

४४ स्कन्दस्वामिभाव्य-वेङ्कटमाधवार्यव्याख्यानोपेता ऋक्संहिता । [अ० २. व० १४.

पदस्यार्थयोजना — अपेत्य वक्ता अपवक्ता । वक्तुं समर्थेभ्यः पृथग्भूय एक एव वक्तव्यार्थः । कस्य । सामर्थ्याद् यावत्किञ्चिद् दुर्वचस्तस्य सर्वस्य । हृद-याविर्वाश्चित्, चिच्छब्दोऽप्यर्थे । षष्ठीनिर्देशाच्च सकाशादिति वाक्यशेषः । हृदयं हृदयेन यो विध्यति सम्भ्रम् जानाति स हृदयावित्, तस्यापि सका-शात् ॥ ८ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

उहं हि । वितीर्णं हि राजा वरुणश्चकार सूर्यस्य गमनार्थं पन्थानम् । ततोऽय-मनालम्बनेऽन्तरिक्षे कृतवान् सूर्यस्य षट्पदानि प्रतिघातुं पन्थानम् । सोऽयं हृदयाविधः शत्रोरपवक्तास्तु पराभवत्वमिति वदतु ॥ ८ ॥

शान्तं ते राजन् भिषजः सहस्रमुर्वीगं भीरासुमतिष्टे अस्तु ।

बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा । सुऽमतिः । ते । अस्तु । बाधस्व । दूरे । निःऽकृतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

शतं ते तव हे राजन् ! वरुण ! । भिषजः । भिषग् वैद्य उच्यते । आ-र्तानां जीवनोपायैः सम्बन्धो भिषकशब्देनोपलक्ष्यते । अस्मदादीनां आर्तानां जीवनोपाया इत्यर्थः । न शतमेव केवलं, किं तर्हि, सहस्रं च । अत्यन्तबहव इत्यर्थः । अतो ब्रवीमि उर्वीं विस्तीर्णां । गभीरा अन्यैर्दुरवगाहा । सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिका बुद्धिस्ते तव अस्मास्वस्तु । अनुग्राहकौऽऽप्राकं भवैत्यर्थः । बाधस्व दूरे । दूरं गमयेत्यर्थः । किम् । निर्ऋतिं मृत्युदेवताम् । पराचैः परागमनैः पराङ्मुखमित्यर्थः । किञ्च कृतमप्यस्माभिरेनः प्रमुमुग्धि । प्रपूर्वो मुञ्चतिरपनये । अपनय । अस्मत् अस्मत्तः ॥ ९ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

ज्ञातं ते । ज्ञातं ते राजन् भैषज्यानि लहस्यं च । विस्तीर्णा गम्भीरा मद्धिषया
सुमतिस्तवास्तु । स त्वमस्मत्तः कृच्छ्रं दूरे पराङ्मुखं बाधस्व । कृतं च पापं प्रमोचयेति
॥ ९ ॥

अमीयऋक्षानिहितासउच्चा नक्तं ददृश्रे कुहचिदिद्वैयुः ।

अदब्धानिवरुणस्यव्रतानिविचाकशचन्द्रमानक्तमेति ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तम् ।
ददृश्रे । कुह । चित् । दिवा । ईयुः । अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि ।
विऽचाकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥ १० ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अमी ये ऋक्षाः । ऋक्ष इति नक्षत्रनाम, अमूनि यानि नक्षत्राणि
निहितासः निहितानि । उच्चा उच्चैर्ध्रुलोके । नक्तं रात्रौ । ददृश्रे दृश्यन्ते ।
कुहचित् । कुहशब्दः केत्यस्य पर्यायः । चिच्छब्दोऽप्यर्थे, कापि । दिवा
अहनि ईयुः गच्छन्ति । दिवा ह्येतानि न दृश्यन्ते । अतो न जानीमः
कापि गच्छन्तीति । अथवा कुहचिद् दिवेत्येते समानाधिकरणे । ईयुरित्यपि
शुद्धोऽप्येतिः सामर्थ्यादाङ्पूर्वार्थे । कचिदहन्यागच्छन्ति । कचिदेवाहनि
दृश्यन्ते, न सर्वत्र इत्यर्थः । यत्रैव ह्यहनि समस्तं राहुणा ग्रस्यते तत्रैव नक्ष-
त्राणि दृश्यन्ते, नान्यत्र । यान्यमूनीत्युद्देशात् प्रतिनिर्देशार्थ एतच्छब्दोऽत्रा-
ध्याहर्तव्यः । एतानि अदब्धानि अहिंसितानि वरुणस्य व्रतानि कर्माणि ।
वरुण एव तान्येतानि करोतीत्यर्थः । कथम् । वरुणो हि दिवा स्वभासा
नक्षत्राणां भासः छादयति न रात्रौ ततो रात्रौ दृश्यन्ते, न दिवा । नचैतान्येव
क्वचिन्नानि, किं तर्हि, योऽप्ययं विचाकशत् । 'काश्ट दोस्तौ' । विविधं दीप्य-
मानश्चन्द्रमा नक्तमेति । एषोऽपि वरुणस्यैव कर्म । एतमपि वरुण एव एवं
करोतीत्यर्थः । तदीयो ह्येको रश्मिः सुषुम्नाख्यश्चन्द्रमसमपि दीप्यते । तेनायं
विचाकशत् चन्द्रमा नक्तमेति । अथवा अमी य ऋक्षा इति यच्छब्दो बहु-
वचनान्तो व्यत्ययेन पुङ्क्तिश्च । तथा दर्शनादिभिः क्रियाभिः सम्बध्यते न

४६ स्कन्दस्वामिभाष्य-वेङ्कटमाधवार्यव्याख्यानोपेता ऋक्संहिता । [अ० २. व० १५.

ऋक्षैः । कुत एतत्, यच्छब्दस्योद्देशार्थत्वादुद्दिष्टस्य चावश्यं प्रतिनिर्दिष्टत्वा-
.....ञ्चाप्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देशकल्पनायामपि चैषामेकवाक्यत्वप्रत्यय-
सम्भवात्, अदब्धानि वरुणस्य व्रतानीति च कर्मणामुपादानात् क्रियोद्देश-
ार्थत्वेन बहुवचनं पुल्लिङ्गता च । एवं योजना — यन्नक्षत्राणि नक्तं दृश्यन्ते,
यच्च दिवापि गच्छन्ति, यच्च विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति, एतानि त्रीण्यपि
अदब्धानि वरुणस्य व्रतानीति ॥ १० ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अस्मि य ऋक्षाः । नक्षत्राणि रात्रौ दृश्यन्ते । क्व तानि दिवा गच्छन्ति । तथा
दीप्यमानश्चन्द्रो रात्रौ गच्छति । भवति च दिवा तिरोहितः । तानिमानि शत्रुभिरहिं-
सितानि वरुणस्य व्रतानीति ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्दशो वर्गः ॥

तत्त्वा॒याभि॒ब्रह्म॒णा॒वन्द॑मानस्तदा॒शास्ते॒यज॑मानो॒हवि॑र्भिः ।
अहे॑ळमानो॒वरु॑ण॒हवो॒ध्युरु॑शंस॒मान॑आयुःप्रमो॒षीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । याभि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्ते ।
यजमानः । हविःऽभिः । अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुशंस ।
मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

तत् त्वा याभि । याच्नाकर्मायं, याचे । ब्रह्मणा अनेन ऋगलक्षणेन
वन्दमानः स्तुवन् । किं पुनस्तत् । सामर्थ्यादायुः । तदाशास्ते प्रार्थयेत अयं
जलोदरगृहीतो हरिश्चन्द्राख्यो यजमानः । हविर्भिरन्नैः । एतज्ज्ञात्वा अहेळ-
मानः अकुध्यन् हे वरुण ! इह कर्मणि अवस्थायां वा वर्तमानयोरावयोः बोधि
बुध्यस्व । शृणु याच्नामित्यर्थः । श्रुत्वा च हे उरुशंस ! उर्विति बहुनाम ।
संज्ञा भुतिः । बहुवचनम् । मा नः । 'अस्मदो द्वयोश्च' (१-२-५९)

इत्येवमेतद् बहुवचनम् । आवयोः आयुर्जीवितं प्रमोषीः । जीवयावामित्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

तत् त्वा यामि । तत् त्वामहं याचामि स्तोत्रेण वन्दमानः । तदेवाशास्तेऽयं च हरिश्चन्द्रो यजमानो हविर्भिः । स त्वमकुध्यन् वरुणेह बुध्यस्व । तदाह — बहुस्तोत्रमास्माकमायुः प्रमोषीरिति ॥ ११ ॥

तदिन्नक्तं तद्दिवा मम ह्यमाहुस्तदयं केतो हृद आविचष्टे ।
शुनः शेषो यमहृद् गृभीतः सोऽस्मान् राजा वरुणो मुमोक्तु ॥

तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । ममम् । आहुः । तत् ।
अयम् । केतः । हृदः । आ । वे । चष्टे । शुनः शेषः । यम् । अहृत् ।
गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

तदिन्नक्तम् । इच्छब्द एवार्थे । तदेव नक्तं, तदेव दिवा । सततमित्यर्थः । मममाहुः कथयन्ति । के । सामर्थ्यात् सुहृदः ऋषयो ब्राह्मणा वा प्राणाधिदेवता वा । तदेवायं केतः प्रज्ञानम् । हृदः हृदयस्य सम्बन्धी । आविचष्टे आभिमुख्येन कथयति । हृदयेनाप्यहं तदेव जानामीत्यर्थः । किं पुनस्तत् । सामर्थ्याद् वरुणः आर्तानामार्तिहर इत्येतत् । यत एवमतो ब्रवीमि शुनः शेषो यमहृत् । अतोतकल्पशुनः शेषापेक्षया वायं प्रथमपुरुषप्रयोगः । आत्मन एव वा परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेणाभिधानम् । अतोतकल्पे यः शुनः शेष आसीदहमेव वा सः गृभीतः गृहीतः । सोऽस्मान् राजा वरुणो मुमोक्तु अतो यूपात् ॥ १२ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

तदिन्नक्तम् । तदेव नक्तं तद् दिवा मम सर्वं कथयन्ति वरुणस्त्वं मोक्तुमीष्ट इति । तदेव हृदयस्य च प्रज्ञा मम विचष्टे ममापि तथा बुद्धिर्भवति । यूपे बद्धः शुनः शेषो यं देवमाहूतवान् स राजा वरुणोऽस्मान् मुमोक्तु ॥ १२ ॥

शुनःशेषोऽहद्गृभीतस्त्रिष्वदित्यदुपदेशुबद्धः ।

अवैनंराजावरुणःससृज्याद्विद्वानदब्धोविमुक्तुपाशान् ॥

शुनःशेषः । हि । अहत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् । दु-
ऽपदेशु । बद्धः । अव । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । वि-
द्वान् । अदब्धः । वि । मुमुक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

शुनःशेषो हे । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्माच्छुनःशेषोऽहत् गृभीतः
आदित्यमदितेः पुत्रं त्रिषु दुपदेशु बद्धः । दुशब्दो दारुमयत्वाद् यूपे वर्तते ।
पदशब्दः स्थानवचनः । त्रिषु यूपप्रदेशेषु बद्ध इत्यर्थः । अधः प्रदेशे पाद-
योर्बद्धः, मध्ये कट्याम्, उपरि शिरसि । यद्यपि चैकस्मिन् यूपप्रदेशे पशोः
शिरस्येव बन्धनं विहितं, नान्यत्र । तथापि पुरुषपशोरर्थात् कट्यां पादयो-
श्चास्ति बन्धनम् । नहि शिरोमात्रबन्धनेन पुरुषो विशसितुं निश्चलः शक्यो
धारयितुम् । यस्मादिति वचनात् तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । तस्मात् । आर्ता-
नुकम्पत्वाद् एनं शुनःशेषं राजा वरुणः अवससृज्यात् । अवसर्गो नामा-
भ्यनुज्ञा । जीवं मा स्मैनं मारयेत्येवमनुजानीयादित्यर्थः । अनुज्ञाय च विद्वान्
जानन् अस्माकमार्ततां भक्ततां वा । अदब्धः अहिंसितः विमुक्तु पाशान्
एतान्, यैर्वयं बद्धाः ॥ १३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

शुनःशेषः । शुनश्शेषो ह्यर्थे देवमाहूतवान् गृहीतुस्त्रिषु यूपस्य स्थानेषु बद्धो-
ऽदितेः पुत्रम् । तं वरुणोऽवसृजतु विद्वानहिंसितः पाशान् विमुक्तु । पाशविमोचनं
फलमवसर्गस्य ॥ १३ ॥

अवतेहेळोवरुणनमोभिरवयज्ञेभिरिमहेहविभिः ।

क्षयन्नस्मभ्यमसुरप्रचेताराजन्नेनांसिशिश्रथःकृतानि ॥

[१४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः ।
 ईमहे । हविःऽभिः । क्षयन् । अस्मभ्यम् । असुर । प्रचेत इति प्रऽ-
 चेतः । राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अवेत्युपसर्ग ईमह इत्याख्यातेन सम्बध्यते । अवपूर्वं ईमह इत्यय-
 मपनयने वर्तते । अवेमहे अपनयामः । ते तव हेळः क्रोधम् । हे वरुण ।
 नमोभिर्नमस्कारैः स्तुतिभिः । नच केवलैर्नमोभिः, किं तर्हि, अव यज्ञोभेरी-
 महे सोमयागैश्चापनयामः । हविभिः चरुपुरोडाशादिभिः । अपनीतक्रोधश्च
 वं क्षयन् । 'क्षि निवासगत्योरे'त्यस्यायं व्यत्ययेन । निवसन् इहागच्छन्
 वा । अस्मभ्यमस्मदर्थम् । हे असुर ! असवः प्राणाः, तद्वन् ! । प्रचेतः !
 प्रकृष्टज्ञान ! । राजन् ! दीप्त ! । ईश्वरो वा । एनांसि पापानि । शिश्रथः इत्यय-
 मन्दविपाकानि कुरु । कृतानि । यान्यस्माभिः । एतदुक्तं भवति — थैः
 पूर्वकृतैरपुण्यैर्वन्धनं मरणं च प्रापिता वयं, तान्यतोऽपि तावत् परं मन्दविपा-
 कानि कुरु, येन पुनरीदृशं दुःखं न प्राप्नुमः । एनांसीति पाशा बाधिम्रेताः ।
 तानस्मात्पित्रा कृतान् शिश्रथः मुञ्चेत्यर्थः ॥ १४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अव ते हेळः । अवगच्छत्विति याचामहे । विनाशयामस्तव वरुण ! नमस्कारैः
 क्रोधमैव यज्ञैर्हविर्भिश्च । निवसन्नस्मदर्थं बलवन् । प्राज्ञ ! राजन् ! कृतानि पापानि
 विनाशय ॥ १४ ॥

उदुत्तमंवरुणपाशमस्मदवाधमंविमध्यमंश्रथाय ।

अथावयमादित्यव्रतेतवानागसोअदितये स्याम ॥ १५ ॥

उत् । उत्तमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अव । अधमम् ।
 वि । मध्यमम् । श्रथय । अथ । वयम् । आदित्य । व्रते । तव ।
 अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १५ ॥

१. 'वा । इतः अ', २. 'तथा वा पाशान् वा त एनांस्यभिप्रेतानि । ता',
 ३. 'जहि सु' क. ख. पाठः. ४. 'मे' ग. पाठः.

स्कन्दस्वामीयम् ।

उदित्युपसर्गः श्रथायेत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । उच्छ्रूथाय ऊर्ध्वं श्रथय । उत्तमं वरुण ! रशनापाशम् अस्मत् अस्मत्तः । अवाधमम् अधममपि श्रथय । विमध्यमं श्रथाय मध्यमं श्रथय तत्रापि स्थितं विमुञ्चेत्यर्थः । अथ पाशत्रयविमोक्षानन्तरम् । वयं हे आदित्य ! अदितेः पुत्र ! व्रते यागकर्मणि तव स्वभूते त्वद्देवत्ये याग इत्यर्थः । अनागसः अपगतपापाः । अदितये । अदितिरिते वाङ्नाम । तादर्थ्ये चतुर्थी । स्तुतिलक्षणवागर्थं स्याम भवेम । त्वद्देवत्ये यागे त्वां स्तुयामेत्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

उदुत्तमम् । उत्तमं वरुण ! पाशम् उच्छ्रूथयारमत्तो मध्यमं विश्रूथयावश्चूथयावमम् अत ऊर्ध्वमदितेः पुत्र ! त्वत्स्वामिके सन्ध्यावन्दनादिके व्रते प्रमादरहिता अस्यै पृथिव्यै स्थामामृताः सन्तः ॥ १५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चदशो वर्गः ॥

यच्चिद्धितंविशोयथाप्रदेववरुणव्रतम् ।

मिनोमसिद्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण ।

व्रतम् । मिनीमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

यदिति निपातो यदिशब्दस्यार्थे । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । हिशब्दः पद-
पूरणः । यद्यपि ते तव विशो यथा यथैवान्ये मनुष्याः तद्वद् वयमपि हे देव !
वरुण ! व्रतं यागकर्म प्रमिनीमसि । 'मीन् हिंसायाम्' । प्रकर्षेण हिंस्रः ।
द्यविद्यवि अहन्यहनि । का पुनर्यागकर्मणो हिंसा । प्रमादेनाकरणम् । यद्य-
प्यन्यमनुष्यवत् अहन्यहनि प्रमादेन यागं न कुर्म इत्यर्थः । यद्यपीति वचनात्
तथापीत्यध्याहार्यम् । उत्तरयर्थैकवाक्यता तथापि मा न इत्यादि । अथवा
यच्चिद्धि त इति यच्छब्दो लुप्तविभक्तिः यस्माच्छब्दस्य येशब्दस्य वार्थे ।
चिद्धिशब्दौ द्वावपि पदपूरणौ । प्रमिनोमसि इत्यपि 'माङ् मान' इत्यस्य रूपम् ।

यस्माद् ये च वयं तवान्यमनुष्यवत् कर्म सायंप्रातरुग्रस्थानं यागकर्म वा
प्रभिनीमसि प्रकर्षेण मिमीमहे कुर्म इत्यर्थः । कदा । अहन्यहनि । तस्मात् तान्
वा ॥ १ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

यच्चिदि । यद् वयं तवान्यमनुष्यवदसत्यस्तेषादिकरणाद् व्रतमन्वहं हिंसाम-
स्ततस्त्वं स्तुम इति । सूक्तोपक्रमेषु क्रियापदमनेकत्र न दृष्टमिति ॥ १ ॥

मा नो वधाय हन्तवे जिहीळानस्य रीरधः ।

मा हृणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हन्तवे । जिहीळानस्य । रीरधः । मा ।

हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

मा नः अस्मान् । वधाय हन्तवे । वधस्ताडनम् । हन्तुः हननं मरणम् ।
ताडनाय मरणाय वा । जिहीळानस्य । हेळ इति क्रुध्यतिकर्मा । भूते वायं
लिट् । पूर्वं क्रुद्धस्य । रीरधः । रव्यातेर्वशगमने । वशं नैषीः । यस्ताडयति
मारयति तस्य पूर्वं क्रुद्धस्य मास्मान् वश्यान् कार्षीरित्यर्थः । मा हृणानस्य ।
हृणोरिति क्रोधनामसु पाठात् (हरे? हृजो)रिति क्रोधार्थोऽपीत्यवगम्यते ।
व्यत्ययेन वा श्नाविकरणः । धात्वन्तरं वा (प?) हृणावर्तमाने लट् । तदानी-
मेव क्रुध्यतः । मन्यवे क्रोधाय । योऽपि साम्प्रतमेव क्रौद्धुमिच्छति तस्यापि
क्रोधार्थं मास्मान् वश्यान् कार्षीरित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

मा नो वधाय । मास्मानायुधाय हन्त्रे क्रुद्धस्य स्वभूताय वशं नय मा च हृणा-
नस्य मन्यवे । हिंसापरो हृणानः ॥ २ ॥

विमृळीकायतेमनोरथीरश्वनसंदितम् ।

गीर्भिर्वरुणसीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृळीकाय । ते । मनः । रथीः । अश्वम् । न । समुदितम् । गीऽभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

वीत्युपसर्गः सीमहीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । मृळीकाय सुखाय जीवितलक्षणयात्मनः ते तव स्वभूतं मनः हविर्भूतो मयायं भक्षयेतव्य इत्येवं रूपं यदस्मात्स्वावद्धचितं तत् । रथीरश्वं न सन्दितम् । दितिरत्र बन्धनार्थः “शुनश्चिच्छेपं निदितम्” इति यथा । यथा रथीः सारथिरश्वं रथे बद्धमेवं वयं गीर्भिः स्तुतिभिः हे वरुण ! विषोमहि । विपूर्वस्येतेरिदं रूपम् । स्यतिश्चोपसृष्टो विमोचने वर्तते । विमुञ्चामः । अथवा ‘षिञ् बन्धन’ इत्यस्यैतद्रूपम् । विगतबन्धं कुर्मः । अपनयाम इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

वि मृळीकाय । सुखार्थं सारथिर्बद्धमिवाश्वं तव कुद्धं मनः स्तुतिभिर्विमोचयामः ।

पराहिमेविमन्यवःपतन्तिवस्यइष्टये ।

वयोनवसतीरुप ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतन्ति । वस्यऽइष्टये । वयः । न । वसतीः । उप ॥ ४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

परा वीत्युपसर्गौ पतन्तीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यौ । हिशब्दः पद-
पूरणः । मे मम । मन्यवः । ‘मन्यच्छन्त्सदि’ति कान्तिकर्मसु पाठान्मन्यतिरत्र कान्तिकर्मा । मननानि मन्यवः कामाः । विपरापतन्ति विविधं त्वां प्रति प्राप्नुवन्ति । वस्यइष्टये । ‘इष गतौ’ । शुद्धोऽपि चात्र सामर्थ्यात् सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । वसुनोऽधिगत्यै । त्वत्तो धनं लब्धुमित्यर्थः । कथं पुनः परापतन्ति । उच्यते । वयो न पक्षिण इव । वसतीरुप । उपशब्दः प्रतिशब्दस्यार्थे स्वानि निवासस्थानानि प्रति ॥ ४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

परा हि मे मम विविधा इच्छा बुद्धयः श्रेयस इच्छार्थं वरुणं राजानं प्रति परा-
पतन्ति यथा पक्षिण आवासस्थानान्युपगच्छन्ति ॥ ४ ॥

कदाक्षत्रश्रियं नरमावरुणं करामहे ।

मृळीकायोरुचक्षसम् ॥ ५ ॥

कदा । क्षत्रश्रियम् । नरम् । आ । वरुणम् । करामहे । मृळी-
काय । उरुचक्षसम् ॥ ५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

कदा कस्यां वेलायाम् । क्षत्रश्रियं क्षत्रं बलं धनं वा श्रयति क्षत्रश्रीर्ब-
लवान् धनवान् वा, तं क्षत्रश्रियम् । नरं मनुष्याकारम् । वरुणमाकरामहे अर्वा-
गात्माभिमुखं करिष्याम इत्यर्थः । मृळीकाय सुखाय जीवितलक्षणायात्मनः ।
कीदृशम् । उरुचक्षसं बहूनां द्रष्टारं बहुदर्शनं वा । विमोचनविडम्बनात् परि-
देवनैषा ॥ ५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

कदा क्षत्रश्रियम् । बलं यत्र यत्र श्रीः, कदा तं नेतारं वरुणम् अभिमुखं कुर्मः
सुखार्थं बहूनां द्रष्टारम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

तदित्समानमाशातेवेनन्तानप्रयुच्छतः ।

धृतव्रतायदाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानम् । आशाते इति । वेनन्ता । न । प्र ।

युच्छतः । धृतव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

इच्छब्दः पदपूरणः । तत् समानं साधारणं वा । सहभूतौ आशाते
व्याप्नुतो भक्षयतो वा । कौ । द्विवचननिर्देशात् साहचर्याच्च मित्रावरुणौ ।

५४ स्कन्दस्वामिभाष्य-वेङ्कटमाधवार्यव्याख्यानोपेता ऋक्संहिता । [अ० २. व० १७.

वेनन्ता कामयमानौ । किं पुनस्तत् । सामर्थ्याद् यद् यजमानः केवलाय हि वरुणाय मित्राय वा हविर्देदाति । न प्रयुच्छतः । 'युच्छ प्रमादे' । न प्रमाद्यतः अवश्यमाशाते इत्यर्थः । किमर्थम् । धृतव्रताय । धृतमपरित्यक्तं स्वकर्म देन स धृतव्रतः तस्मै । दाशुषे यजमानाय । यजमानः शोपकर्तुमितिर्थः । अथैवमन्यथास्या ऋचो योजना — आशाते इति लौडर्थे लट् । तत् समानमश्नुवतां कामयमानौ । आत्मन एव वेदं परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेणात्मन एवाभिधानं द्रष्टव्यम् । आवां शुनःशोपहरिश्चन्द्रावश्नुवावहा इत्यर्थः । किं तत् । सामर्थ्यादायुः । किं कारणम् । यतो न प्रयुच्छतः । इदमपि पूर्ववत् प्रथमपुरुषेणात्मन एवाभिधानम् । यतो यागे स्तुतौ न प्रमाद्याव इत्यर्थः । किमर्थम् । धृतव्रताय दाशुषे । स्वकर्मणामपरित्यक्तत्वाद् धृतव्रतो वरुणः । स एव दाश्वान् स्तोतृभ्यः कामानां दातृत्वात् । तदर्थो वरुणार्थो यो यागः स्तुतिर्वा तत्र यतो न प्रमाद्याव इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कटमाधवार्यम् ।

तदित्समानम् । तदानीमेव सहागच्छतो निष्ठावरुणौ कामयमानौ । नच प्रमाद्यतो धृतकर्मणे यजमानाय कर्मपौष्कलार्थमिति ॥ ६ ॥

यः कीदृशो वरुण उच्यते —

वेदायोवीनांपदमन्तरिक्षेणपतताम् ।

वेदनावःसमुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद । यः । वीनाम् । पदम् । अन्तरिक्षेण । पतताम् । वेद । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

वेद जानाति । यो वरुणः । वीनां पदम् । अन्तरिक्षेण पततां गच्छताम् । दुर्ज्ञानं हि पांसुवर्जितेनान्तरिक्षेण गच्छतां पदम् । नच वीनामेव केवलं, किं तर्हि । वेद नावः पदमपि । समुद्रियः समुद्रियायाः समुद्रे भवायाः समुद्रेण गच्छन्त्या इत्यर्थः । एतदपि दुर्ज्ञानमेव ॥ ७ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

वेदायः । प्रजानात्यन्तरिक्षेण गच्छतां पक्षिणामावासस्थानं यत्र सायं वसन्ति । वेद च नावः समुद्रेण गच्छन्ती । मनुष्यास्तु पततः पश्यन्ति विसृज्यमानाश्च नावः च वेद्यामावासं विसर्गस्थानमिति ॥ ७ ॥

वेदमासोऽधृतव्रतोद्वादशप्रजावतः ।

वेदाय उपजायते ॥ ८ ॥

वेद । मासः । धृतव्रतः । द्वादश । प्रजावतः । वेद । यः ।
उपजायते ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

यश्च वेद मासः मासान् धृतव्रतः अपरित्यक्तस्वकर्मा द्वादश । कीदृ-
शान् । प्रजावतः प्रजननवतः । उत्पत्तिमत इत्यर्थः । अथवा प्रजासाहितान् ।
प्रजा अपि वेदेत्यर्थः । नच द्वादशैव केवलान्, किं तर्हि । वेदा यः योऽयम्
उपजायते अधिमासकं त्रयोदशं तमाये ॥ ८ ॥

वेदमाध्यायम् ।

वेद मासः । वेद द्वादश मासान् धृतसन्ध्यावन्दनादिकर्मा स्वं स्वं काले प्रजा-
यमानानृतुलिङ्गैस्त्रयोदशमुपजायमानमधिमासं च वेत्ति ॥ ८ ॥

वेदवातस्यवर्तनिमुरोऽऋष्वस्थबृहतः ।

वेदाये अध्यासते ॥ ९ ॥

वेद । वातस्य । वर्तनिम् । उरोः । ऋष्वस्थ । बृहतः । वेद ।
ये । अधिऽआसते ॥ ९ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

वेद वातस्य वर्तनिं गमनमागमनम् । कोदशस्य । उरोः विस्तीर्णस्य ।
ऋष्वस्थ । महन्नाभितत् । महतो बलवत इत्यर्थः । बृहतः । एतदपि महन्नाभैव ।
वेगेन सम्बन्धेन त्वपुनरुक्ति कर्तव्यम् । महतः वेगेन शीघ्रस्येत्यर्थः । यश्च वेद
ये अधि सर्वत्रोपरि सुलोके आसते देवाः (तान्) य एतानि वेद तस्मै वरु-
णाय न प्रयुच्छतः धृतव्रताय दाशुष इत्येवं यच्छब्दस्य पूर्ववाक्यता ।
यच्छब्दश्चुतेस्तच्छब्दमध्याहृत्योत्तरथैकवाक्यता योज्या । य एतानि वेद
सः ॥ ९ ॥

वेदमाध्यायम् ।

वेद वातस्य । वेद वायोरावालस्यानं विस्तीर्णस्य दर्शनीयरस्य महतः । वेद च
नक्षत्राणि यानि दिव्यध्यासते ॥ ९ ॥

निषसादधृतव्रतोवरुणःपस्त्याइस्वा ।

साम्राज्यायसुकृतुः ॥ १० ॥

नि । ससाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । साम्राज्याय । सुऽकृतुः ॥ १० ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

निषसाद निषीदति धृतव्रतः वरुणः । क । पस्त्यासु । पस्त्यमिति गृहनाम । कुटीत्वाभिप्राय..... लोकपालत्वात् सर्वेषु गृहेषु वा । आकारस्तु पदपूरणः । किमर्थम् । साम्राज्याय सर्वयज्ञस्याधिपत्याय । कीदृशः । सुकृतुः सुकर्मा सुप्रज्ञो वा ॥ १० ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

निषसाद । स निषीदति धृतकर्मा वरुणो गृहभूतासु नदीषु साम्राज्यं कुर्वन् सुप्रज्ञः ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥

अतोविश्वान्यदभुताचिकित्वाँअभिपश्यति ।

कृतानियाचकर्त्वा ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति ।

कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥ ११ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अत इति पञ्चमीनिर्देशादागत्येति शेषः । अतो द्युलोकादागत्य । अथवात इति सप्तम्यर्थे पञ्चमी । अत्र पृथिव्याम् । विश्वानि सर्वाणि अद्भुता महान्ति शुभान्यशुभानि वा कर्माणि । चिकित्वान् ज्ञाता वरुणः लोकपालत्वाद् अभिपश्यति यस्य प्राणिनो यान्यशुभानि शुभानि वा कर्माणि तस्य लोकपालत्वात् प्रत्यवेक्षत इति । कृतानि यानि या च कर्त्वा यानि कर्तव्यानि । य इदं करोति ॥ ११ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अतो विश्वानि । अस्माद् वरुणादेवज्ञातीयकानि विश्वान्याश्चर्याणि प्राज्ञोऽभिपश्यति यान्यनेन कृतानि यानि च कर्तव्यानि ॥ ११ ॥

सनोविश्वाहासुक्रतुरादित्यःसुपथाकरत् ।

प्रणआयूंषितारिषत् ॥ १२ ॥

सः । नः । विश्वाहा । सुक्रतुः । आदित्यः । सुपथा । क-
रत् । प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥ १२ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

(सः) नः अस्मान् । विश्वाहा । निपातोऽयं सर्वेष्वहःस्वित्यस्मिन्नर्थे
वर्तते । सर्वदा । सुक्रतुः सुप्रज्ञः सुकर्मा वा आदित्यः । सुपथा करत्
करोतिः क्रियासामान्यवचनः सामर्थ्यादत्र नयने वर्तते । शोभनेन पथा नयतु,
सर्वदामिप्रेतेषु तं तं पन्थानमुपदिशतु, येन प्रवृत्ता वयमभिप्रेतानि प्राप्नुम
इत्यर्थः । किञ्च, प्रण आयूंषि तारिषत् । प्रपूर्वस्तरतिवर्धने । वर्धयतु नः
अस्माकमायूंषि ॥ १२ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

स नो विश्वाहा । सोऽस्मान् सर्वदा सुक्रतुरादित्यः शोभनेन पथा (कृ?वृ)
णोत्वस्माकमायूंषि च प्रतारयतु ॥ १२ ॥

विभ्रद्द्रापिंहिरण्यंवरुणोवस्तनिर्णिजम् ।

परिस्पशोनिषेदिरे ॥ १३ ॥

विभ्रत् । द्रापिम् । हिरण्यम् । वरुणः । वस्त । निःऽनिजम् ।
परि । स्पशः । नि । सेदिरे ॥ १३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

विभ्रद् उदयोत्तरकालं धारयन् । द्रापिं हिरण्यं कवचं हिरण्यं वरुणो
वस्त । 'वस आच्छादने' । महता तेजसा आच्छादयति । निर्णिजम् । निर्णि-
गिति रूपनाम । आत्मीयं रूपमिति । तेजस्वित्वाद्वादित्यस्य रूपं नोपलभ्यते ।
स्पशश्च तदीयास्त्वपरा रश्म्याख्याः परिनिषेदिरे कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थं प्राणिनः

सर्वतो निषीदन्ति । अथवा निर्णिगिति घटादिद्रव्यरूपमभिप्रेतम् । उदयोत्तर-
कालमावद्बहिरण्मयकवचो वरुणः रश्मिभिराच्छादयति घटादिद्रव्यगतं रूपम् ।
रश्मिभिस्तमोऽपनीय यावत् किञ्चिद् रूपं तत् सर्वं प्रकाशयतीत्यर्थः । तत्सह-
चरिताश्च देवानां स्पशः प्राणिनां प्रत्यवेक्षार्थं सर्वतो निषीदन्तीति पुराणेषु
प्रसिद्धम् —

“आदित्यचन्द्रावनलानिलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उमे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥”

इति ॥ १३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

बिभ्रद् द्रापिम् । बिभ्रत् कवचं हिरण्मयं वरुण आच्छादयति रूपं दीप्तम् । पक्षि-
श्रेणं निषीदन्ति ज्ञापका रश्मयः ॥ १३ ॥

नयंदिप्सन्तिदिप्सवोनद्रुह्वाणोजनानाम् ।

नदेवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न । यम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । न । द्रुह्वाणः । जनानाम् ।

न । देवम् । अभिमातयः ॥ १४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

न यं दिप्सन्ति । (दिभ्ना? दध्नो)तिर्वधकर्मा । जिघांसन्ति । दिप्सवः
जिघांसकाः असुराः । नै द्रुह्वाणः द्रोग्धारः । कस्य । जनानां मनुष्याणाम् ।
न यमात्मीया हिंसका असुराः, नापि मनुष्याणां हिंसकाश्चोरादयो हिंसन्ती-
त्यर्थः । नापि यं देवमभिमातयः । अभिमातिशब्दोऽत्र हिंसावचनः । ‘ते
हिष्मावनुषो नरोऽभिमातिं कयस्यचित्’ इति यथा । असुरैश्चोरादिभिः प्रयु-
ज्यमाना हिंसाः ॥ १४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

न यं दिप्सन्ति । यं वरुणं हिंसार्थिनो न हिंसितुमिच्छन्ति । जनानामन्येषां
द्रोग्धारश्च यस्मै न द्रुहन्ति । न यं चाभिमन्यन्तेऽभिमातयश्च । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ १५ ॥

१. ‘यमात्मीयरूपम्’ । उ’ ग. पाठः. २. ‘न्ति । कतमे याने पौराणिका रहस्य-
साक्षिक आहुः । आ’ क. ख. पाठः. ३. ‘नापि द्रु’ ख. पाठः.

उ॒तयो॒मानु॒षेष्व॒याय॒शश्च॒क्रेअ॒साम्या ।

अ॒स्माकमु॒दरे॒ष्वा ॥ १५ ॥

उ॒त । यः । मानु॒षेषु । आ । य॒शः । च॒क्रे । अ॒सामि । आ ।

अ॒स्माकम् । उ॒दरेषु । आ ॥ १५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

उत यः अपिच वरुणः मानुषेषु । आकारोऽत्र चशब्दस्यार्थे । 'दे-
वेभ्यश्च पितृभ्य आ' इति यथा । तच्छ्रुतेश्च योग्यद्वितीयसमुच्चयाध्याहारः ।
मनुष्येषु देवेषु च । यशः अन्नं चक्रे । रश्मिभी रसानाहरन् प्रतिददच्च
करोति । कीदृशम् । असामि । सामिशब्दोऽर्धवचनः । अनर्थं सकलं प्रभूत-
मित्यर्थः । आकारस्तु पदपूरणो वा, चक्र इत्येतेन वा सम्बन्धयितव्यः ।
अभिमुखेन करोतीति । नच केवलेषु मानुषेषु देवेषु च, अस्माकमुदरेष्वा ।
अयमप्याकारश्चशब्दस्यार्थे अस्माकमित्येतस्माच्च परो द्रष्टव्यः । अस्माकं च
मनुष्याणां तिर्यक्सदृशानामुदरेषु । यच्छब्दश्चुतेस्तच्छब्दाध्या(हृ)त्योत्तरयैक-
वाक्यता । तम् ॥ १५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

उत यः । अपिच यो मनुष्येष्वन्नमसाधारणं चक्रे, सोऽस्माकमुदरेष्वाकरोतु ।
प्रथम आकारः सप्तम्यर्थं स्फुटीकरोति ॥ १५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

प॒रामे॒यन्ति॒धी॒तयो॒गावो॒नग॒व्यूती॒रनु ।

इ॒च्छन्ती॒रुरु॒चक्ष॑सम् ॥ १६ ॥

प॒रा । मे । य॒न्ति । धी॒तयः । गा॒वः । न । ग॒व्यूतीः । अ॒नु ।

इ॒च्छन्तीः । उ॒रुचक्ष॑सम् ॥ १६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

परा मे यन्ति परागच्छन्ति प्राप्नुवन्ति मे मम धीतयः प्रज्ञाः कर्माणि
वा स्तुत्याख्यानि । मदीया बुद्धयः ..... यो वेत्यर्थः । कथं परायन्ति ।
गावो न गव्यूतीरन्तु । गावो यत्र चरन्ति स भूप्रदेशो गव्यूतिरित्युच्यते । अनु-
शब्दः प्रतिशब्दस्यार्थे । गाव इव गव्यूतिं प्रति । इच्छन्तीरुरुचक्षसम् । इ-
च्छन्तीः । किम् । सामर्थ्यादायुः । कीदृशं त्वाम् । उच्यते । उरुचक्षसम् ।
बहूनां द्रष्टारं बहुदर्शनं वा ॥ १६ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

परा मे । परागच्छन्ति मे बुद्धयो वरुणं राजानं प्रति यथा गावो गोमार्गान्
प्रति गच्छन्तीच्छन्त्यो बहूनां द्रष्टारं द्रष्टुम् ॥ १६ ॥

संनुवोचावहैपुनर्यतोमेमध्वाभृतम् ।

होतेवक्षदसेप्रियम् ॥ १७ ॥

सम् । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतम् ।

होताऽइव । क्षदसे । प्रियम् ॥ १७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

नु इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम् । संवोचावहै पुनः आवां हरिश्चन्द्रशुनःशेषौ
पुनः सम्भूतौ । किम् । सामर्थ्यान्मुञ्च त्वमार्वामिति । हरिश्चन्द्रं वा त्वं चाहं च
पुनः संवोचावहै । मां विमुच्य मया संभाषस्व, अहमपि भवन्तं मुच्यमान
इति हि तदाशास इत्यर्थः । कस्मात् । यतो मे । तादर्थ्य एषा चतुर्थी ।
मदर्थम् । येनोपस्तीर्याभिघार्य चाहं जु(हु?) हृषितः, तदाज्यलक्षणं मधु आभृ-
तमृत्विग्भिः । यत आज्यं गृहीत्वा मां होतुमृत्विज उपस्थिता इत्यर्थः । यतः( )
होतेव क्षदसे । क्षदतिरत्र सामर्थ्याद् विशसनार्थः । यथा होतौ प्रिगुप्रैर्षदानेन,
एवं त्वमसिनिर्मोक्षणेन विशससि । किम् । प्रियम् । इष्टं मम शरीरम् । अथवा
यत इति सप्तम्यर्थे पञ्चमी । यत्र यज्ञे मदर्थं मध्वाभृतं, यत्र च त्वं होतेव
विशससि प्रियं मम शरीरं, तत्र क्षिप्रं संवोचावहै पुनरिति ॥ १७ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

सं नु वोचावहे । त्वं चाहं च वरुणाधुना संवादं पुनः पुनः कुर्वो यतो मे
मधुसदृशं स्तोत्रं सम्भृतम् । त्वं च होतृत्वे प्रियं क्षदसे । क्षदिः शकलीभावकर्मा ।
यथा होता ध्रिगुं वदन् वाचा पशुं शकलीकरोति, एवमिदं तुभ्यं दत्तमिदं तुभ्यं दत्त-
मिति वदसि ॥ १७ ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधिक्षमि ।

एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शम् । नु । विश्वदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षमि ।

एताः । जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

दर्शं नु महता यत्नेन दृष्टवानहं नु प्रियम् । विश्वदर्शतं सर्वस्य दर्श-
नीयं द्रष्टारं वा वरुणम् । नच केवलम् । किं तर्हि । रथमपि दर्शम् । यत्राय-
मारूढः । क । अधिक्षमि । पृथिव्या उपरि दिवीत्यर्थः । यत एवमतो ब्रवीमि
एता जुषत जुषतां सेवतां मे गिरः स्तुतीः ॥ १८ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

दर्शं नु । दृष्टवानस्म्यहमिदानीं सर्वस्य दर्शनीयं वरुणं दर्शनं चास्य रथं भूमे-
रुपरि । स मे स्तुतीरेताः सेवताम् ॥ १८ ॥

इमं मे वरुणश्रुधी हवमद्याचमृलय ।

त्वामवस्युराचके ॥ १९ ॥

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृलय ।

त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

इमं मे वरुण ! शृणुष्वानामिदम् । श्रुत्वा च अद्य च । चशब्दादतश्चो-
र्ध्वम् । मृलय विमुञ्च मां सुखय । किं कारणम् । यस्मात् त्वामवस्युः आत्मपाल-
नकामोऽहम् । आचके, कान्तिकर्मायं, कामये पालयेत्यर्थः ॥ १९ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

इमं मे । इमं मे वरुण ! शृणु हवम् । श्रुत्वा चाद्य मां सुखय । त्वां रक्षणच्छुरहं

६२ स्कन्दस्वामिभाष्य-वेङ्कटमाधवार्यव्याख्यानोपेता ऋक्संहिता । [अ० २. व० १९.

त्वंविश्वस्यमेधिरदिवश्चग्मश्चराजसि ।

सयामनिप्रतिश्रुधि ॥ २० ॥

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि ।

सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

स यामनीति तच्छब्दाद् यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यस्त्वं विश्वस्य यावद-
र्थनीयस्य सर्वस्य । हे मेधिर ! यज्ञवन् ! । दिवश्च ग्मश्च । ग्मा इति पृथि-
वीनाम । दिवश्च पृथिव्याश्च । राजसि ईशिषे । सः । यामनि । अधिकर-
णेऽत्र मनिर्द्रष्टव्यः । मृत्युं प्रति गम्यते यस्मिन् स यामा मरणकालः तत्र ।
मह्यं प्रतिश्रुधि प्रतिश्रुणु । किम् । सामर्थ्यात् 'मुञ्चामि त्वां, त्वं न भ्रियस्'
इत्येतत् प्रतिजानीहीत्यर्थः ॥ २० ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

त्वं विश्वस्य । त्वं विश्वस्य जीवनम् । दिवश्च पृथिव्याश्च राजासि । प्राज्ञ ! स
गमनेऽभिलषितमस्माकं प्रतिश्रुधि ॥ २० ॥

उदुत्तममुमुग्धिनोविपाशमध्यमंचृत ।

अवाधमानिजीवसे ॥ २१ ॥

उत् । उत्तमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् ।

चृत । अव । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

उदुत्तमम् उत्तमं तावत् पाशं मुमुग्धि ऊर्ध्वं मुञ्च नः । वि पाशं म-
ध्यमं चृत । चृतिर्हिसाग्रन्थयोः । मध्यममपि पाशं तत्रैव स्थितं विग्रथय विमु-
ञ्चेत्यर्थः । अधमानपि पाशान् अवचृत अधो मुञ्च । जीवसे जीवयितुं
माम् ॥ २१ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

उदुत्तमम् । उत्तमस्य पाशस्योन्मोचनं मध्यमस्य विचर्तनमपमोचनमधमानां बन्धनानां जीवनायेति ॥ २१ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये एकोनविंशो वर्गः ॥

“तं वरुण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमस्तन्नु स्तुह्यथ त्वोत्पक्ष्याम इति । सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविंशत्या ।”

वसिष्वाहिमियेध्यवस्त्राण्यूर्जापते ।

सेमनोअध्वरंयज ॥ १ ॥

वसिष्व । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जाम् । पते । सः ।

इमम् । नः । अध्वरम् । यज ॥ १ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

वसिष्वाहि मियेध्येत्याग्नेये । ‘वसिष्वाही’त्येते द्वे सूक्ते अग्निदेवते । वसिष्व । ‘वस आच्छादने’ । आच्छादय परिधत्स्वेत्यर्थः । हिशब्दः पद-
पूर्णः । हे मियेध्य ! यज्ञार्ह ! । किम् । वस्त्राणि सभायोग्यानि अन्यानि वा-
सांसि । ऊर्जा पते ! हविर्लक्षणानामन्त्रानां स्वामिन् ! परिधाय सेमं नो अध्वरं
यजेति व्याख्यातः पादः ॥ १ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

वसिष्वा । आच्छादय यज्ञिय ! ज्वाला अन्नानां पते ! । अथास्माकं यज्ञमिमं
यज ॥ १ ॥

निनोहोतावरेण्यःसदायविष्टमन्मभिः ।

अग्नेदिवित्मतावचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ट । मन्मभिः । अग्ने ।

दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

नि इत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियापदाध्याहारः । निषीद । नः अस्माकं होता
वरेण्यः वरणीयः सदा यविष्ठ ! युवतम ! । अग्निर्हि जीर्णोऽपीन्धनं ग्राप्य पुन-
स्तरुणीभवति । अतो युवतम ! । मन्मभिः यानि तवातिशयवन्ति ज्ञानानि
तैः । हे अग्ने ! दिविस्मता दीप्तिमता च वचसा युक्तः ॥ २ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

नि नो होता । निकामयास्मान् होता वरणीयः सदा युवतम ! पूजनीयैः
स्तुतिभिर्दमे ! दीप्तिमता स्तोत्रेण ॥ २ ॥

कस्मात् । उच्यते —

आहिष्मासूनवेपितापिर्यजत्यापये ।

सखासख्येवरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये ।
सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

आङ् मर्यादायाम् । हिशब्दो यस्मादर्थे । स्मशब्दः पदपूरणः ।
यस्मान्मर्यादया सूनवे पुत्रार्थं पिता अपिर्ज्ञातिश्च होता निषद्य यजति ।
आपये ज्ञातये, सखा च सख्ये वरेण्यः वरणीयः । त्वं चास्माकं पित्रादिरूप
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

आहिष्मा । कश्चिदग्नेः स्तोता पुत्रस्थाने भवति । तस्मा अयं पिता भूत्वा
यजति । ज्ञातिर्ज्ञातये मित्राय मित्रं वरणीयः । हिशब्दो विस्मये ॥ ३ ॥

निषद्य च यजति त्वयि —

आनोबर्हीरिशादसोवरुणोमित्रोअर्यमा ।

सीदन्तुमनुषोयथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
सीदन्तु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

आ इत्युपसर्गः सीदन्वित्याख्याते सम्बन्धयितव्यः । नः अस्माकं स्वभूतं बर्हिः । रिशादसः हिंसतां क्षेप्तारः प्रतिहिंसितार इत्यर्थः । वरुणो मित्रः अर्यमा च आसीदन्तु । वरुणादयश्चात्र देवमात्रोपलक्षणार्थाः, सर्वे देवा आसीदन्वित्यर्थः । मनुषो यथा मनुष्या इव ॥ ४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

आ नो बर्हिः । आसीदन्तु बर्हिरस्माकमिमे देवा मनोरिव प्रजापते रिशतामसितारः ॥ ४ ॥

पूर्व्य^१होतरस्यनोमन्दस्वसख्यस्यच ।

इमाउषुश्रुधीगिरः ॥ ५ ॥

पूर्व्य । होतः । अस्य । नः । मन्दस्व । सख्यस्य । च ।
इमाः । ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

पूर्व एव पूर्व्यः । यकार उपजनः । हे पूर्व्य ! चिरन्तन ! होतः ! अस्य नः मन्दस्व सख्यस्य च ! सख्यस्येति द्वितीयार्थे षष्ठी । सख्यं च —

“देवैः सह मनुष्याणां स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणम् ।”

इदं सख्यं च नः । उ सु इति पदपूरणौ । श्रुधि गिरः । शुनश्शेषो देवानां स्तोतृत्व्येतच्च प्रकाशय, इमाश्च स्तुतीः श्रुण्वित्यर्थः । अथवास्य सख्यस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी । मन्दतिरपि मोदनार्थः । ‘मदि स्तुतिमोदस्वप्नगतिष्विति । अस्मिंश्च सख्ये मोदस्व, इमाश्च श्रुणु स्तुतीरित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

पूर्व्य होतः । पूर्वेषु भव ! होतरस्माकमिमे देवा सख्यमनु गलय । स्तुतीश्चेमाः सुष्टु श्रुणु ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये विंशो वर्गः ॥

यच्चिद्विशश्चतातनदेवदेवयजामहे ।

त्वेइद्रूयतेहविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्चता । तना । देवम् देवम् । यजामहे ।

त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

यच्चित् यद्यपि । हीति पदपूरणः । शश्चता तना । शश्चदिति बहुनाम् । बहुना हविर्लक्षणेन धनेन । देवं देवं यजामहे । यद्यपीति वचनात् तथापीत्य-
ध्याहार्यम् । तथापि त्वे इत् । इच्छब्द एवार्थे । त्वय्येव । हूयते सर्वं तद्वि-
नीन्यत्र कचित् ॥ ६ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

यच्चिद्वि । यदि हि वयं बहुना धनेन सर्वान् देवान् यजामहे त्वय्येव तेभ्योऽपि
हूयते हविः ॥ ६ ॥

प्रियोनोअस्तुविश्वपतिर्होतामन्द्रोवरेण्यः ।

प्रियाःस्वग्रयोवयम् ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्वपतिः । होता । मन्द्रः । वरेण्यः ।

प्रियाः । सुअग्रयः । वयम् ॥ ७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

प्रियो नः तथोपकरोतु यथास्माकं प्रियो भवतीत्यर्थः । विशो मनुष्या-
स्तेषां पतिरग्निः । होता मन्द्रः । मन्दतेरर्चतिकर्मण एतद्रूपम् । स्तुत्यः स्तोता वा ।
वरेण्यः वरणीयः । प्रियाः स्याम स्वग्रयः शोभनैराहवनीयादिभिर्युक्ता वयम्
॥ ७ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

प्रियो नः । प्रियो नो अस्तु विश्वपतिर्होता मादयिता वरणीयः । वयं चास्मै स्व-
ग्रयः प्रियाः स्याम ॥ ७ ॥

स्व॒ग्नयो॒हि॒वार्य॑दे॒वासो॒दधि॑रेच॒नः ।

स्व॒ग्नयो॒मना॑महे ॥ ८ ॥

सु॒ऽअ॒ग्नयः॑ । हि । वार्य॑म् । दे॒वासः॑ । दधि॑रे । च । नः । सु॒ऽअ॒ग्नयः॑ । मना॑महे ॥ ८ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

स्वग्नयो हि । हिशब्दोऽत्र पदपूरणः । शोभनाहवनीयादिभिर्युक्ताः । वार्यं वरणीयम् । किं तत् । सामर्थ्यादग्नेः स्तोत्रम् । देवासो दधिरे च । देवशब्दोऽत्र हविर्दानाद्विष्णु वर्तते । चशब्दश्चास्मात् परो द्रष्टव्यः । देवाश्च । दधिरे ऋत्विजश्च विश्वामित्रादयो धारयन्ति कुर्वन्ति । नः अस्माकं सम्बन्धिनः । वयं च तैराहवनीयादिभिः स्वग्नयो मनामहे । मन्यते रर्चति कर्मण एतद् रूपम् । स्तुमः । अथवा हिशब्दो यस्मादर्थे । वार्यमिति सोमलक्षणहविर्वचनः । दधिरे चेति चशब्दाद् योग्यद्वितीयसमुच्चयाध्याहारः । मनामहे इत्यपि याचना । एवमेकवाक्यता — यस्मात् स्वग्नय ऋत्विजो मत्तो वरणीयतरं सोमलक्षणं हविर्धारयन्ति, दास्यन्ति चाग्नेये, तस्मात् स्वग्नयो वयं याचामहे । किम् । सामर्थ्यादात्मविमोक्षम् ॥ ८ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

स्वग्नयो हि । स्वग्नयो हि वरणीयं धनमस्मभ्यं देवा धारयन्ति । ततो वयं स्वग्नयो हविर्वहनायाग्निं स्तुमः ॥ ८ ॥

अथान॒उ॒भये॑षाम॒मृत॑म॒र्त्याना॑म् ।

मि॒थः स॒न्तु प्र॒शस्त॑यः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उ॒भये॑षाम् । अ॒मृत॑ । म॒र्त्याना॑म् । मि॒थः । स॒न्तु । प्र॒शस्त॑यः ॥ ९ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अथ विमोक्षानन्तरम् । (नः ।) 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' (१-२-७२) इत्येवमयमस्मदो युष्मच्छब्देन । तव चास्माकं च उभयेषाम् । अमृत ! मरण-

६८ स्कन्दस्वामिभाष्य-वेङ्कटमाधवार्यव्याख्यातोपेता ऋक्संहिता । [अ० २. व० २१.]

वर्जित ! अग्ने ! मर्त्यानां मनुष्याकाराणाम् । शुनश्शेषो हि मनुष्यत्वादेव तदा-
कारः । अग्निस्तु पुरुषविधत्वात् । मिथः परस्परं, सन्तु प्रशस्तयः । प्रशंसं
त्वमस्मान् नेदृशा अन्ये स्तोतार इति । वयमपि प्रशंसामः नेदृशोऽन्यो देव
इति । अथवा मिथःशब्दः सहत्ववचनः । तवास्माकं च सह सन्तु प्रशस्तयः ।
नहि स्तुत्यस्य स्तोत्रा विना प्रशंसास्ति, न स्तोतुः स्तुत्येन । तत्र तव स्तु-
त्यस्य सहास्माकं च स्तोतृणां त्वयैव सह प्रशंसास्तु, मान्येन केनचिदित्याशा-
स्महे ॥ ९ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अथानः । अमृताग्ने ! तव चास्माकं च मर्त्यानामुभयेषां परस्परं प्रशस्तयः सन्तु ।
सुष्ठुत्तमिति त्वं ब्रूहि, सुदत्तमिति वयमिति ॥ ९ ॥

विश्वेभिरग्नेअग्निभिरिभंयज्ञमिदंवचः ।

चनोधाःसहसोयहो ॥ १० ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः ।

चनः । धाः । सहसः । यहो इति ॥ १० ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

विश्वेभिः हे अग्ने ! आत्मनो आतृभिरग्निभिः सह । इमं यज्ञमिदं वचः
स्तुतिलक्षणम् । चनः । चन इत्यन्ननाम । अन्नं चरुपुरोडाशादिलक्षणम् । धाः,
यत् त्वं सामर्थ्याद् यत्र स्थापयितव्यं तावद् देवेषु स्थापय, स्तुतिं स्वकरणे,
चनोऽपि स्वोदरे । मां तु मुञ्चेत्यर्थः । हे सहसो यहो ! बलस्य पुत्र ! । बलेन
मथ्यमानाभ्यामरणीभ्यामग्निर्जायत इति बलस्य पुत्र उच्यते ॥ १० ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

विश्वेभिरग्ने । सर्वैः सहायभूतैरग्निभिरग्नेऽस्माकं यज्ञमिममिदं च स्तोत्रमन्नं
चात्मस्थं कुरु बलस्य पुत्र ! ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये एकविंशो वर्गः ॥

१. 'सा त्वमस्मत्प्रशंसनेन ने' क. ख. पाठः. २. 'धाः स्थापय । स्थापयित-
व्येषु यज्ञं देवेषु, स्तु' ग. पाठः.

अ॒श्वं॒ न॒ त्वा॒ वार॑ व॒न्तं व॒न्द॒ध्या॑ अ॒ग्निं न॒मो॒भिः ।

स॒म्राज॑न्तमध्वराणाम् ॥ १ ॥

अ॒श्वम् । न । त्वा । वार॑ऽव॒न्तम् । व॒न्द॒ध्या॑ । अ॒ग्निम् । नमः॑-
ऽभिः । स॒म्प्राज॑न्तम् । अध्वराणाम् ॥ १ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अश्वं वारवन्तमिति समानाधिकरणे एते । वारवन्तमिति बालशब्दस्य कपिलादित्वाद् रत्वम् । अश्वं न बालवन्तं बालवान् योऽश्वस्तमिव । त्वां वन्दध्या । तुमर्थेऽयमध्येप्रत्ययः । वन्दितुमिच्छामः । प्रारभामह इति वाक्य-
शेषः । कम् । अग्निम् । नमोभिर्नमस्कारैः स्तुतिभिः । कीदृशम् । सम्राजन्तम् । राजतिरैश्वर्यकर्मा । सम्यगीशानम् । अध्वराणां यज्ञानाम् । अथवा राजतिर्दी-
प्यर्थः । सम्यग् दीप्यमानम् । सप्तम्यर्थे वात्र षष्ठी । षष्ठीश्रुतेर्वा मध्यं इति वाक्यशेषः ॥ १ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अश्वं न त्वा । अश्वमिव त्वा बालवन्तं नमस्कारैर्वन्दितुमीशानं यज्ञानामुपक्रम इति ॥ १ ॥

स॒घा॒नः॒ स॒नुः॒ शर्व॑सापृथुप्रगामासुशेवः ।

मी॒द॒वाँ अ॒स्माकं॑ बभूयात् ॥ २ ॥

सः । घ । नः । स॒नुः । शर्व॑सा । पृथु॑प्रगामा । सु॒शेवः॑ ।
मी॒द॒वान् । अ॒स्माकम् । ब॒भूयात् ॥ २ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

घ इति पदपूरणः । सः प्रकृतोऽग्निः । नः स॒नुः । 'अस्मदो द्वयोश्च' (१-२-५९) इत्येवमेतद् द्वयोर्बहुवचनम् । आवयोर्हरिश्चन्द्रशुनश्शेषयोः पुत्रः । अरणीमन्थनेन जनितत्वात् । यद्यपि यजमानत्वाद्धरिश्चन्द्रेणैवाग्निर्जनितः नो-
भाभ्यां, तथापि निमित्तत्वसामान्याद्वा उभौ प्रति पुत्रव्यपदेशः । शर्वसा पृथु-

७० स्कन्दस्वामिभाष्य-वेङ्कटमाधवार्यव्याख्यानोपेता ऋक्संहिता । [अ० २. व० २२.

प्रगामा स्वेन तेजसायं विस्तीर्णगामी । अथवा पूर्वेण सम्बध्यते । बलेन हेतुना पुत्र इति । यस्माद् बलेनारणिं मथित्वा जात इत्यर्थः । सुशेवः सुसुखः । मीद्वान् धनवान् । सेक्ता वा, हविर्नयनद्वारेण वृषिप्रदत्त्वात् । अस्माकं बभूयात् । अत्यर्थं बलेन भूयादित्याशास्महे । कः । सामर्थ्याद् मोक्ता । अथवा सुशेव इत्येतेन सम्बध्यते । सुशेवोऽस्माकं भूयात् । अथवा सूनुरित्येतेन सम्बध्यते । अस्माकं पुत्रो भूयादित्याशास्महे । जनयित्वा त्वां यष्टुमाशास्महे इत्यर्थः । अत्र चास्माकमित्येतत् सुशेव इत्येतेन सम्बध्यते । योऽस्माकं सुसुखो विमोक्तृत्वात्, स नः सूनुर्भूयादिति ॥ २ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

सघानः । स खल्वस्माकं बलेन स्तूयमानो विस्तीर्णगमनः सुसुखः कामानां सेक्तात्यन्तं भवतु ॥ २ ॥

सनो॑दूराच्चा॒साच्च॒निमर्त्या॑दघा॒योः ।

पा॒हिसद॑मिद्वि॒श्वायुः॑ ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघ॒योः । पा॒हि । सद॑म् । इत् । विश्व॑ऽआयुः ॥ ३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

य उक्तगुणोऽसि स नः अस्माकं दूराच्चासाच्च । आसादित्यन्तिकनाम । ता(दिव ? त्)स्थ्याच्चोभयत्र ताच्छब्दम्, मञ्चाः क्रोशन्तीति यथा । दूरस्थादन्तिकस्थाच्च । मर्त्यादघायोः पापकामात् । निपाहि नियमेन रक्ष । सदम् । सदाशब्दपर्यायोऽयम् । इच्छब्दः पदपूरणः, एवार्थे वा । सदैव । विश्वायुः । आयुःशब्द ए.... गत्यर्थोऽन्ननाम वा, सर्वगामी सर्वान्नो वा ॥ ३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

स नो दूरात् । सोऽस्मान् दूरादन्तिकाच्च पापमिच्छतो मर्त्यात् सदैव निपाहि सर्वेषामभिगन्ता ॥ ३ ॥

इ॒ममू॑षु॒त्त्वम॑स्माकं॒सनि॑गा॒यत्र॑नव्या॒सम् ।

अग्ने॑दे॒वेषु॒प्रवो॑चः ॥ ४ ॥

इ॒मम् । ऊ॒म् इति । सु । त्वम् । अ॒स्माकम् । स॒निम् । गा॒य॒त्रम् । न॒व्या॑सम् । अ॒ग्ने । दे॒वेषु॑ । प्र । वो॒चः ॥ ४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

इममूषु । ऊ सु इति पदपूरणौ । इमं त्वमस्माकम् । सनिम् । 'षणु दाने' । मध्यतिरिक्तसोमादिहविर्दानम् । गायत्रम् । गायतिरर्चतिकर्मा । स्तोत्रं च । नव्यांसं नवतरम्, अन्यैः स्तोत्रभिरकृतपूर्वम् । हे अग्ने ! देवेषु प्रवोचः । देवेभ्यः प्रकर्षेणाचक्ष्व । मां मुञ्चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

इममूषु । अस्माकमिदं हविषो दानं गायत्रं च साम नवतरमग्ने ! देवेषु ब्रूहि ॥ ४ ॥

आ॒नो॒भज॑पर॒मेष्वा॒वाजे॑षुम॒ध्यमे॑षु ।

शि॒क्षाव॒स्वो॒अ॒न्त॒मस्य॑ ॥ ५ ॥

आ । नः । भ॒ज । पर॒मेषु॑ । आ । वा॒जेषु॑ । म॒ध्यमे॑षु । शि॒क्ष । व॒स्वः । अ॒न्त॒मस्य॑ ॥ ५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

आ भज सेवस्व नः अस्मान् । (परमेषु ।) 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' (२-३-३७) इत्येवमियं सप्तमी । तच्छ्रुतिसामर्थ्याद् यो(गः ? ग्य)लक्षणभूतः क्रियाध्याहारः । परमेषूपकल्पितेषु । न केवलेषु, किं (तर्हि), आवाजेषु । हविलक्षणेष्वन्नेषु । मध्यमेष्वपि । अथवा न इति षष्ठी । परमेष्वित्यादिषु द्वितीयार्थे सप्तमी । आभजस्वास्माकं स्वभूतानि हविलक्षणान्यन्नानि मध्यमानि च, मां तु मुञ्चेत्यर्थः । किञ्च शिक्ष । 'शिक्ष दाने' । देहि । वस्वो अन्तमस्य । अन्तमशब्दोऽन्तिकनाम । द्वितीयार्थे चोभयत्र षष्ठी । धनं सन्निकृष्टतमम् अत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः । तद्धि देवानां सन्निकृष्टतमं भवति नान्यत् ॥ ५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

आ नो भज । प्रापयास्मान् दूरस्थेष्वन्नेष्वाभज च मध्यमेषु । तथा प्रयच्छान्ति-
कतमं धनमिति ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

विभक्तासिचित्रभानोसिन्धोरूर्माउपाकआ ।

सद्योदाशुषेक्षरसि ॥ ६ ॥

विऽभक्ता । अऽसि । चिऽत्रभानो इति चित्रऽभानो । सिन्धोः ।

ऊर्मौ । उपाके । आ । सद्यः । दाशुषे । क्षरसि ॥ ६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

विभक्ता त्वमसि । हे चित्रभानो ! । भानुर्दीप्तिः । विचित्रदीप्तिः ।
पूजनीयदीप्तिः । वासि । कस्य । सिन्धोरूर्मौ । सिन्धुरत्र स्यन्दनात् सोमोऽभिप्रेतः ।
ऊर्मावित्यपि षष्ठ्यर्थे सप्तमी । सोमस्योर्मैः । उपाके । अत्यन्तनामैतत् । सन्निष्कृष्टे ।
कस्मिन् । सामर्थ्याद् यागकाले प्राप्ते । त्वं देवानां सोमस्य विभक्तेत्यर्थः । अथवा
उपाके इत्येतदूर्मावित्येतेन समानाधिकरणम् । तात्स्थ्यात् ताच्छब्देनात्मा-
न्तिकस्थस्य सोमोर्मैर्विभक्तेत्यर्थः । आकारस्तु पदपूरणो वा मर्यादार्यो वा ।
विभक्तेत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । मर्यादया विभक्तेति । विभज्य च सद्यः समा-
नेऽहनि तस्मिन्नेव दाशुषे क्षरसि । सम्प्रदाने चतुर्थीश्रुतेः क्षरतिरत्र दानार्थः ।
यजमानाय ददासि, यद् दातव्यं धनं वा आयुर्वा ॥ ६ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

विभक्तासि । दाता भवसि चित्रदीप्तिः ! स्यन्दमानस्य गोधनस्य सङ्केऽन्तिकस्थे
सति सद्य एव त्वं यजमानाय क्षरसि ॥ ६ ॥

यमग्नेपृतसुमर्त्यमवावाजेषुयंजुनाः ।

सयन्ताशश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

यम् । अग्ने । पृतऽसु । मर्त्यम् । अवाः । वाजेषु । यम् । जुनाः ।
सः । यन्ता । शश्वतीः । इषः ॥ ७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

यं हे अग्ने ! पृत्सु सङ्ग्रामेषु मर्त्यम् (अवाः) पालयसि त्वम् । वाजेषु
अग्नेषु च हविर्लक्ष्णेषु निमित्तभूतेषु यं जुनाः, 'जुन गतौ', गच्छसि । यं च
प्रति हवींषि भक्षयितुं गच्छसीत्यर्थः । अथवा वाजेष्विति तृतीयार्थे सप्तमी ।
जुना इत्यपि जूनातिः सामर्थ्यात् प्रीणनार्थः । अन्नैश्च यं प्रीणयसीत्यर्थः । स
यन्ता । यच्छतिर्दानार्थः । प्रयन्ता । अन्येभ्यो दातेत्यर्थः । अथवा 'यसु ब-
न्धने' । आत्मनि निबद्धा लब्धेत्यर्थः । किम् । शश्वतीर्ध्रुवाः, अनपायिनीः ।
अथवा शश्वदिति बहुनाम । बह्वीः । काः । इषः अन्नानि ॥ ७ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

यमग्ने । यं त्वमग्ने ! सङ्ग्रामेषु मर्त्यं रक्षसि यं वा तत्र ग्रहिणोषि, स हि
यच्छति बहून्यन्नानि ॥ ७ ॥

नकिरस्यसहन्यपर्येताकयस्यचित् ।

वाजोअस्तिश्रवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहन्य । परिऽप्यता । कयस्य । चित् । वाजः ।
अस्ति । श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

किञ्च, नकिरस्य । नकिरिति निपातो नेत्यस्यार्थे । अस्त्येत्यनुदात्तत्वात्
पूर्वस्याम् ऋच्यादिष्टस्य मर्त्यस्यान्वादेशः । नचास्य मर्त्यस्य । हे सहन्य !
अभिभवितः ! सहस्वन् ! । पर्येता परिगन्ता प्राप्ता । कः । सामर्थ्यादनिष्टः ।
नचैनं कश्चिदनिष्टः प्राप्नोतीत्यर्थः । अथवा पर्येतेति परिपूर्वं एतिः सामर्थ्या-
दत्र वधार्थः । न चास्य कश्चिद्वन्तेत्यर्थः । कयस्यचित् कस्यचिदपि सर्वस्ये-
त्यर्थः । किञ्च, वाजः अन्नं बलं वास्यास्ति भवति । श्रवाय्यः श्रवणीयं प्र-
ख्यातम् ॥ ८ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

नकिरस्य । यं त्वं सङ्ग्रामेषु सहनशील ! रक्षस्यहिंसार्थमस्य परितो गन्ता न
कश्चिदस्ति । यकार उपजनः । कस्यचिदपि । ससेनमसेन वा न तं कश्चिदभिभवति ।
श्रवणीयमन्नं च तस्यास्ति शत्रुभ्यो जितम् ॥ ८ ॥

सवाजं विश्वचर्षणिरर्वद्विरस्तुतरुता ।

विप्रेभिरस्तुसनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजम् । विश्वऽचर्षणिः । अर्वत्ऽभिः । अस्तु । तरुता ।

विप्रेभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

स प्रकृतोऽग्निः वाजं सङ्ग्रामं विश्वचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा अर्वद्विर-
श्चैरस्तु । तरुता । तरतिः प्लवनार्थः । प्लवनं च गमनम् । प्लवतेर्गत्यर्थत्वात् ।
अस्मदर्थं गन्तास्तु । सङ्ग्रामे गत्वास्माकं नित्यं साहाय्यं करोस्वित्यर्थः ।
किञ्च, वाजमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । तात्स्थ्याद्वा ताच्छब्धं मञ्चाः क्रोशन्तीति
यथा । तरुतेत्यपि तुर्वतेर्हिंसार्थस्येदं रूपम् । सङ्ग्रामे सङ्ग्रामस्थम् अस्मच्छत्रुं
हिंसितास्तु । किञ्च, विप्रेभिः । तृतीयानिर्देशात् स्तूयमान इति वाक्यशेषः ।
मेधाविभिरस्माभिः स्तूयमानः । अस्तु सनिता सम्भक्ता । कस्य । सामर्थ्यादस-
स्तुतीनामस्माकमेव च ॥ ९ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

स वाजम् । स सङ्ग्रामं विश्वस्य द्रष्टाश्चैरस्तु तरुता तारको मेधाविभिरश्चैरस्तु
सङ्ग्रामं सम्भक्ता ॥ ९ ॥

जराबोधताद्विविद्धिविशेषविशेषयज्ञियाय ।

स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ १० ॥

जराबोध । तत् । विविद्धि । विशेषविशेषे । यज्ञियाय । स्तोमम् ।

रुद्राय । दृशीकम् ॥ १० ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अत्रेतिहासमाचक्षते — अग्निः स्तूयमानः शुनश्शेषमुवाच 'रुद्रं स्तुहि,
रौद्रा हि पशव' इति । स तं प्रत्युवाच 'नाहं जानामि रुद्रं स्तोतुं त्वमेवैनं
स्तुही'ति । तदेतदनयोच्यते — जराबोधेति । जरा स्तुतिः अरतेः स्तुति-

कर्मणः । तां यो बुध्यते बोधयति देवान् होतृस्वाज्जराबोधोऽग्निः । तस्य सम्बो-
धनं हे जराबोध ! । तद् विविड्ढि । विदेः ज्ञानार्थस्येदं रूपम् । तच्छब्दश्रुते-
र्योन्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । यन्मामबोधः तत् त्वमेव वेरसि ।
अथवा विविड्ढिति 'विष्णु व्यातावि'त्यस्यैतद्रूपम् । अयं च वेष इति कर्मनामसु
पाठान्नाम्नां चारुयातत्वात् कर्मणि च करोत्यर्थस्य सम्भवात् करोत्यर्थोऽपि, न
व्याप्त्यर्थ एवेति गम्यते । तत् कुर्वित्यर्थः । किं तत् । उच्यते । विशेविशे
यज्ञियाय । (सर्वभू?) तादर्थ्यं चतुर्थी । यावान् कश्चिन्मनुष्यो यज्ञार्होऽहं
वान्यो वा यज्ञस्य कर्ता, तस्य सर्वस्यार्थाय । स्तोमं रुद्राय रुद्रार्थम् । कीदृशम् ।
(दृशीकं) दर्शनीयम् । अथवा यज्ञियायेत्येतद् रुद्रायेत्येतेन समानाधिकरणं, न
विशेविशे इत्येतेन । विशेविशे इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सर्वमनुष्याणां यज्ञार्हाय
रुद्राय स्तोममिति । यास्कस्तु रोरूपमाणत्वाद् अग्निरेवात्र रुद्रशब्देनोच्यत इति
व्याचष्टे । तत्र जराबोधेति आत्मन एवान्तरात्मन इदं सम्बोधनमिति व्याख्या-
तव्यम् । स्तुत्या स्तुतेर्वा बोधयि(तारं? तः!) अन्तरात्मन् ! यदुच्यते तद् वि-
विड्ढि । किं तत् । सर्वमनुष्याणां यज्ञियाय स्तोममग्नय इति ॥ १० ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

जराबोध । स्तुत्या देवानां बोधयितः ! स्तोतस्तज्जानीहि मनुष्यस्य यज्ञियाय
स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् । अत्र यास्कः — अग्निरपि रुद्र उच्यते । जरा स्तुतिः, जरतेः
स्तुतिकर्मणः । तां बोधयिता बोधयितरिति वा । तद् विविड्ढि तत् कुरु मनुष्यस्य
मनुष्यस्य यजमानाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयमिति ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

स॒नो॒म॒ह॒अ॒नि॒मा॒नो॒धू॒म॒के॒तुः॒पु॒रु॒ष॒च॒न्द्रः ।

धि॒ये॒वा॒जा॒य॒हि॒न्व॒तु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिऽमानः । धूमऽकेतुः । पुरुऽचन्द्रः ।

धि॒ये । वा॒जा॒य । हि॒न्व॒तु ॥ ११ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

सोऽग्निः नः अस्माकं महान् । अनिमानः अनियतं मानं यस्य सोऽनिमानः । नियतपरिमाणवर्जितः । धूमकेतुः । केतुः पताकोच्यते । धूमपताकास्थानीयो यस्य स धूमकेतुः । अथवा केतुरिति प्रज्ञानाम् । धूमः केतुः ज्ञानं यस्य स धूमकेतुः । धूमेन ज्ञायत इत्यर्थः । पुरुश्चन्द्रः । पुर्विति बहुनाम् । चन्द्रश्चन्द्रतेः कान्तिकर्मणः । बहूनां कान्तिः । धिये प्रज्ञायै, कर्मणे वा यागाख्याय । वाजाय अत्राय च हिन्वतु । हिन्वतिः प्रीणनार्थः । प्रीणयतु । अग्निना हि प्रीण्यमाना वयं सुखं प्रज्ञां यागम् अन्नं च प्राप्नुमः ॥ ११ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

स नो महान् । सोऽस्मान् अग्निर्मानवर्जितो धूमकेतुर्बहूनां कमनीयः कर्मणेऽन्नाय च प्रहिणोतु ॥ ११ ॥

सरेवाँइवविश्वपतिदैव्यःकेतुःशृणोतुनः ।

उक्थैरग्निर्वृहद्भानुः ॥ १२ ॥

सः । रेवान् ईव । विश्वपतिः । दैव्यः । केतुः । शृणोतु । नः । उक्थैः । अग्निः । बृहत् भानुः ॥ १२ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

स रेवान् धनवान् इव विश्वपतिः । विशो मनुष्याः तेषामपि पतिर्विश्वपतिः राजा । यथा धनवान् राजा सर्वार्थिनाम्, एवमभिप्रेतानि सम्पादयन् । दैव्यः देवः (क्व ?) । देवेषु वा भवो दैव्यः । (ते त ? केतुः) प्रज्ञानसत्त्वः, कर्ता वा सर्वस्य कर्मणः । शृणोतु नः । उक्थैः । द्वितीयार्थ एषा तृतीया । उक्तानि शस्त्राणि । अग्निर्वृहद्भानुः महादीप्तिः ॥ १२ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

स रेवान् । स धनवानिव मनुष्यराजो देवानां प्रज्ञानभूतः शृणोत्वस्मान् क्रियमाणैः स्तोत्रैरग्निर्महातेजाः ॥ १२ ॥

नमोमहद्भ्योनमोअर्भकेभ्यो

नमोयुवभ्योनमआशिनेभ्यः ।

यजामदेवान्यदिशक्नवाम

माज्यायसःशंसमावृक्षिदेवाः ॥ १३ ॥

नमः । महत्भ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवभ्यः ।

नमः । आशिनेभ्यः । यजाम । देवान् । यदि । शक्नवाम । मा ।

ज्यायसः । शंसम् । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

इति प्रार्थितोऽग्निस्तमुवाच 'विश्वान् देवान् स्तुही'ति । स तान् नम इत्यृचास्तौर्त् । देवा इत्यामन्त्रितयोगात् प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । नमो महद्भ्यः वृद्धेभ्यः युष्मभ्यम् । नमः अर्भकेभ्यः । अल्पनामैतत् । अल्पेभ्यः । बालेभ्य इत्यर्थः । नमो (अच्चाः । आ ? युवभ्यस्तरु)णेभ्यः नम आशिनेभ्यः । पलितानां वा तारुण्यवृद्धत्वलक्षणयोर्वा द्वयोरपि वयसोरासन्नपलितेभ्यो मध्यमवयस्केभ्यो वेत्यर्थः । कुत एतत् । द्वयोरधिकारादस्य च वयसः परिशिष्टत्वात् । किञ्च, यजाम देवान् यदि शक्नवाम । अविगुणयागस्य दुष्करत्वादेवमाह यदि शक्नवामेति । यत् एवमतो ब्रवीमि — मा ज्यायसः वृद्धतरस्य दीर्घतरस्य वा आयुषः शंसम् आशंसां प्रार्थनां वा आवृक्षि । वृद्धतेरच्छेदनार्थस्येदं रूपम् । मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने इह व्यत्ययेनोत्तमपुरुषैकवचनम् । मा छैत् यूयं हे देवाः ! । मा मे आयुषः प्रार्थनामपहार्ष्ट, दत्त मे दीर्घमायुरित्यर्थः । अथवा वृक्षीति स्वार्थ एवोत्तमपुरुषः । आ इत्येष तु वीत्येत(स्य ? स्यार्थ)माह । मात्मनो दीर्घस्यायुषः प्रार्थनां विच्छि(य ? द्या)सम् । अविच्छेदेन सत्तत्तमायुः प्रार्थये । भवन्तश्च यथाप्रार्थितमेव मे देयासुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

१. 'कतमा । नमो महद्भ्य इत्येषा । देवा इत्या' क. ख. पाठः. २. 'त । नमो' ग. पाठः.

वेङ्कटमाधवार्यम् ।

नमो महद्भ्यः । नमो महाशरीरेभ्यः । नमोऽल्पशरीरेभ्यश्च । नमो युवभ्यो बृद्धे-
भ्यश्च । शक्ताश्चेद् वयं देवानेव यजामोऽभ्युदयस्याभिलाषाय । हे देवाः ! माहं वृक्षि ।
वृक्षतिश्चेद्रत्नकर्म । अहं निराशो मा भूवमिति ॥ १३ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

यत्र ग्रावा पृथुबुध ऊर्ध्वो भवति सोतवे ।

उल्लखलसुतानामवे द्विन्द्रजलगुलः ॥ १ ॥

यत्र । ग्रावा । पृथुबुधः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे । उल्ल-
खलसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जलगुलः ॥ १ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

ऐन्द्रश्चतुर्भुजः परः । इन्द्रदेवत्योऽयं चतुर्भुजः नमो महद्भ्य इ-
त्यस्याः परः । वियुक्तपाशः शुनश्शेष एतेन चतुर्भुजेन सोमं जुहाव । परेणो-
ल्लखले मुसलेनामिसुषाव । अन्त्यया द्रोणकलशमभ्यवनिनाय । यथा वियुक्त-
पाशं शुनश्शेषमधिकृत्य ब्राह्मणं भवति — “तमृत्विज ऊचुः । त्वमेवास्याहः
संस्थामधिगच्छेत्यथ हैतं शुनश्शेषोऽञ्जस्सवं ददर्श । तमेताभिश्चतसृभिरमिसुषाव
यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह इति” । एतासां चर्चामुल्लखलमुसलदेवतात्वादुल्लखलमुसले-
नामिसुषावेति गम्यते । “अथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टं चम्बोर्भरेत्येत-
यर्चाथहास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतसृभिः सस्वाहाकारामिर्जुहवाश्चकारे”ति । यत्र
यज्ञे अभिषवग्रावा पृथुबुधः हस्तेनोद्धृष्यमाण ऊर्ध्वो भवति सोतवे सोमा-
भिषवार्थम् । यत्रेति श्रुतेस्तत्रेत्यध्याहार्यम् । तत्रोल्लखलसुतानाम् । द्वितीयार्थे
पष्ठशेषा । पष्ठीश्रुतेर्वैकदेशमिति शेषः । उल्लखलसुतं सोमम्, उल्लखलसुतस्य वा
सोमस्यैकदेशम् । अव इत् इन्द्र ! जलगुलः । अवेत्युपसर्गो जलगुल इत्याख्या-
तेन सम्बन्धयितव्यः । जलगुल इत्येतच्च गिरतेर्यङ्लुगन्तस्येदं रूपम् । उ ऊ
इति पदपूरणौ । हे इन्द्र ! अवजलगुल इत्यर्थः । पुनःपुनर्वा अवगिर पिबे-
त्यर्थः । अधिषवणफलकयोरेव सोमोऽभिषूयते, नोल्लखले । तत्रामिधानात्
तदाकारत्वात् तत्कार्यकरत्वादुल्लखलशब्दः ॥ १ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

यत्र ग्रावा । यस्मिन् यज्ञेऽभिषवग्रावा । दृष्टुमूल आह्वननप्रकार ऊर्ध्वमुखो भवति
सोमाभिषवाय तत्रोल्लखलसुतान् सोमानिन्द्र । त्वमवजलग्नोऽयागिरः पिव इति
॥ १ ॥

यत्र द्वाविजघनाधिषवण्याकृता ।

उल्लखलसुतानामवेद्विन्द्रजलग्नः ॥ २ ॥

यत्र । द्वौऽइव । जघना । अधिऽसवन्या । कृता । उल्लखल-
सुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जलग्नः ॥ २ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

यत्र यज्ञे द्वाविजघना । यथा मैथुनकाले स्त्रीपुंसजघने एवमाभिषव-
काले परस्परसम्पर्कौ । अधिषवण्या । प्रथमाद्विषवनस्यार्यमाजदेशः । अधिष-
वण्यौ ग्रावाणौ कृता कृतौ तत्र उल्लखल(सुताना)मित्याद्युक्तार्थम् ॥ २ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

यत्र द्वाविज । जघनावधिषवणफलके विस्तीर्णं अथर्वयुभिः कृते प्रतिमुखे पुर-
स्तात् समाकर्तुं पश्चादिवाधिषवणफलकयोः सूत्रमिति ॥ २ ॥

यत्र नार्थपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते ।

उल्लखलसुतानामवेद्विन्द्रजलग्नः ॥ ३ ॥

यत्र । नारी । अपऽच्यवम् । उपऽच्यवम् । च । शिक्षते । उल्ल-
खलऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जलग्नः ॥ ३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

नारीत्येतल्लसो(पमा) । यत्र यज्ञे मैथुनकाले स्वजघने नारीव पुरुषाय
एकोऽभिषवग्रावा इतरस्मै ग्रावणे अपच्यवमुपच्यवं च । च्यवतिर्गत्यर्थः ।
अपगमनमुपगमनं च । शिक्षते ददाति । अपगच्छत्युपगच्छति चेत्यर्थः ।
तत्रोल्लखलसुतानामित्याद्युक्तार्थम् ॥ ३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

यत्र नारी । यत्राभिषवप्रवृत्ते प्रावाणं इच्छा स्त्री भर्तरि प्रवेशकौशलं निर्गमन-
कौशलं च शिक्षते ॥ ३ ॥

यत्र मन्थां विवध्नते रश्मीन्यमितवा इव ।

उल्लखलसुतानामवेद्विन्द्रजलगुलः ॥ ४ ॥

यत्र । मन्थाम् । विवध्नते । रश्मीन् । यमितवै इव । उल्ल-
खलसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जलगुलः ॥ ४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

यत्र यज्ञे मन्थाम् । अभिषवप्रावात्र मन्था उच्यते । सोमस्य मथितृ-
त्वात् । तं विवध्नते विवध्नन्त्यङ्गुलीभिः । कथम् । रश्मीन् यमितवा
इव अन्तः रश्मीनिव नियन्तुमश्वान् । अथवा दधिमन्थनरज्जुराह । तृतीयार्थे
द्वितीया । यथा दधिमन्थानं नियन्तुं रज्जुभिर्वध्नीयुः तद्वदित्यर्थः । तत्रो-
ल्लखलसुतानामित्याद्युक्तार्थम् ॥ ४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

यत्र मन्थाम् । यस्मिन् यज्ञेऽभिषवाय प्रावाणं धारयन्ति रश्मीनिवाश्वानां नम-
नाय तत्रोल्लखलसुतानामिति ॥ ४ ॥

यच्चित्त्वं गृहे गृहे उल्लखलकयुज्यसे ।

इह धुमत्तमं वदजयतामिव दुन्दुभिः ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वम् । गृहेऽगृहे । उल्लखलक । युज्यसे ।
इह । धुमत्तमम् । वद । जयताम् इव । दुन्दुभिः ॥ ५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

उल्लखलस्य द्वे इमे । द्वे एते ऋचौ उल्लखलदेवत्ये । यच्चित् यद्यपि ।
हीति पदपूरणः । त्वं गृहे गृहे उल्लखलक ! युज्यसे ब्रह्माद्यवधार्थम् ।
यद्यपीति वचनात् तथापीत्यध्याहार्यम् । तथापि मया शुनश्शेपेन सोमाभिषवाय-

नियुक्तं धुमत्तमं दीप्तिमत्तमं वद शब्दं कुरु । कथम् । जयतामिव राज्ञां दुन्दु-
भिर्वादित्रम् । सङ्ग्रामे हि ये जयन्ति तेषां दीप्तिमद् दुन्दुभिर्वदति, नेतेर-
णाम् ॥ ५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

यच्चिद्धित्वम् । यद्यपि हि त्वमुल्लखल ! सर्वेषु गृहेषु युज्यसे, स इहापि दीप्ततमं
वद सुखलेनाभिहतो यथा जयतां दुन्दुभिः ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चविंशो वर्गः ॥

उतस्मतेवनस्पतेवातोविवात्यग्रमित् ।

अथोइन्द्रायपातवेसुनुसोममुल्लखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रम् । इत् ।

अथो इति । इन्द्राय । पातवे । सुनु । सोमम् । उल्लखल ॥ ६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

उतेति पदपूरणः, यस्मादर्थे वा । रमेति तु पदपूरण एव । वनस्पत
इति । अ(था?त्रा)पि तद्वितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्तीत्येवं वनस्पतिविकारस्यो-
ल्लखलस्याभिधानम् । यस्मात् ते तव हे वनस्पते ! विकार(र?रि)वृक्षावस्था-
याम् । वातो विवाते । वातिरत्र सामर्थ्यात् कम्पनार्थः । लट् च भूते
काले । वातो विवेधमकम्पयदित्यर्थः । किम्, अग्रम् । इच्छब्दस्तु
पदपूरणः । अथो, अयमपि पदपूरणः । तस्मादिन्द्राय पातवे पातुम्, इन्द्रः
पास्यतीत्येवमर्थम् । सुनु सोमं हे उल्लखल ! । वात इन्द्रः । स यस्माद् वृक्षावस्था-
यामग्रकम्पनेन लोपकृतवान्, तस्मात् त्वमपि प्रत्युपकारार्थं तत्पानार्थं सुनु
सोममुल्लखलेत्यर्थः । अथवा वातो विवात्यग्रमिति निष्प्रयोजनत्वमिति प्रतिपा-
द्यते । एतदुक्तं भवति । यस्माद् वृक्षावस्थायां वातेन वातेन चाल्यमानमग्रं
क्वचिदप्यन्यत्राविनियुक्तं निष्प्रयोजनमासीत् । इदानीं तु महति प्रयोजने इन्द्र-
पानार्थं सोमाभिषवे विनियुक्तमसि । तस्मात् सुनु सोममुल्लखलेति ॥ ६ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

उतस्मते । वृक्षविकारस्य वृक्षवत् स्तुतिः । अपिच ते वनस्पते ! वातोऽग्रमेव चलतीन्द्रप्रसादात् । तथा सतीन्द्रस्य पानार्थं सुनु सोममुखल ॥ ६ ॥

आयजीवाजसातमाताह्य^१चाविजर्भृतः ।

हरीइवान्धांसिवप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्या^२स्यजी । वाज^३सातमा । ता । हि । उच्चा । वि-
जर्भृतः । हरी इवेति हरी^४इव । अन्धांसि । वप्सता ॥ ७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

द्वे परे मुसलस्य चोल्खलस्य च । उभयदेवते इत्यर्थः । ता
बुञ्चेति तच्छब्दाद् यच्छब्दोऽत्राध्याहार्यः । ये उल्खलमुसले आयजी
मर्यादया यष्टृणी, अवघातद्वारेण यागरं कर्तृणीत्यर्थः । वाजसातमा अव-
घातवेलायाम(न्य^१?)स्य सम्भक्तृतमे । ता हि । हिशब्दः पदपूरणः । ते उच्चा
उच्चैः विजर्भृतः हरतेर्यङ्लुगन्तस्य कर्मणीदं, व्यत्ययेन च परस्मैपदम् । मुसल
उत्क्षिप्यमाणे पुनः पुनर्विहिद्येते । अथवा हिशब्दो यस्मादर्थ एव । एवन्तु
योजना — मर्यादया यष्टृणी अन्नानां च सम्भक्तृतमे उल्खलमुसले । क-
स्मात् । यस्मात् तत्र उच्चैः पुनः पुनर्विहिद्येते इति । इति किं कुर्वाणे । हरी
इवान्धांसि वप्सता । हरी इन्द्राश्चौ (बृहस्प^२?)वप्स)तिरक्तिकर्मा । यथा हरी
यज्ञे स्वभागं धाना ऋजीषं च भक्षयतः, एवमवघातवेला(यां) चरुपुरोडाश-
लक्षणान्य(न्नानि) भक्षयन्ती हवींष्यव(घ्नन्ती^३?)हत इ)त्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

आयजी । उल्खलमुसलयोर्द्वे । आयष्ट्ये अन्नानां सम्भक्तृतमे । ते बुञ्चै-
र्विहिद्येते अश्वाविव धान्यानामवहननकालेऽन्नानि भक्षयन्तौ ॥ ७ ॥

तानोअद्यवनस्पतीऋष्वावृष्वेभिःसोतृभिः ।

इन्द्रायमधुमत्सुतम् ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृ-
भिः । इन्द्राय । मधुमत् । सुतम् ॥ ८ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । इष्वादि चामन्त्रणम् । अ(त्र) यच्छब्दमध्या-
हृत्यैकवाक्यता नेया । ये ऋष्वौ । ऋष्व इति महन्नाम । महती । ता ते
नः अस्मदर्थमद्य । हे वनस्पती ! वनस्पतिविकारभूते ! उल्लखलमुसले ! ऋष्वे-
भिर्महद्भिः सोतृभिः, अभिषो(क्तृ?तृ)भिः ऋत्विग्भिः सह इन्द्राय मधुमत्
स्वादुयुक्तम् अन्नं सुतम् अभियुतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

ता नो अद्य । वनस्पतो ! महान्तो ! महद्भिः सोतृभिर्ग्रांविभिः सहेन्द्रार्थं मधुमदन्धः
सुतम् । परोक्षोपक्रमाः प्रत्यक्षापवर्गाश्च मन्त्रा भवन्ति विपरीताश्चेति ॥ ८ ॥

उच्छिष्टं चम्बोर्भरसोमं पवित्रासृज ।

नेवेहि गोरधित्वचि ॥ ९ ॥

उत् । शिष्टम् । चम्बोः । भर । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज

नि । वेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ ९ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

प्रजापतिं हरिश्चन्द्रं चर्म वान्त्या प्रशंसति । अधिषवणं चर्म इयमृक्
सूक्तान्त्या प्रशंसति । अधिषवणचर्मदेवतेत्यर्थः । केचित्तु कर्म वान्त्या प्रशंस-
तीति पठन्ति । ते च यान्यस्यामृचि कर्माणि भरासृज निधेहीते तेषामेषां
स्तुतिं मन्यन्ते । तद्वारेण वा यागकर्मणः । प्रजापतिं हरिश्चन्द्रमित्येतत्तु प्र-
जापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्यतरस्योभयोर्वा अस्यामृचि प्रशंसाया असम्भवाद् यथोक्तं
तत् पर्येष्यम् । 'अथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनाय उच्छिष्टं चम्बोर्भरेत्येतयर्चा'
इति प्रत्यक्षत्वाच्छ्रुतेः सोमप्रशंसार्थत्वमस्या ऋचो न्याय्यतरं दृश्यते ।
तथाच बृहदेवताकार आह— 'चर्माधिषवणीयं वा सोमं वान्त्या प्रशंसती'ति ।

उच्छब्दो भरेत्यास्यातेन सम्बन्धयितव्यः । शिष्टम् अनुपयुक्तम् । चम्बोः,
द्विवचननिर्देशादधिषवणफलके अत्र चमूरुच्यते । पञ्चम्यर्थे षष्ठो । षष्ठीनिर्देशाद्वा
सकाशादिति वाक्यशेषः । (अधि?) अधिषवणफलकाम्याम् अधिषवणफलक-
योर्वा सकाशाद् उद्धर उद्धर, सोमम् । आत्मन एवायम् अन्तरात्मनः प्रैषः,
अध्वर्योर्वा । अथवा उदित्येष अवेत्येतस्य स्थाने शिष्टमित्येतेन सम्बध्यते ।
चम्बोरिति चम्यतेऽस्मिन् सोम इति चमूश्चमसं, सप्तमीबहुवचनस्य स्थाने व्य-
त्ययेनेदं द्विवचनम् । भरेत्यपि शुद्धोऽपि भरतिराङ्पूर्वार्थो द्रष्टव्यः । अवशिष्टं
सोमं च समाहरेत्यर्थः । आहृत्य च पवित्रे पावनार्थमासृज प्रक्षिप । आसृज्य
च निधेहि स्थापय । द्रोणकलशे । गोरारि त्वचि गोस्त्वच उपरि गोचर्मणि
स्थिते द्रोणकलशेऽपनयेत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

उच्छिष्टम् । चमोऽधिषवणार्थं वा सोमं वान्स्या प्रशंसतीत्युक्तम् । प्रजापतेर्हरि-
श्चन्द्रस्यान्त्या चर्मप्रशंसा वेति कात्यायनः । हरिश्चन्द्राधिषवणफलकयोरुपर्यवशिष्टं सोमं
भर सुतं च सोमं दशापवित्र आसृज । तदर्थं निधेह्याधिषवणफलकयोरुपरि गोस्त्व-
चीति ॥ ९ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥

यच्चिद्विसत्यसोमपाअनाशस्ताइवस्मासि ।

आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुश्रिषुसहस्रेषुतुवमिघ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताऽइव ।

स्मासि । आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुश्रिषु ।

सहस्रेषु । तुविस्मय ॥ २७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

तं विश्वेदेवा ऊचुः । इन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः
पास्यिष्णुतमस्तन्नु स्तुब्यत् त्वोत्सक्ष्याम इति । स इन्द्रं तुष्टाव । ऐन्द्रं यच्चिद्वि-
सत्येत्युत्तरं चाश्विनातृचात् । आश्विना(व?द)श्वामत्येतस्मात् । यदिति सुगं

सुलुक् —' (७-१-३९) इति पञ्चम्या लुक् । चिद्वीति पदपूरणे । यस्मात्ते सत्य ! सोमपाः ! सोमानां पातः । । अनाशस्ता इव ईवच्छंसनं स्तुति (त ?) रा-
शस्तमविद्यमानमाशस्तं तेषां ते अनाशस्ताः ईवस्तुतिवर्जिताः, अत्यन्तस्तुतिपरा भवन्त इत्यर्थः । इवशब्दस्तु अस्त्युपमानार्थस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोग इति पदपूरणः ।
स्मासि भवाम । यस्मादत्यन्तं स्तुम इत्यर्थः । यस्मादिति वचनात् तस्मादेत्य-
ध्याहार्यम् । तस्माद्वा नः शंसय । तु इति पदपूरणः क्षिप्रार्थे (वा) । क्षिप्रमस्माना-
शंसय प्रार्थयमानान् प्रार्थितसम्पादनेन प्रयुङ्क्ष्व । देहोऽर्थः । हे इन्द्र ! कि-
मुच्यते । गोष्वश्वेषु । द्वितीयार्थेऽत्र सर्वत्र सप्तमी । गाः अश्वाश्च । कीदृशान् ।
शुभिषु शुभिणः शोभावतः, शोभनानि इत्यर्थः । कियतः । सहस्रेषु सहस्र-
सङ्ख्याकान् । हे तुवीमघ ! बहुधन ! ॥ १ ॥

वेङ्कटमाधवायम् ।

यच्चिद्धि । यत् सत्य ! सोमस्य पातव्यमाशंसारहिता दरिद्रैरपि प्रार्थिता इव भवमः । ततोऽस्मान् बहुधन ! दरिद्रैः क्षिप्रमाशंसय गवादिषु त्वया दत्तेषु शुभिणः शोभायुक्ता इति । यद् वा स्तुतिराहितानां तस्य गवादिप्रदानेनेति ॥ १ ॥

शिप्रिन्वाजानां पतेशर्चिवस्तव दंसना ।

आतून इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजानाम् । पते । शर्चिष्वः । तव । दंसना । आ ।
तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुवि-
मघ ॥ २ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

शिप्रे हनू नासिके वा तद्वन् । । अथवा 'शिप्रा शीर्षेषु वितता हिर-
ण्यैरिति प्रयोगदर्शनात् शिप्रशब्दः शिरस्त्राणवचनः, तद्वन् । । वाजानां पते !
बल्लनामत्तानां वा स्वामिन् ! शचोवः ! कर्मवन् ! प्रज्ञावन् ! वा । तव । दंसना ।
'दंसि दंसनदर्शनयोः' । दर्शना । का । स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद् वाक् स्तुतिर्वा-
स्मासु । यत एवम्, अतो ब्रूमः । आतून इन्द्रेत्याद्युक्तार्थम् ॥ २ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

मिथिन् वाजानम् । हनूमन्नपते ! प्रजावन् ! तव विद्यते कल्याणं कर्मेति ॥ २ ॥

निष्वापयामिथूदृशासस्तामबुध्यमाने ।

आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथुदृशा । सस्ताम् । अबुध्यमाने इति ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु ।
तुविमघ ॥ ३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

मुमूर्षुः किल विकृतरूपाणि प्रेतपिशाचानि मिथुनानि पश्यति । तद-
भावमत्र शुनश्शेष आशास्ते । निष्वापय, अदर्शनपरिहारार्थं नियमेन स्थापय ।
मिथूदृशा मिथुनीभूते ये दृश्येते ते मिथूदृशा प्रेतः पिशाचो वा पुमान् स्त्री च
ते च सस्तां स्वप्नं कुरुताम् । अबुध्यमाने प्रतिबोधवर्जिते । किञ्च आतून
इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

निष्वापय । मुमूर्षुः प्राणहरणार्थं यमादागते मिथुनीभूते दृश्यमाने द्वे स्त्रियौ
पश्यति । ते त्वामिन्द्र ! निष्वापय । त्वया निष्वापिते मया अबुध्यमाने सस्तां स्व-
प्ताम् ॥ ३ ॥

ससन्तुत्याअरातयोबोधन्तुशूररातयः ।

आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ४ ॥

ससन्तु । त्याः । अरातयः । बोधन्तु । शूर । रातयः । आ ।

तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुवि-
मघ ॥ ४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

तच्छब्दश्चेत्यर्थोऽग्या(व ? र्थ)सम्बन्धो यच्छब्दोऽत्राध्याहार्यः । ये (ज ? जा)-
ग्रतो मां मुच्यमानं नेच्छन्ति । ससन्तु स्वपन्तु । त्या अरातयः । अरातिशब्दः
शत्रुपर्यायः । (त ? त्य)स्य च पुंलिङ्गत्वाख्या इति व्यत्ययेन टाप् । ते मच्छत्रवः ।
(मे ?) बोधन्तु बुध्यन्ताम् । हे शूर ! रातयः ज्ञातयः, ये मां मुच्यमानमिच्छन्ती-
त्यर्थः । अरातय इत्य(मा ? दा)नान्यत्रोच्यन्ते । न रातयो दानानि । स्वपन्तु
अव्यापाराणि भवन्तु । यानि तु मदायुजो दानानि, तानि बुध्यन्तां व्या-
प्रियन्ताम् । सदा देहि म अ(यु)रित्यर्थः । किञ्च आतून इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

ससन्तुत्याः । स्वपन्तु चाज्ञातयो, बुध्यन्तु च शूर ! ज्ञातयः ॥ ४ ॥

समिन्द्रगर्दभंमृणनुवन्तं पापयामुया ।

आतूनं इन्द्रशंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तु वीमघ ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नुवन्तम् । पापया । अमुया ।
आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तु-
विष्मघ ॥ ५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

हे इन्द्र ! गर्दभं संमृण । (सं ?) 'मृण हिंसायाम् ।' भिन्धि । नुवन्तं
शब्दं कुर्वन्तमारटन्तमित्यर्थः । पापयामुया । स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्वाचा । गर्दभोऽपि
विस्वरमार(ट)न्निष्ठस्य सूचकः तेनायं तदववात आशास्यते । किञ्च आतून
इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

समिन्द्र । गर्दभं शब्दाद्यमानं पापया वाचा ॥ ५ ॥

पतातिकुण्डूणाच्यादूरवातोवनादधि ।

आतूनं इन्द्रशंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तु वीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुण्डृणाच्या । दूरम् । वातः । वनात् । अधि । आ ।
 तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुवि-
 समघ ॥ ६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अर्धचान्त्योऽधिशब्दोऽपकृष्य पतातीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः ।
 अधिपतति । अधीत्युपरिभावे । उपरि पतति । ऊर्ध्वं गच्छतीत्यर्थः । किम् ।
 कुण्डृणाच्या । अञ्चतिर्गत्यर्थः । कुण्डाकारा भूत्वाञ्चतीत्यर्थः । कुण्डृणाची
 वात्या । तृतीया च प्र(थ)मार्थे । दूरं वातो वनात् । वनमरण्यम् ।
 वातोऽरण्याद् दूरं पताति तिर्यग् गच्छति । औचित्यप्रदर्शने चास्यार्धचस्य
 उत्तरेणैकवाक्यता । एतदुक्तं भवति — यथैव वात्याया ऊर्ध्वगमनमुचितं,
 भवति च ह्योश्च (?) तिर्यग्गमनम्, एवं भवतोऽपि स्तोतानुग्रहकरणमेव । किञ्च
 आतून । अथवा कुड्येऽञ्चतीति कुण्डृणाची कुड्यचरी गरगोलिकोच्यते ।
 घरेष्विकलेति यापमंशेन लोके प्रसिद्धा । तथाह्यश्वमेघपशुषु नरगोलिकायामस्य
 प्रयोगः — ‘कुण्डृणाची गोगलतिका अप्सरसामि’ति । साधिपताति ऊर्ध्वं ग-
 च्छति । (यं? या) कुड्ये चङ्क्रम्यत इत्यर्थः । तस्या हि कृष्णाया दर्शनमनिष्टस्य
 सूचकम् । तदनेन प्रतिपादयति । वातश्च वनाद् दूरं गच्छति । मां स्वप्न
 आदायेति वाक्यशेषः । तद्धि मुमूर्षोर्भवति । तथाह्यचिरमरणस्वप्नानधिकृत्य
 श्रुतिर्भवति — ‘आशु वायुरेनं प्रवहति’ इति । एताभ्यां ह्याभ्यां लिङ्गाभ्या-
 मासन्नमरणतया मां ज्ञात्वानुग्रहकस्वभावत्वादातून इन्द्र ! । किं, सामर्थ्यादा-
 युर्देहीत्यर्थः । न च केवलमायुः, किं तर्हि, गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु इत्या-
 दिकमुक्तार्थम् ॥ ६ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

पताति । कुण्डृणाची नाम पक्षी । तेन सहारण्याद् दूरं मत्समीपमापतति
 वायुः ॥ ६ ॥

सर्वपरिक्रोशंजहिजम्भयाकृकदाश्वम् ।

आतूनइन्द्रशंसयगोष्वदवेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥७॥

सर्वम् । परिऽक्रोशम् । जहि । जम्भय । कृकदाथम् । आ ।
तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु ।
तुविऽमघ ॥ ७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अनिष्टं यत् सूचयति, तत् सर्वं त्वं सृगालवायसादिकं जहि । किञ्च
जम्भय जभिर्नाशने, नाशय । कृकदाथं, कृकलासः कृक(ला?दा)थ उच्यते ।
तस्य दर्शनमनिष्टस्य सूचकम् । किञ्च आतून इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ७ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

सर्वं परिक्रोशम् । अन्यमपि सर्वं परिक्रोष्टुं वृकादेकं नाशय जम्भयाशु कुरु
कृकलासमातून इन्द्रेति ॥ ७ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥

आवइन्द्रं क्रिविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुम् ।

मंहिष्टं सिञ्च इन्दुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इन्द्रम् । क्रिविम् । यथा । वाजऽयन्तः । शत-
ऽक्रतुम् । मंहिष्टम् । सिञ्चे । इन्दुऽभिः ॥ १ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

आ इत्युपसर्गः सिञ्च इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । व इति द्वितीया ।
एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । त्वामिन्द्रं क्रिविं यथा । क्रिविरिति कूपनाम ।
इह च कूप एव वा वर्तते, कूपसामीप्यादाहावे वा । यथा कश्चिन्महत्या कुल्य-
याहार्योदकं कूपमाहावं वोदकेन सिञ्चेत्, तद्वत् । वाजयन्तः । वाजयतिरर्च-
तिकर्मा । स्तुव(नः?न्तः) । अथवा अवग्रहणत्वात् पदस्य वाजमन्त्रं तदिच्छन्तो
वाज(य)न्तः । कीदृशमिन्द्रम् । शतक्रतुम् । मंहिष्टम् । मंहतिर्दानकर्मा ।
दातृतमम् । आसिञ्चे । वाजयन्त इत्येतेन बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्याद्
व्यत्ययेनेदमेकवचनं लिङ्गर्थे आशिषि लिङ् । आसिञ्चेमेत्याशास्महे । केन ।
इन्दुभिः सोमैः । बहून् सोमांस्तुभ्यं ददामेत्येतदाशास्मह इत्यर्थः । नचाजीव
एतद् भवतीत्यर्थाज्जीवितमाशास्तं द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

आव इन्द्रम् । यथान्नमिच्छन्तः कृमस्तिसञ्चन्ति तस्य सकार्थम् । एवं युष्मदर्थं महं दातृतममिन्द्रं सोमैर्हुतैरारिञ्चेति कामानुत्सिञ्चामीति ॥ १ ॥

शतं वायः शुचीनां सहस्रं वा समाशिराम् ।

एदु निम्नं न रीयते ॥ २ ॥

शतम् । वा । यः । शुचीनाम् । सहस्रम् । वा । समऽ-
आशिराम् । आ । इत् । ऊँ इति । निम्नम् । न । रीयते ॥ २ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

द्वावपि वाशब्दौ चार्थे । य इन्द्रः शतं शुचीनां शुद्धानां सोमानाम् । सहस्रं च समाशिराम् । सोममिश्रणं दद्यादशीरुच्यते । तेन सामेश्वरानत्यन्त-
बहून् सोमान् इत्यर्थः । एदु निम्नं न रीयन्ते ? ते । आ इत्युपसर्गो रीयत
इत्याख्यातेन सम्बध्यते । रीयत इति चायं 'रीयते नेजती'ति गतिकर्मसु पा-
ठाद् गत्यर्थः । इत् ऊ इति पदपूरणौ । अस्याश्चर्च उद्देशार्थं यच्छब्दश्रुतेः
सर्वेषां पादानामुद्देश एवान्तर्गतत्वात् प्रतिनिर्देशात् तच्छब्दाध्याहारशक्तेः पूर्व-
यचैकवाक्यता । पूर्वा च 'आ व' इति युष्मच्छब्दात् प्रत्यक्षकृता । अतोऽत्र
रीयते इति (प्र ? व्य ?) व्येन मध्यमस्य स्थाने प्रथमपुरुषः । आरीयसे । धनार्थमा-
गच्छसीत्यर्थः । कथम् । निम्नं न निम्नमिव प्रदेशम् । (कं ? किम्) । साम-
र्थ्यादुदकम् । यथा निम्नं प्रदेशमुदकं शीघ्रमागच्छति, तद्वद् यः पानार्थमत्य-
(न्तर्ब)हून् सोमाञ्शीघ्रमागच्छसि, तं त्वामिन्द्रं वाजयन्त आसि(ञ्चे)म सोम-
मि(त्या)शास्त्रहे इति समस्तार्थः ॥ २ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

शतं वा । पूतानां सोमानां सहस्रं वा सम्यगाशारेण मिश्रितानामेवमिच्छति
निम्नमिवोदकम् ॥ २ ॥

संयन्मदाय शुष्मिण एनाहस्योदरे ।

समुद्रो न व्यचोदधे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे ।
समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

यत् कीदृशम् । शतं सहस्रं च मदार्थं बलार्थं चास्येन्द्रस्योदरे समुद्रो
न समुद्र इव व्यचः व्याप्तिं संदधे सम्यग् धारयति । यथा समुद्रो व्याप्नु-
यादेवमुदरं व्याप्यावतिष्ठन्त इत्यर्थः । किं तस्य । तद् व आरोयसे तं वाज-
यन्त आसि(ञ्चे)मेत्येतदाशास्मह इत्येवं यच्छब्दस्य पूर्वाभ्यामृग्भ्यामेकवा-
क्यता ॥ ३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

संयन्मदाय । यत् सोमपात्रशतमस्थ बलिन इन्द्रस्य मदाय भवति, सहस्रं
वानेनास्योदरेऽन्तरिक्षमिव व्याप्तिः सन्दधे यथान्तरिक्षं विततं तद्वद् व्याप्तमिति ।
तस्मादागच्छतीति ॥ ३ ॥

अयमुतेसमतसिकपोतइवगर्भधिम् ।

वचस्तच्चिन्नओहसे ॥ ४ ॥

अयम् । ऊँ इति । ते । सम् । अतसि । कपोतःऽइव ।
गर्भेऽधिम् । वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अयमिति सन्निहितस्य सोमस्य प्रतिनिर्देशः । उ इति पदपूरणः ।
अयं तेऽभिषुतः सोमः समतसि । 'अत सातत्यगमने' । एकवाक्यताप्रसि-
द्धार्थं यच्छब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । यं प्रति सम्यक् सततं गच्छसि । कथम् ।
कपोतइव गर्भधिम् । गर्भो धीयतेऽत्रामिति गर्भ(धिः) कपोतिकात्राभिप्रेता ।
यथा मैथुनार्थी कपोतः कपोतिकां (द्वेदे? तद्वदि)त्यर्थः । वचस्तच्चित् । चि-
च्छब्दः पदपूरणः । तच्छब्दश्रुतेश्च यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यदिदमुक्तं वचः
तन्नः अस्माकम् ओहसे । वहेः सम्प्रसारणेन गुणेन चेदं रूपम् । वहस्वात्मानं
प्रति प्रापय । श्रृण्वित्यर्थः । श्रुत्वा च सोमेनैव तृप्तो मां मोचयेत्यभिप्रायः ॥४॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अयमुक्ते । अयं सोमस्त्वदीयः, तं त्वं कपोतः कपोतमिव गर्भधानीं विपासुः
सङ्गच्छसि । स्तुतिं च तामस्मदीयामात्मानं प्रापयति ॥ ४ ॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर्यस्य ते ।

विभूतिरस्तु सूनृता ॥ ५ ॥

स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते । वि-
भूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ ५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

यावत् किञ्चित् स्तोत्रं तत् सर्वं हे राधानां पते ! धनानां स्वामिन् !
गिर्वाहः ! गिरः स्तुतयः ता (ऊ ? उ) ह्यन्ते प्राप्यन्ते यत्र स्तोत्राभेः स गिर्वाहः
तस्य सम्बोधनं हे गिर्वाहः ! स्तुत्याश्रयेत्यर्थः । वीर ! विक्रान्त ! । यस्येति ।
ते तव । सर्वैः स्तोत्रैः यः स्तुतयस इत्यर्थः । यच्छब्दश्चुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः ।
तस्य विभूतिरस्तु । विभवतीति विभूतिः समग्रस्तुतिकरणसमर्था अस्तु
भवतु । का । सूनृता । अपठितमपि वाङ्मनैतत् । अथवा विभूतिशब्द
ऐश्वर्यवचनः । सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थः । विभूतिमत्यस्तु । मदैश्वर्यकरी (य ?)
स्तुतिलक्षणा मदीया वा (गि ? ग) स्त्वित्यर्थः । अथवा या तव विभूतिः, सास्तु
सूनृता । शोभनेषु नृषु स्तुतिपरेषु तायते विस्तीर्यते इति सूनृता स्तोत्र (सु ? कु) द-
भोग्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

स्तोत्रम् । गीर्भिर्बहुमानमन्मानां पते यस्य तव स्तोत्रमिदमनेन क्रियते स्तोत्रा
तस्मै सत्या श्रीरस्तु ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठान ऊतयेस्मिन्वाजेशतक्रतो ।

समन्येषु ब्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊ॒र्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊ॒तये॑ । अ॒स्मिन् । वा॒जे । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑
श॒त॒ऽक्र॒तो । स॒म् । अ॒न्ये॒षु । ब्र॒वा॒व॒है ॥ ६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

उत्तिष्ठ । यद् ब्रवीमि तत्र प्रवर्तस्वेत्यर्थः । नः अस्माकं पालनाय ।
अस्मिन् वाजे सङ्ग्रामे । आत्ममरणफलत्वाद् यज्ञमेव सङ्ग्राममाह । हे शत-
क्रतो ! समन्येषु । अन्येष्विति द्वितीयार्थे सप्तमी । सम्भूयान्यान् देवान् ब्रवा-
वहै मद्भिर्मोचनार्थमभ्यर्थयामह इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

ऊर्ध्वस्तिष्ठ । ऊर्ध्वतस्तिष्ठारस्माकं रक्षणायास्मिन् सङ्ग्रामे शतकर्मञ्छत्रेषु त्वं चाहं
च सम्भूय ब्रवावहै ॥ ६ ॥

*योगे॑ योगे॒त व॒स्तरं॑ वा॒जे वा॒जे ह॒वाम॑हे ।

स॒खाय॑ इन्द्रं॒ मृतये॑ ॥ ७ ॥

योगे॑ऽयोगे । तवः॒ स्तर॑म् । वा॒जेऽवा॒जे । ह॒वा॒म॒हे । स॒खायः॑ ।

इन्द्र॑म् । ऊ॒तये॑ ॥ ७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अपूर्वस्यागमो योग इत्यत्रेच्छाप्राप्तिः । तत्र तत्रेच्छाप्राप्तौ बलवत्तर-
मिन्द्रं तत्र तत्र सङ्ग्रामे च हवामहे । हे सखायः ! इदमदं ददातीतिन्द्रं (?)
तत्र तत्र पालनाय ॥ ७ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

योगे योगे । प्रवेशे प्रवेशेऽतिशयेन बलयुक्तमिन्द्रं युद्धे युद्धे हवामहे सखायः
सन्तो रक्षणाय ॥ ७ ॥

आ॒घा॒ग॒म॒द्यदि॑ श्र॒वत्स॑ ह॒स्त्रिणी॑ भि॒रु॒तिभिः॑ ।

वा॒जे भि॒रु॒प॒नो॒ह॒वम् ॥ ८ ॥

आ । घ । ग॒मत् । य॒दि । श्र॒वत् । स॒ह॒स्रि॒णी॒भिः । ऊ॒ति॒-
भिः । वा॒जे॒भिः । उ॒प । नः । ह॒वम् ॥ ८ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

घ इति पदपूरणः । उपेति तृतीयपादस्थ उपसर्ग आगमदित्याख्या-
तेन सम्बन्धयितव्यः । उपागमत् उपागच्छत् । यदि श्रवत् शृणुयादिन्द्रः ।
कथं पुनरुपागच्छत् । सहस्रिणीभिरूतिभिः । 'इत्थम्भूतलक्षणे' (२-३-२१)
इत्येवमेषा तृतीया । सहस्रसङ्ख्यायुक्तैः पालनैः सम्बद्धः । पालनसाहस्रैर-
स्मान् पालयन्नित्यर्थः । वाजेभिः अन्नैश्च, अन्नानि च दददित्यर्थः । किं यदि
शृणुयात् । उच्यते । नः अस्माकं स्वभूतं हवमाह्वानम् ॥ ८ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

आधागमत् । उपागच्छेदिन्द्रो यदि शृणुयादाह्वानं सहस्रसङ्ख्यैः पालनैर-
न्नैश्च ॥ ८ ॥

अनु॒प्र॒त्नस्यो॑कसो॒हुवे॒तुवि॒प्रति॑नरम् ।

यं॒ते॒पूर्व॑पि॒ताहु॒वे ॥ ९ ॥

अनु । प्र॒त्नस्य॑ । ओ॒कसः॑ । हु॒वे । तु॒वि॒प्रति॑म् । नर॑म् ।

यम् । ते । पूर्॒वम् । पि॒ता । हु॒वे ॥ ९ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अनुशब्दो लक्षणे कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्देन समानार्थः । प्रत्नमिति
पुराणनाम । ओक इति निवासनाम । षष्ठी चोभयत्र कर्मप्रवचनीययोगलक्ष
(णा?ण)द्वितीयास्थाने । पुराणनिवासस्थानं सोमाख्यं प्रति हुवे आह्वयामि । त्वां
कीदृशम् । तुविप्रतिम् । तुविरिति बहुनाम । प्रतिशब्द उपसर्गः । उप-
सर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते, तत्र क्रिया-
विशेषमाहुः । यत्र तु क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते, ससाध(नं?नां) तत्र
क्रियामाहुः । तेनायं प्रत्यवस्थातरि प्रतिशब्दो वर्तते । बहूनां प्रत्यवस्थाता
तुविप्रतिः, कृतानेकयुद्ध इत्यर्थः । तं तुविप्रतिं नरं मनुष्याकारं यम् । ते ।
द्वितीयार्थे षष्ठ्येषा । यं त्वां पूर्वं पितापि मम हुवे आहूतवान् । अथवा यमिति

प्र(श्न ? त्)स्यौकसः सोमाख्यस्य प्रतिनिर्देशः । यं सोमं ते तव स्वभूतं प्रति
पिता ममाहूतवान् इति ॥ ९ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अनुप्रत्नस्य । यमिन्द्रं तव पिताहूतवान् तमहं त्वदर्थं पुराणस्यास्य निवास-
स्थानादनुक्रमेण हुवेऽनेकेषु गच्छन्तं नेतरम् ॥ ९ ॥

तं त्वा वयं विश्ववाराशास्महे पुरुहूत ।

सखे वसो जरितृभ्यः ॥ १० ॥

तश्च । त्वा । वयम् । विश्ववार । आ । शास्महे । पुरुहूत ।

सखे । वसो इति । जरितृभ्यः ॥ १० ॥

रुद्रस्वामीयम् ।

उक्तगुणोऽसि । तं त्वा वयं हे विश्ववार ! सर्वस्य वरणीय ! (मह ?)
आशास्महे प्रार्थयामहे । आत्मनोऽर्थाय जीवितं याचामह इत्यर्थः । हे पुरुहूत !
सखे ! वसो ! । शतपथे — 'यतो नु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठ' इति वसिष्ठशब्दस्य
श्रेष्ठशब्देनार्थविवरणदर्शनाद् वसुशब्दः प्रशस्यवचनः धनना(म ? मा) चात्रान्त-
र्णीतमत्वर्थः । प्रशस्य ! धनवन् ! वा । (व ?) न केवलमात्मन एवार्थाय किं
तर्हि । जरितृभ्यः अन्येषामपि स्तोतृणामर्थाय । अथवा जरितृभ्य इत्यात्मन
एव प्रतिनिर्देशः । स्तोतुरात्मनोऽर्थायेत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

तं त्वा वयम् । तं त्वा वयं सर्वेषां वर्णाये प्रार्थयामः सखे ! वासयितः !
स्तोतृणाम् ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये एकोनविंशो वर्गः ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपान्नाम् ।

सखे वज्रिन् सखीनाम् ॥ ११ ॥

अस्माकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमपाः । सोमपान्नाम् । सखे ।

वज्रिन् । सखीनाम् ॥ ११ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

शिप्रे हनू नासिके वा तद्वतामित्यर्थः । हे सोमपाः ! सोमपात्रां सोमस्य पातृणाम् । हे सखे ! वज्रिन् ! सखीनाम् । तथा तदस्तु त्वत्प्रसादेन ॥ ११ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अस्माकम् । अस्माकं सोमपानसाधनभूतशिप्रायुक्तानां सोमस्य पातः ! सोम-पातृणां सखे ! वज्रिन् ! । सखीनामुत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ११ ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन् तथा कृणु ।

यथा त उश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमऽपाः । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु । यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

तथा तदस्तु । सखीनां त्वत्प्रसादेन हे सोमपाः ! सखे ! वज्रिन् ! तथा कृणु, यथा उश्मसि कामयामहे वयम् । वयं हि चिरं जीवे(मे)ति काम-यामहे । त्वत्प्रसादेन तथैवास्तु । त्वमपि तत् तथैव कुर्वित्यर्थः । किमर्थम् । इष्टये तव यागाय ॥ १२ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

तथा तदस्तु । यथा वयं त्वत्तः कामयामहे तथास्माकं तदस्तु । सखे ! वज्रिन् ! त्वं तथा कुरु । इष्टये अभिलषितसिद्धयर्थमिति ॥ १२ ॥

रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तु विवाजाः ।

क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधमादे । इन्द्रे । सन्तु । तु विवाजाः । क्षु-मन्तः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

रेवतीरित्येतत् सन्त्वित्येतेन सम्बन्धयितव्यम् । रेवतीः सन्तु धनवत्यो भवन्तु । धनस्य साधिका भवान्त्वित्यर्थः । नः अस्माकम् । काः वाक्यसाम-

ध्यात् स्तुतयः । कस्य । उच्यते । सधमादे इन्द्रे । षष्ठ्यर्थे सप्तम्येषा ।
सहभूतैर्यो माद्यते तर्प्यते स्तूयते स सधमाद इन्द्रः तस्य । (न) च रेवतीरेव के-
वलाः । किं तर्हि । तुविवाजाः बह्वन्नाश्च । अन्नस्य बहुसाधिका इत्यर्थः । याः
कीदृश्यः । उच्यते । क्षुमन्तः । 'क्षु शब्द' इत्यस्य । कीर्तिवचनः । कीर्तिमत्यः ।
वयं याभिः मदेम । मदतीत्यर्चतिकर्मसु पाठाद् मदतिः स्तुत्यर्थः । यामिर्नित्य-
मिन्द्रं (स्तु? स्त)वामेत्याशास्मह इत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

रेवतीर्नः । योऽस्माभिः सह मदतीन्द्रस्तस्मिन्निन्द्रे बह्वन्ना आपोऽस्माकं सन्तु ।
क्षुधिता वयं यामिर्मदेम शब्दवन्तो विख्याता वेति ॥ १३ ॥

आघत्वावान्तमनासस्तोतृभ्यो धृष्णवियानः ।

ऋणोरक्षन्नचक्रयोः ॥ १४ ॥

आ । घ । त्वाऽवान् । त्मना । आसः । स्तोतृभ्यः । धृष्णो

इति । इयानः । ऋणोः । अक्षम् । न । चक्रयोः ॥ १४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

आ इत्युपसर्गः ऋणोरित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । घ इति पदपूरणः ।
त्वावान् त्वत्सदृशः । त्मनासः आत्मना स्तोतृभिः स्तुतिभिर्वा व्यासः । स्तुतः स-
न्नित्यर्थः । स्तोतृभ्यः । हे धृष्णो ! प्रगल्भ ! अभिमवितर्वा शत्रूणाम् । (इयानः) ।
ईमह इत्यस्य याच्ञाकर्मण इदं रूपम् । याच्यमानः । आऋणोः । 'ऋणु
गतौ' । सामर्थ्याच्चान्तर्णीतिष्यर्थः । व्यत्ययेन च प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यम-
पुरुषः । आऋणोत् आगमयति । किम् । सामर्थ्यादुत्तरस्यां चार्चिं दर्शनात्
कामान्, स्तोतृभ्यो ददातीत्यर्थः । कथं च पुनः प्रेरयति । अक्षं न चक्रयोः ।
यथा अक्षं कश्चित् प्रक्षिपेदेवं कामान् स्तोतृषु प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

आघत्वावान् । त्वत्सदृशः स्तोत्रकार्यार्थं शत्रूणां धर्षयितः ! स्वयमेव गच्छन्
भवति बध्नुः । तथा त्वं च स्वयमेवागतः सन् स्तोतृणां कामान् ऋणोः प्राक्षिपः
यथाक्षं चक्रयोः प्रक्षिपन्ति ॥ १४ ॥

आयद्दुवः शतक्रतवाकामंजरितृणाम् ।

ऋणोरक्षंनशचीभिः ॥ १५ ॥

आ । यत् । दुवः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ । कामम् ।

जरितृणाम् । ऋणोः । अक्षम् । न । शचीभिः ॥ १५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

आ ऋणोः आगमयसि आत्मनि प्रेरयसि । यद् दुवः । दुव इति परिचरणा । यावती काचित् परिचर्या, तथा सर्वया स्तोतृभिरात्मानं परिचारयसीत्यर्थः । नच दुव एव केवलम् । किं तर्हि । शतक्रतो ! आ कामं जरितृणाम् ऋणोः । कामानपि स्तोतृणामागमयसि प्रेरयसि । सम्पादयसीत्यर्थः । कथं प्रेरयसि । अक्षं न अक्षमिव शचीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा ॥ १५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

आयद्दुवः । स्तोतृणां परिचरणं कर्म कामं चाक्षामिव चक्रयार्यदा त्वं प्रज्ञाभिः प्राक्षिपस्तदा स्वयमेवागच्छसीति ॥ १५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये त्रिंशो वर्गः ॥

“तस्मा इन्द्रः स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ । तमेतया प्रतीयाय शश्व-
दिन्द्र इति ।”

शश्वदिन्द्रः पोषुथद्भिर्जिगायनानदाद्भिः शश्वसद्भिर्धनानि ।

सनोहिरण्यरथंदसनान्तसनः सनितासनयेसनोदात् ॥

शश्वत् । इन्द्रः । पोषुथद्भिः । जिगाय । नानदत्द्भिः । शश्वसत्द्भिः । धनानि । सः । नः । हिरण्यऽरथम् । दंसनान् । सः ।

नः । सनिता । सनये । सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

स नो हिरण्यरथमिति तच्छब्दात् यच्छब्दोऽध्याहार्यः । शश्वच्छब्दश्च
 नित्यपर्यायः । यो नित्यमिन्द्रः पोपुथद्भिः । ‘(पोपृ ? प्रोथृ) पर्यासावि’त्यस्यैतद्रूपम् ।
 अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमपीत्येवं ह्रस्वत्वम् । पर्यासिश्च समर्थीभाव उच्यते ।
 अत्यर्थं समर्थैरश्वैः । जिगाय जयति । नच केवलं पोपुथद्भिः । किं तर्हि । नान-
 दद्भिः । अत्यर्थं पुनः पुनर्वा हेषद्भिरित्यर्थः । शाश्वसद्भिश्च शग्निगातिवार्त्तम् ।
 अत्यर्थं पुनः पुनर्वा श्वासं कुर्वद्भिः । किं पुनर्जिगाय । उच्यते । धनानि
 असुराणां स्वभूतानि । स नः । सम्प्रदान एषा चतुर्थी अदादित्येतेन व्यव-
 हितेनाख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । सः अस्मभ्यमदात् । किम् । हिरण्यरथं
 हिरण्मयं रथम् । कीदृशः । दंसनावान् । ‘दंसि दंशदर्शनयोः’ । दर्शनीयत्वाद्
 दंसना वाग् रूपं वा । अथवा दंसो दंसय(ती)ति (नाम कर्म ! कर्मनामसु) दर्शनात्
 तदेकदेशदंस्यनुगतो दंसनाशब्दोऽपि कर्मनामैव । वाग्मी रूपवान् कर्मवान्
 वेत्यर्थः । किञ्च स नः सनिता स एवास्माकं सर्वविधुरेषु सम्भक्ता । सनये
 स नः । सनिर्लभः । जीवितस्य लाभाय स एवास्माकम् । जीवितमपि स एव
 दास्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

शश्वदिन्द्रः । इन्द्रेण दत्तं हिरण्यरथं प्रतिगृह्णन् तं स्तौति । ओष्ठव्यापारं कुर्वद्भि-
 रत्यन्तं श्वसद्भिरत्यन्तं हेषद्भिरितैरश्वैरिन्द्रः शश्वजिगाय शत्रुधनानि । सोऽस्मभ्यं कर्म-
 वान् ददातु हिरण्यरथम् । स ह्यस्माकं धनस्य दाता । स एव नो ददात्विति ॥ १६ ॥

‘तमिन्द्र उवाचाश्विनौ नु स्तुहि । अथ त्वोत्सक्ष्याम इति । सोऽश्विनौ तुष्टावात उत्त-
 रेण तृचेन ।’

आश्विनावश्वावत्येषायान्तं शवीरया ।

गोमहस्राहिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्वऽवत्या । इषा । यातम् । शवीरया ।
 गोऽमत् । दस्रा । हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

आ इत्युपसर्गो यातमित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । हे अश्विनौ !
 अश्ववत्या इषा । ‘इत्थम्भूतलक्षणे’ (२. ३. २१) इत्येवमेषा तृतीया । अश्ववता-

१०० स्कन्दस्वामिभाष्य-वेङ्कटमाधवीयव्याख्यानोपता ऋक्संहिता [अ० २. व० ३१,

त्रेन सम्बद्धौ । आयातम् आगच्छतम् । यदस्मभ्यमर्शम् अन्नं च दातव्यं, तद् गृहीत्वागच्छतमित्यर्थः । शवीरया । तृतीयांस्तमेतत्, नाश्विनोः सम्बोधनं, अनुदात्तत्वासङ्गाय । शु इति क्षिप्रनाम । 'ईर गतौ' । क्षिप्रगतिः शवीरा । शवेर्गतिकर्मण एतत् । शविर्वेगः, तद्वती शवीरा, तथा वेगवत्या गत्येत्यर्थः । कथं च पुनरायातम् । गोमत् गोसंयुक्तम् । गा अपि गृहीत्वेत्यर्थः । हे दत्ता ! शत्रुपक्षक्षयकरौ ! दत्तनामानौ ! । यद्यपि चाश्विनोरेको दत्तनामा, तथापि सा-हचर्यादुभयोर्व्यपदेशः । हिरण्यवत् हिरण्यसंयुक्तं च । हिरण्यं च गृहीत्वे-त्यर्थः ॥ १७ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

आश्विनौ । आयातमश्विनावश्वयुक्तेनात्रेन क्षिप्रप्रेरणेन गोयुक्तं दर्शनीयौ ! हि-रण्ययुक्तं च ॥ १७ ॥

समानयोजनोहिवांरथोदत्तावमर्त्यः ।

समुद्रेअश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानऽयोजनः । हि । वाम् । रथः । दत्तौ । अमर्त्यः । समुद्रे ।

अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

समानः साधारणः द्वयोरप्येक एव यो युज्यते स समानयोजनः । हिशब्दस्तु पदपूरणः । वां युवयोः रथः हे दत्तौ ! अमर्त्यः मरणवर्जितः, अविनाशीत्यर्थः । समुद्रे । अन्तरिक्षनामैतत् । निरालम्बनेऽप्यन्तरिक्षे । हे अश्विना ! ईयते गच्छति ॥ १८ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

समानयोजनः । युवयोर्हि रथो द्वयोरप्येकभूतो दर्शनीयावमरणोऽन्तरिक्षमध्ये गच्छति । तत् आयातमिति ॥ १८ ॥

न्य१८न्यस्यसूर्ध्वनिचक्रंरथस्ययेमथुः ।

परिद्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अ॒घ्न्यस्य॑ । मूर्ध॑नि । च॒क्रम् । रथ॑स्य । ये॒मथुः॑ । परि॑ ।
द्याम् । अ॒न्यत् । ई॒यते॑ ॥ १९ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

नीत्युपसर्गो येमथुरित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । अघ्न्यः अहन्तव्य-
त्वात् प्रजापतिरादित्यो वा । तस्य मूर्धनि एकं चक्रं स्वरथस्य नियेमथुः निय-
मितवन्तौ स्वः । परि द्याम् । परिशब्दो लक्षणया कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्देन
समानार्थः । दिवं प्रति अन्यद् द्वितीयम् ईयते गच्छति । नेमिचक्रस्य चिद्र-
थस्य सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

न्यग्रथस्य । अश्विनावेकं चक्रं रथस्य पर्वतमूर्ध्नि स्थापयामासतुः । अन्यत् तु चक्रं
परितो दिवं गच्छति ॥ १९ ॥

“तमश्विनावूचतुः उषसं नु स्तुहि । अथ त्वोत्पक्ष्याम इति । स उषसं तुष्टावात
उत्तरेण तृचेन ।”

कस्त॑उषः॒कध॑प्रि॒येभु॒जेम॑र्तो॒अम॑र्त्ये ।

क॑नक्ष॒सेवि॑भाव॒रि ॥ २० ॥

कः । ते । उ॒षः । क॒धऽप्रि॒ये । भु॒जे । म॑र्तः । अ॒म॒त्ये । क॒म् ।

नक्ष॑से । वि॒भाऽवि॑रि ॥ २० ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

उषस्यस्तृच उत्तरः । उत्तरस्तृच उषादेवतः । हे उषः ! कधप्रिये ! ।
कमुदकं तद्रश्मिभिराहितं, यो दधाति धारयति, कधः प्रजापतिः । केन
विधीयते प्रकाशनरसाद्याहरणार्थं स्थाप्यत इति वा कधः । कोऽसौ । आ-
दित्यः । तस्य प्रिया, स वा प्रियो यस्याः सा कधप्रिया । अत्यन्तसाहचर्याच्च
तस्मिन्त्वाद् (व्यसानः ? वा सा । तत्) सम्बोधनं हे कधप्रिये । भुजे । भुजिरत्र
पालनार्थः । पालनाय । (कः) मर्तः मनुष्यः । अमर्त्ये ! मरणवर्जिते ! । कं त्वं
मनुष्यं पालयसीत्यर्थः । कं वा नक्षसे । (बउक्षवद्वन्ति ?) नक्ष इति व्याप्तिकर्मसु

१०२ स्कन्दस्वामिभाव्य-वेङ्कटमाधवार्यव्याख्यानोपेता ऋक्संहिता । [अ० २. व० ३१.

पाठाद् नक्षतिर्व्याप्त्यर्थः । आयुरादिप्रदानेन व्याप्नोषीत्यर्थः । अथवा 'तृक्ष
णक्ष गतौ ।' (ग)त्यर्थो नक्षतिः । कं वा पालयितुं गच्छसीत्यर्थः । कथयैतत्
सुखं ज्ञात्वा वयमपि तादृशा एव भवेम इत्यर्थः । (विभावरी!) विविधा भा दीप्ति-
र्विभा तद्वती । ईपसिपोश्छन्दसि वनिर्मत्वर्थीयः ॥ २० ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

कस्त उपः । कस्त उपः ! कथनप्रिये ! । थकारधकारौ समानौ । भोगाय भवति
मर्तः मरणवर्जितः (ते !) । कीदृशं च त्वं व्याप्नोषि दीप्तिमति ! ॥ २० ॥

वयंहितेअमन्मह्यान्तादापराकात् ।

अश्वेनचित्रेअरुषि ॥ २१ ॥

वयम् । हि । ते । अमन्महि । आ । अन्तात् । आ । पराकात् ।

अश्वे । न । चित्रे । अरुषि ॥ २१ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

हिशब्दः पदपूरणः । ते इति द्वितीयार्थे षष्ठी । वयं त्वाम् । अमन्महि ।
ईमहे यामि मन्मह इति याच्चाकर्मसु पाठाद् याच्चार्थोऽयम् । याचामहे । किम् ।
सामर्थ्यात् स्वस्यायुषः । न वाल्पस्य, किं तर्हि । (आ अन्तात्) । आ पराकात् ।
पराक इति दूरनाम । विप्रकृष्टत्वाच्च पुरुषायुषं वर्षशतमत्र दूरमभिप्रेतम् ।
आ अभिविधौ मर्यादायाम् । आ वर्षशतात् । यावद्वर्षशतं पूर्णमित्यर्थः । अश्वे
न चित्रे । अश्वा बडवा । सा यथा चित्रा विचित्रा पूज्या वा तद्वच्चित्रे ! ।
अथवा श्रूयमाणोपमार्थीयानमुपमानशब्दः (?) । सदृशे व्याप्ते वा । चित्रे चित्ररूपे
पूज्ये वा । अरुषि ! । (रुशनानामुपमानवृत्तितदुपमेयविषयसम्बन्धसम्बलासम्भ-
वादश्चाशब्दो नोपमानवृत्तिः । किं तर्हि । लुप्तोपम उपमेयवृत्तिः । क्रियाशब्दो
वा । नशब्दस्तूपरिष्ठादुपचार उपमार्थीयत्वादस्युपामर्थस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोग इति
पदपूरणः । अश्वे बडवासदृशे ! व्याप्ते ! वा चित्रे ! चित्ररूपे ! पूज्ये ! वा । अ-
रुषि ! । रुशते चोपतेर्वा गतिकर्मणो गन्तृवचनः (?) । दीप्ते ! गन्त्रि ! वा ॥ २१ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

वयं हि ते । वयं हि त्वामज्ञासिष्मान्तादा च पराकात् । पराकशब्दो दूरवचनः ।
मूलादुपकर्म्यान्तादित्यर्थः । अश्वे ! गमनशीले ! पूज्ये ! आरोचने ! इति । नकारः स-
म्प्रत्यर्थीयः ॥ २१ ॥

त्वंत्येभिरागहिवाजेभिर्दुहितर्दिवः ।

अस्मेरयिनिधारय ॥ २२ ॥

त्वम् । त्येभिः । आ । गहि । वाजेभिः । दुहितः । दिवः ।

अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय ॥ २२ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

त्येभिरितीत्यंभूतलक्षणे तृतीया । तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यानि वयमर्थयामहे, तैः सम्बद्धा । आगहि आगच्छ । वाजेभिः अन्नैः । यान्यस्मभ्यं दातव्यानि अन्नानि, तानि गृहीत्वागच्छेत्यर्थः । हे दुहितर्दिवः । आदित्यतेजसो दिवि जायमानत्वादुषा दिवो दुहिता, तेनैवमामन्व्यते हे दुहितर्दिव इति । किञ्च अस्मे रयि निधारय । धनं चास्मभ्यं देहीत्यर्थः । स च शुनःशेपोऽस्यामृच्युक्तायां विपाशो मुमुचे इतीतिहासार्थः ॥ २२ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

त्वन्त्येभिः । त्वमेतैः प्रदत्तितैरन्नैरागच्छ दिवो दुहितरस्मासु रयिं निषच्छेति ॥ २२ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये एकत्रिंशो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः ॥

त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिराऋषिर्देवोदेवानामभवःशिवःसखा ।

तवव्रतेकवयोविद्वानापसोजायन्तमरुतोभ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः । देवानाम् ।

अभवः । शिवः । सखा । तव । व्रते । कवयः । विद्वानाऽपसः ।

अजायन्त । मरुतः । भ्राजत्ऽकृष्टयः ॥ १ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

हिरण्यस्तूप अङ्गिरसस्त्वम् । हिरण्यस्तूपो नामाङ्गिरसः पुत्रस्त्वमग्र
 इत्यादि दृष्टवान् । अग्नेयं प्रथमं सूक्तम् । हिरण्यस्तूपस्य प्रथमं सूक्तमग्निदेव-
 तम् । त्वं हे अग्ने ! प्रथमः सर्वत उत्कृष्टः । अङ्गिराः । अङ्गानि शरीरावयवाः,
 तद्वदङ्गि शरीरं, तत्र स्थितिहेतुरशितपीतरसोऽङ्गिरसः । तं करोत्यङ्गिर(स)यति ।
 'तत् करोति तदाचष्ट' इति णिच् । तदन्तात् क्तिप् । 'अत्वसन्तस्य चाधातोः'
 (६. ४. १४) इति दीर्घत्वम् । अधातुभूतपूर्वमात्रस्य हीदमिष्यते । गोमान्
 यवमानिति यथा । दिवोदासादित्वाच्च छान्दसमाद्युदात्तत्वम् । अङ्गिराः शरीर-
 स्थितिहेतोरशितपीतरसकर्त्तव्यार्थः । जाठरो ह्यङ्गिरन्नं रसीकरोति । रसो लोहित-
 मांसस्नाय्वस्थिमज्जाशुक्लभावेन परिणममानः शरीरस्थितिहेतुर्भवति । ऋषिर्द्रष्टा
 च सर्वस्य । अथवा योऽयं प्रथमोऽङ्गिरा नाम ऋषिः, स त्वमेव, त्वत्कारणत्वात् ।
 तथाह्येतिहासिका आहुः— "तातार्चिषि भृगुर्जज्ञे अङ्गारेष्वङ्गिरा ऋषिरि"ति ।
 किञ्च देवः त्वं हविर्नयनाद्युपकारेण देवानाम् अभवः भवसि । शिवः सुखः ।
 सखा । किञ्च तव (व्रते) । व्रतमिति कर्मनाम । सप्तमीनिर्देशादवस्थिता इति
 वाक्यशेषः । तव कर्मणि परिचर्यायामवस्थिताः । कवयः मेधाविनः । विद्वाना-
 पसः विदितयागादिकर्माणो वेदितव्यकर्माणो वा । उत्कृष्टचेष्टिता इत्यर्थः ।
 अजायन्त मरुतः देवाः । कीदृशाः । भ्राजदृष्टयः । ऋष्टिः शक्त्याख्य आयु-
 धविशेषः । दीप्तशक्तयः । देवत्वं हि धर्मायत्तम् । धर्मश्चाग्निपरिचर्यायत्तः ।
 अथात एवमुच्यते तव व्रते अजायन्त मरुत इति । केचित्तु मरुत इत्यृत्विङ्-
 नामाचक्षते । अत्र चर्त्विक्षेव वर्तते । सामर्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थः तद्वद्यज-
 मानवचनः । अजायन्तेत्येतस्य विद्वानापस इत्येतेन सम्बध्यते । तव व्रते
 अवास्थिता ऋत्विजो यजमाना विद्वानापसो वेदितव्यकर्माण उत्कृष्टचेष्टिता
 अजायन्तेति । अत्र चेतिहासमाचक्षते— "त्रिशङ्कुर्नामैक्ष्वाको राजा वसिष्ठस्य
 याज्योऽभवत् । स वसिष्ठमब्रवीत् 'येनाहं क्रतुना सशरीरो दिवं यायां, तेन
 मां याजये'ति । तं वसिष्ठोऽब्रवीद् 'अशक्यमेतदि'ति । स किञ्चिदागतमन्यु-
 रेतदेव वसिष्ठपुत्रानब्रवीत् । त एनमब्रुवन् 'भगवान् प्रवृत्तो यजने किमर्थं
 वृक्षमुत्सृज्य शाखास्वबलम्बस' इति । स तानब्रवीत् 'अशक्यमेतदिति भगव-

ताहमुक्तः' इति । त एनं प्रत्यब्रुवन् "यत् तस्याशक्यं, कथं तदस्माकं शक्यं भविष्यतीति । स तानब्रवीत् 'प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैश्च । अन्यां गतिं यास्यामीति । तं वसिष्ठपुत्रः शक्तिः क्रुद्धोऽशपत् — 'गुर्वतिकमाच्चण्डालो भवे'ति । स शापानन्तरमेव घोररूपश्चण्डालोऽभवत् । अथासौ पुत्रं राज्येऽभिषिच्य विश्वामित्राश्रमं गत्वा प्रोषितस्य तस्य भार्या परिचरितवान् । अथागतो विश्वामित्रः स्वदारपरिचरणाहिततोषो यथावृत्तं तत्सर्वमुपलभ्य राजानमब्रवीत् — 'अहं त्वा तेन क्रतुना याजयिष्यामीति । येन सशरीरः स्वर्गं यास्यसीत्युक्त्वा स्वयमेव सम्भारान् संभृत्य शिष्यानुवाच — 'आमन्त्रयः ? न्यन्तामृषयः । यश्च यद् ब्रवीति, तत् सर्वं मद्यमाख्यायतामिति । त ऋषीनुपामन्त्रयन्त । उपामन्त्र्यमाणाश्च ऋषयोऽब्रुवन् 'आगमिष्याम' इति । वासिष्ठास्त्वब्रुवन् 'चण्डालो यत्र यजते, क्षत्रियो याजयति च, कथं तत्र देवताभिर्ग्रहा ग्रहीष्यन्ते । कथं तत्रागच्छाम' इति । तत् सर्वं विश्वामित्राय ताच्छिष्या आचक्षते । अथ सपुत्रवसिष्ठवर्जमागतेष्वृषिषु परिसमाप्त एव यज्ञे उत्पतेति विश्वामित्रस्त्रिशङ्कुमब्रवीत् । अथासावुत्पत्य त्रिदिवमगच्छत् । तं देवाः पातयितुमैच्छन् । अतः क्रुद्धो विश्वामित्रोऽन्यान् देवानसृजत् । अथैनं भीता देवा अब्रुवन् 'यथा भवानिच्छति, तथास्त्विति । सोऽयं त्रिशङ्कुरद्यापि दिवि रोचते ।' तदेतदनेनार्धैर्वनोच्यते । ये आजदृष्टयः क्षत्रियैत्वाद् दीप्तशक्त्याद्यायुधाः, ते तव व्रते अवस्थिताः मरुत ऋत्विजो विश्वानित्रादयः तद्वन्तो वा त्रिशङ्कादयो यजमानाः विघ्ननापसः वेदितव्यकर्माणोऽत्यन्तोत्कृष्टसशरीरस्वर्गगमनादिकर्माणोऽजायन्तेति ॥ १ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

त्वमग्ने । हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः । त्वमग्ने ! मुखोऽङ्गिरसां चैकः सर्वस्य द्रष्टा देवो देवानामभवः कल्याणः सखा । तव कर्मणि त्वया प्रेरितः कवयो लब्धवेगाः लब्धव्यास्यो वा प्रादुर्भवन्ति मरुतो दीप्तस्वायुधाः ॥ १ ॥

त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिरस्तमःकविर्देवानापारिभूषसित्रतम् ।

विभुर्विश्वस्मैभुवनायमेधिरोद्धिमाताशयुःकतिधाचि-

[दायवे ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिरऽस्तमः । कविः । देवानाम् ।
परि । भूषसि । व्रतम् । पिङ्गुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरः ।
द्विमाता । शयुः । कतिधा चित् । आयवे ॥ २ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

त्वं हे अग्ने ! प्रथमः अङ्गिरस्तमः शरीरस्थितिहेतोरशितपीतरसस्याति-
शयेन कर्ता । ऋषिवचनेनाङ्गिरःशब्देनोत्पत्तिकारणम् । कविर्मेधावी देवानां
स्वभूतं परिभूषसि । परिपूर्वो भवतिः सर्वत्र परिग्रहे । परिगृह्णासि । व्रतं
यागारूपं कर्म । किञ्च विशुशीश्वरः । विश्वस्मै भुवनाय । तादर्थ्य एषा
चतुर्थी । सर्वस्य भूतजातस्यार्थाय । मेधिरः यज्ञवान् । यज्ञस्य सम्पादयिते-
त्यर्थः । द्वे द्यावापृथिव्यौ वा अरणी वा मातरौ यस्य स द्विमाता । शयुः ।
शयतिरत्र स्थानार्थः । आमाशयो जलाशय इति यथा । व्यवस्थातेत्यर्थः । कति-
धाचित् कतिभिरपि प्रकारैः । कस्यार्थाय । आयवे । आयवो मनुष्याः । औ-
र्वशेयो वा पुरुरवसः पुत्र आयुः । तस्यार्थाय । कतिधा पुनर्व्यवस्थाता ।
उच्यते । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु तावदाहवनीयत्वात् त्रिधा । पिण्डपितृ-
यज्ञचातुर्मास्येषु चतुर्धा प्रणीतातिरेकात् । पशौ पञ्चधा शमित्रातिरेकात् ।
सोम आग्नीध्रस्य विष्ण्वातिरेकात् यावत्तत्संख्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

त्वमग्ने ! प्रथमः । त्वमग्ने ! प्रहोऽङ्गिरसां च वरिष्ठः कविर्यज्ञमलङ्करोषि सर्वस्मै
भुवनायानेकशरीरो भवन् प्राज्ञो द्व्योलोकयोर्निर्माता पुरुरवसः पुत्रायायवे गार्हपत्या-
दिदिव्यहेतानेकधा शयानः ॥ २ ॥

त्वमग्नेप्रथमोमातरिश्वनआविर्भवसुक्रतृयाविवस्वते ।

अरेजेतांरोदसीहोतृवूर्येसघ्नोभारमग्रजोमहोवसो ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । मातरिश्वने । आविः । भव । सुक्रतु-
ऽया । विवस्वते । अरेजेताम् । रोदसी इति । होतृवूर्ये । असघ्नोः ।
भारम् । अग्रजः । महः । वसो इति ॥ ३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अत्रेतिहासमाचक्षते — सर्वमिदमन्धं तम आसीत् । अथ मातरिश्वः
 आकाशे सूक्ष्ममग्निमपश्यत् । तममथनादथर्वा च ऋषिः । तं पराशरो भर-
 द्वाजश्च । वक्ष्यति 'मथीचर्दी विष्टो मातरिश्वः', 'त्वामग्ने पुष्करादधो'ति ।
 तत्र मथ्यमाने ज्वालामाली नामाग्निरजायत । स प्रथमे मातरिश्वने आविर-
 भवत् । अथ विवस्वते । तदेतदिहोच्यते । त्वं हे अग्ने ! प्रथमः अग्रिमः ।
 मातरिश्वने, मातरिश्व वायुः, तस्मै । आविर्भव । लङ्घ्येऽयं लोष्ट् । आविरभवः ।
 प्रकाशीभूत इत्यर्थः । सुक्रतूया । शोभनं कर्म सुक्रतुः, तदिच्छा सुक्रतूया ।
 तृतीयैकवचनस्यावादेशः । शोभनयागादिकर्मच्छेद्येत्यर्थः । मातरिश्वने चावि-
 र्भूय अनन्तरं विवस्वते आविरभवः । तत् किञ्च अंरजेताम् । भ्यसते रेजत
 इति भयवेपनयोः । अविभीताम् । भयाद् वा अकम्पेताम् । रोदसी द्यावापृ-
 थिव्यौ । होतृवूर्ये । (वृ?वृ)तो वूर्यः । होता वूर्यश्चाते होतृवूर्यः, तस्मिन् ।
 होतरि वृते त्व(यि) होतृवूर्ये । यदा त्वं होता वृता वेदिमध्यस्थोऽदीप्यथाः,
 तदायमतिदीप्तोऽप्यावां दहेदित्येवं द्यावापृथिव्यावप्य(वि)भीतां भयाद्वा अक-
 म्पेताम् । किं पुनरन्य इत्यर्थः । असन्नोः भारम् । अत्रेतिहासमाचक्षते —
 देवाः किल स्वयमेव स्वानि स्वानि हवीष्यद्वाभक्षयन् । तेषां केचिद् वोढुं
 नाशक्नुवन् । एकैकाहुतिस्त्रैलोक्यभारादतिरिच्यते । कांश्चिन्तु शक्नुवन्तोऽप्यसुरा
 अभ्यद्रवन् । ते सर्वेऽग्निमब्रुवन् 'हव्यं नो वहे'ति । स तर्हीलायमानोऽवहत् ।
 तदेतदिहोच्यते — असन्नोभारमिति । सविर्हिसार्थः । 'सद्य तुहि हिंसाया-
 मि'ति । इह तु भारस्य हिंसाकर्मतासम्भवात् सद्यः शक्नोत्यर्थे । सहेर्वा शक्नो-
 त्यर्थस्येदं रूपं, न सद्येः । शक्नोतेश्च नित्यकर्मभूतधात्वन्तरानुषक्तत्वाद् भारमिति
 च श्रुतेर्वोढुमिति वाक्यशेषः । आहुतिभारं वोढुमशक्नोरित्यर्थः । तेन चाहुति-
 भारेण अयजः । महः महतो देवान् । हे वसो ! प्रशस्य ! धनवन् ! वा ॥ ३

वेङ्कटमाधवीयम् ।

त्वमग्ने । त्वमग्ने ! पु(रणवो ? राणो) वायव आविरभवः शोभनकर्मच्छया
 वस्वते यदा तस्मै मातरिश्व त्वासाजहार । त्वयि होतरि देवैर्हृते महान्तं त्वां दृष्ट्वा
 द्यावापृथिव्यावकम्पेताम् । त्वं देवानां हविर्वहनभारं वोढवान् । अयजश्च महतस्तान्
 वीसयितः । ॥ ३ ॥

त्वमग्नेमनवेद्यामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृत्तरः ।

श्वात्रेण यत् पित्रोर्मुच्यसे पर्यात्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । मनवे । द्याम् । अवाशयः । पुरुरवसे । सुकृते ।

सुकृत्तरः । श्वात्रेण । यत् । पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा ।

पूर्वम् । अनयन् । आ । अपरम् । पुनरिति ॥ ४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अत्रेतिहासमाचक्षते — स्वर्गकामो मनुरग्निमधत्त । पुरुरवाश्चैलः ।
ताभ्यामग्निः स्वर्गमददादिति । तदेतादिहोच्यते । त्वं हे अग्ने ! मनवे । तृती-
यार्थे चतुर्थ्येषा । मनुना राज्ञा । द्याम् अवाशयः । 'वश कान्तौ' । ब्रुलोकं
कामितवान् । मनुं राजानं दिवं कामयमानं तत्प्रापणेन प्रयुक्तवानित्यर्थः । न
च केवलेन मनुना । किं तर्हि । पुरुरवसे सुकृते । इयमपि तृतीयार्थ एव च-
तुर्थी । पुरुरवसा च सुकृता शोभनानि कर्माणि कृतवता । सुकृत्तरः शोभन-
कर्मकृत्तरः । श्वात्रेण यत् । अत्रापीतिहासमाचक्षते — तयोज्ज्वलामालिनामाग्निः
प्रथमं मातरिश्चने आविरभवत् । ततो विवस्वते आविर्भूतः । मातरिश्वा विव-
स्वतः सकाशात् पृथिव्यामानयदिति । वक्ष्यति — 'आदुतो अग्निमि'ति ।
तदेतेनार्धवेनोच्यते — श्वात्रेण यत् पित्रोरिति । श्वात्रमिति क्षिप्रनाम । वायो-
रत्यन्तक्षिप्रत्वादिह मातरिश्चनं वर्तते । मातरिश्चवचन एव वा सामर्थ्यात् श्वात्र-
शब्दः । तेन यत् आ पित्रोर्मुच्यसे परि । पितरावत्र द्यावापृथिव्यावभिप्रेते ।
मुच्यसे इति लङ्गर्थे लट् । पारेशब्द उपरिभावे । द्यावापृथिव्योरुपर्यमुच्यथाः ।
यद्यपि ज्वालामाली मातरिश्चना पृथिव्या एव केवलाया उपर्यमुच्यत, न दिवः,
तथापि साहचर्यादन्यतरसम्बन्धिनो विमोचनयोगे प्रति व्यपदेशः । आ त्वा
पूर्वमनयन् । आङ्गत्र मर्यादायाम् । यदिदं च यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्या-
हर्तव्यः । ततः प्रभृति मर्यादया त्वां पूर्वमाहवनीयात्मना नीतवन्तः । के ।
सामर्थ्याद् यजमानाः । आ अपरं मर्यादयैव । अपरं गार्हपत्यात्मना । पुनः-
शब्दस्त्वङ्गीकृतवीप्सार्थो द्रष्टव्यः । पुनः पुनस्तत्र कर्मणीत्यर्थः । यदापि विव-
स्वतः सकाशात् मातरिश्वा पृथिव्यामानयत्, ततः प्रभृति त्वां यजमानाः क-
र्मसु त्रेधा व्यभजन्निति समस्तार्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

त्वमग्ने ! मनवे । त्वमग्ने ! कथमयं मनुरभ्युदयेन युक्तः स्यादिति तस्मै स्वर्गम-
कामयथाः । पुरुरवसे त्वं शोभनकर्मणः कर्त्रे सुकृत्तमः । क्षिप्रं यदारण्योस्त्वं परिमु-
च्यसे तदानीमेव त्वां पूर्वमनयन् । पुनश्चापवृत्ते कर्मणि अपरं च कुर्वन्ति 'अयं ते योनि-
र्ऋत्विय' इति ॥ ४ ॥

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिर्वर्धन उद्यतसुचे भवसि श्रवाय्यः ।

य आहुतिं परि वेदा वषट्कृतिमेकायुरग्ने विश आविवा ससि

[॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । वृषभः । पुष्टिर्वर्धनः । उद्यतसुचे । भवसि ।

श्रवाय्यः । यः । आहुतिम् । परि । वेद । वषट्कृतिम् । एकसायुः ।

अग्ने । विशः । आविवाससि ॥ ५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

त्वं हे अग्ने ! वृषभः कामानां वर्षिता (दि ? दा) तेत्यर्थः । हविर्नयन-
द्वारेण वा वृष्टेरेव कर्ता । पुष्टिर्वर्धनः वर्धयिता पुष्टेः । उद्यतसुचे भवसि ।
यागार्थं नित्यमुद्यता सुग् यस्य स उद्यतसुक् । षष्ठ्यर्थे चात्र चतुर्थी । यष्टुः
कामानां वृष्टेर्वा वर्षिता पुष्टेश्च वर्धयिता भवसीत्यर्थः । श्रवाय्यः श्रवणीयः ।
अत्यन्तोत्कृष्टगुणः । कीदृश उद्यतसुक् । उच्यते । यैः आहुतिं वषट्-
कृतिं वषट्कारं च (परिवेद) । कर्मविधिज्ञ इत्यर्थः । एकायुरित्यादि । अत्रेति-
हासः — और्वशेष आयुर्गन्धर्वलोकादग्निमाहत्याधत्त । सोऽस्य प्रथमं देव-
विशः पर्यचरत् । ततोऽन्येषामिति । तदेतदुच्यते । एक आयुः प्रथममाहर्ता-
पृथेत्येकायुः(ः) त्वम् । अग्ने प्रथमं देवविशः । (आविवाससि) पर्यचर(दि ? इ)-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

त्वमग्ने ! वृषभः । त्वमग्ने ! कामानां वर्षिता पुष्टेर्वर्धकौ यजमानाय भवसि ।
श्रवणीयोऽग्निः स्वाहाकारहुतं वषट्कारहुतं च परितो लभते मनुष्येभ्य इति परोक्षः ।

१. 'धैते भ' क., 'धैसे भ' ख. पाठः. २. 'यज्ञ आ', ३. 'सा' क. ख. पाठः.
४. 'नो' घ. पाठः. ५. 'य' क. पाठः.

११० स्कन्दस्वामिभाष्य-वेङ्कटमाधवायैव्याख्यानोपेता ऋक्संहिता । [अ० २. व० ३३.

स त्वमग्ने ! एकायुरवच्छिन्नायुरमृतोऽग्ने स्थित्वा मनुष्यान् परिचरसि । यद् वा बहूनां
प्रकाशं कुर्वन्नेकगमनस्त्वं प्रचरसीति ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये द्वात्रिंशो वर्गः ॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सक्मन् पिपर्षि विदथे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितक्म्ये धने दग्नेभिः श्रित्समृता हंसि भूयसः

[॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । वृजिनवर्तनिम् । नरम् । सक्मन् । पिपर्षि ।

विदथे । विचर्षणे । यः । शूरसाता । परितक्म्ये । धने । दग्नेभिः ।

चित् । सम्कृता । हंसि । भूयसः ॥ ६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

त्वं हे अग्ने ! वृजिनवर्तनिं (नरम् ?) । कुटिलवर्तनिम् । वर्तनिर्मार्गः ।
कुटिलमार्गम् । अन्यासु चेष्टासु सम्यक्चेष्टितमित्यर्थः । नरं मनुष्यम् । हे
सक्मन् ! 'षच्च सेवयाम्' । सेव्य ! सेवितर्वा देवानाम् । पिपर्षि पालयसि । क्व ।
विदथे यज्ञे । हे विचर्षणे ! विश्वद्रष्टः । यस्त्वं कीदृक् । उच्यते । यः ।
शूरसाता । सङ्ग्रामनमैतत् । सङ्ग्रामे । परितक्म्ये धने । 'तक्षणीयन्ती'ति तकि-
र्गतिकर्मा । 'निमित्तात् कर्मसंयोगे' (वा० २-३-३६) इत्येवं चैषा सप्तमी ।
'चर्मणि द्वीपिनं हन्ती'ति यथा । परिगन्तव्ये धने निमित्ते । सङ्ग्रामे यत् प्राप्तव्यं
धनं, तदर्थमित्यर्थः । दग्नेभिश्चित् समृता । दग्नेशब्दोऽल्पनाम । समृतिः
सङ्गतिः । अल्पैरपि शत्रुभिः सङ्गतौ । भयादसङ्गतान् दूरस्थानप्यन्यान् गत्वा
गत्वा हंसि भूयसः शत्रून् । देवतामाहात्म्यान्मध्यमकर्मणैषाग्नेः स्तुतिः ।
मध्यम एवात्राग्निः ॥ ६ ॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिम् । त्वमग्ने ! युद्धेऽशोभनमार्गं नरं पारयसि । गृहे च विद्र-
ष्टव्यस्त्वं युद्धे परिगन्तव्ये सति धने क्षुद्रैरपि सङ्गतान् महतोऽपि स्तोतुः शत्रून् हंसि
॥ ६ ॥

१. 'परिचर' घ. पाठः. २. 'गी', ३. 'विद्र', ४. 'योऽहं की' क. ख. पाठः.

५. 'य' अ. पाठः.

वेङ्कटमाधवीयम् ।

त्वं तमग्ने अमृतत्वं उत्तमे देवत्वे उक्कृष्टे मर्तं ददासि श्रवसे दिवेदिवे ।

यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आच सूरये

[॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । अग्ने । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्तम् । ददासि ।
 श्रवसे । दिवेदिवे । यः । ततृषाणः । उभयाय । जन्मने । मयः ।
 कृणोषि । प्रयः । आ । च । सूरये ॥ ७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

यस्तातृषाण इति श्रुतस्य यच्छब्दस्याग्निनिर्देशार्थत्वात् त्वंसमानाधिक्र-
 रणतच्छब्दश्रुतेश्च तद्विषयो योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यस्त्वां
 परिचरति तं त्वं हे अग्ने ! अमृतत्वे उत्तमे देवत्वे उक्कृष्टे मर्तं मनुष्यं ददासि
 स्थापयसि । नचामृतत्वं एव । किं तर्हि । श्रवसे । श्रव इत्यज्ञनाम वा की-
 र्तिपर्यायो वा । सप्तम्यर्थे चतुर्थी । अन्नादीनां चान्यतमस्मिन् (मे) । नच कदा-
 चित् । किं तर्हि । दिवेदिवे अहन्यहनि । सार्वकालमित्यर्थः । यस्त्वां परिच-
 रति, तं देव ! त्वं परलोके प्रापयसि देवत्वम्, इह लोकेऽपि सार्वकालमन्ना-
 दीनामन्यतम (दि ? मि) त्यर्थः । अथवा श्रव इति कीर्तिपर्यायः । स्वार्थ एव च
 तादर्थ्ये चतुर्थी । (यस्त्वां परिचरति तं देवत्वं प्रापयसीत्यर्थः । किमर्थम् । श्रवसे
 दिवेदिवे ?) । यस्यैवात्मनो वा कीर्त्यै सार्वकालमिति । (यागः ? यः) कीदृशः ।
 उच्यते । (ततृषाणः) स्तुतिहविस्तृप्ण्या बाध्यमानः । उभयाय जन्मने ।
 सप्तम्यर्थे चतुर्थ्येषा । उभयस्मिन् जन्मने, इह च परत्र च । मयः कृणोषि ।
 मय इति सुखनाम । करोतिरपि सूरय इति सम्प्रदानचतुर्थीश्रुतेर्दानार्थः । सुखं
 ददासि । प्रय आ च । प्रय इत्यपठितमप्यज्ञनाम । आङ् मर्यादायाम् । प्रवर्ग्यः
 प्रयः शब्दात् परो द्रष्टव्यः । अन्नं च मर्यादया । कस्मै । सूरये स्तोत्रे ॥ ७ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

त्वं तमग्ने ! त्वं तमग्ने ! अमृतत्वं उक्कृष्टे मनुष्यं निददासि दिवेदिवेऽन्नाय ।
 यस्त्वं सूरः स्तोतुरुभयविधाय जन्मने तृष्यन्नुभयं करोषि सुखं चास्य भूयादन्नं चा-
 सिवत्सुभयोक्तपत्तिमिच्छन्नुभयं करोषीति ॥ ७ ॥

त्वंनोअग्नेसनयेधनानांयशसंकारुंकृणुहिस्तवानः ।

ऋध्यामकर्मपसानवेनदेवैर्द्यावापृथिवीप्रावतंतनः ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । सनये । धनानाम् । यशसम् । कारुम् ।
कृणुहि । स्तवानः । ऋध्याम् । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः । द्या-
वापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ ८ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

न इति द्वितीयैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । त्वं मां हे अग्ने !
सनये लाभाय धनानां यशसं कारुम् । यश इत्यन्ननाम । हविलक्षणेनान्नैन
त(द्वं?द्वन्तं) स्तोतारं च कृणुहि कुरु । नित्यं यष्टारं कुर्वित्यर्थः । स्त-
वानः स्तूयमानः । अथवा न इति षष्ठी कारुमित्येतेन सम्बध्यते । यशसमित्यपि
यशःशब्दः कीर्तिपर्यायः । अस्माकं सम्बन्धिनमन्तरात्मानं यजमानं स्तोतारं
धनलाभार्थं यशस्विनं कुरु स्तूयमानः । किञ्च ऋध्याम त्वत्प्रसादादेवर्द्धिं
प्राप्नुयाम । किञ्चाग्निप्रसादादेव यागाख्यं कर्मेदं अपसा कर्मणा पालनाख्येन
नवेन अन्यैरकृतपूर्वेण । देवैः । सहयोगलक्षणैषा तृतीया । अन्यैरपि देवैः
सह हे द्यावापृथिवी ! प्रावतं प्रकर्षेण अवतं रक्षतम् । नः अस्माकं स्वभूतम् ।
अग्निप्रसादादेव युवामपि प्रावतमित्येवं द्यावापृथिव्योर्गुणभावादेवाग्नेयत्वस्या-
विरोधः ॥ ८ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

त्वं नो अग्ने । त्वमग्नेऽस्माकं (लेहा ? लाभा)यं धनानां यशस्विनं स्तोतारं पुत्रं
कुरु स्तूयमानः । प्राप्नुयाम वयं कर्म यज्ञं नवेन स्तुतिलक्षणेनानेन कर्मणा । तानस्मान्
स्तुतिप्रवृत्तान् देवैः सह द्यावापृथिवी रक्षतम् ॥ ८ ॥

त्वंनोअग्नेपित्रोरुपस्थआदेवोदेवेष्वनवद्यजागृविः ।

तनूकृद्बोधिप्रमतिश्चकारवेत्वंकल्याणवसुविश्वमोषिषे

[॥ ९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । पित्रोः । उपऽस्थे । आ । देवः । देवेषु ।
 अनवद्य । जागृविः । तनूऽकृत् । बोधि । प्रऽमतिः । च । कारवे ।
 त्वम् । कल्याण । वसु । विश्वम् । आ । ऊपिषे ॥ ९ ॥

कन्दस्वामायम् ।

त्वं नः अस्माकं स्वभूते पित्रोरुपस्थे । पितरौ द्यावापृथिव्यौ । उपगम्य-
 त्विगयजमानास्तिष्ठन्ति अस्मिन्, उपस्थीयन्ते वा देवता इत्युपस्थो यज्ञः ।
 कः पुनर्द्यावापृथिव्योर्यज्ञेन सम्बन्धः । द्युस्थानां देवानामर्थाय पृथिव्यां यज्ञः
 क्रियते । कीदृशोऽहम् । उच्यते । देवो देवेषु । निर्धारण एषा सप्तमी । देवानां
 मध्ये दानादिगुणः । हे अनवद्य ! प्रशस्य ! जागृविः जागरणशीलश्च, सर्व-
 कार्येष्वप्रमादी चेत्यर्थः । देवेष्वित्येतज्जागृविरित्येतेन सम्बध्यते । देवेषु चा-
 प्रमादी देवांश्च यष्टुमुत्साहीत्यर्थः । तनूकृत् अशितपीतरसादिभावापादनेन शरी-
 राणां च कर्ता । प्रमतिश्च प्रकृष्टज्ञानश्च । किं करवाणि । उच्यते । बोधि
 बुध्यस्व । किम् । सामर्थ्यात् स्तुतीः । अस्मदीये द्युस्थानां देवानामर्थाय पृ-
 थिव्यां कृते यज्ञे स्तुतीः शृण्वित्यर्थः । किञ्च, कारवे स्तोत्रे त्वं हे कल्याण !
 स्तोतृणामुपरि भद्र ! सानुग्रह ! कमनीय ! वा । वसु धनम् । विश्वम् । बहु-
 नामैतत् । बहु । ओपिषे । वपेरिदं रूपम् । आवपसि प्रक्षिपसि, ददासी-
 त्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

त्वं नो अग्ने ! पित्रोः । त्वमस्माकमनवद्य ! द्यावापृथिव्योरुपस्थे वेद्यामासीद
 देवो देवानां मध्ये जागरणशीलः । स त्वं स्तोत्रेऽङ्गानां कर्ता भवामीति बुध्यस्व ।
 भव च तस्मै प्रमतिः । त्वं हि विद्वं धनं कारव आवपसीति ॥ ९ ॥

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तवजामयोवयम् ।

संत्वारायः शतिनः संसहस्रिणः सुवीर्यन्ति व्रतपामदाभ्य

[॥ १० ॥

त्वम् । अग्ने । प्र॒म॒तिः । त्वम् । पि॒ता । अ॒सि॒ । नः । त्वम् ।
व॒यः । ऽकृ॒त् । तव॑ । जा॒मयः । व॒यम् । स॒म् । त्वा । रा॒यः । श॒तिनः ।
स॒म् । स॒हस्रि॑णः । सु॒वीर॑म् । य॒न्ति । व्र॒त॒स्पा॒म् । अ॒दा॒भ्य ॥ १० ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

त्वं हे अग्ने ! प्रमतिः प्रकृष्टज्ञानः । त्वं पितासि नः । नः पितृकार्य-
करत्वात् । अथवा पितृशब्दोऽयं साक्षात् पारम्पर्येणेत्यस्य भेदस्यापि विवक्षि-
तत्वात् पितामहे प्रयुक्तः । त्वं पितामहोऽस्माकमित्यर्थः । अग्नेः पुत्रोऽङ्गिराः,
अङ्गिरसो हिरण्यस्तूपः । त्वं वयस्कृत् पाकद्वारेणान्नानां कर्ता । दानार्थो वा
करोतिः । स्तोतुरन्नानां दातेत्यर्थः । तव जामयः सजातीया वयं, पौत्रत्वात् ।
किञ्च, सं त्वा । समित्युपसर्गो यन्तीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । संयन्ति
सम्यग् गच्छन्ति । त्वा तव स्वभूतं मां प्र(त्य ? ति)पद्यन्त इत्यर्थः । कानि ।
रायः धनानि । कियन्ति । शतिनः शतसङ्ख्यावन्ति । न च शतसङ्ख्यावन्त्येव
केवलानि, सहस्रिणः सहस्रसङ्ख्यावन्ति च संयन्ति । कीदृशम् । उच्यते ।
सुवीरम् । वीरो विक्रान्तः, यः सुष्ठु वीरः, शोभना वा वीरा यस्य सम्बन्धिनः ।
केन सम्बन्धेन । सामर्थ्यात् स्तोतृतया । स सुवीरः, तं सुवीरम् । व्रतपां
कर्मणां पालयितारम् । हे अदाभ्य ! अहिंस्य ! ॥ १० ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

त्वमग्ने प्रमति । त्वमग्ने ! प्रकृष्टमतिः । त्वं पितेव च भवस्यस्माकम् ।
त्वमन्नस्य कर्ता । तव बान्धवा वयम् । सङ्गच्छन्ते त्वां शतसहस्रसंख्या रायः
शोभनं वीरं कर्मणां रक्षितारमदाभ्य ! ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

त्वा॒म॒ग्ने प्र॒थ॒म॒मा॒यु॒मा॒य॒वे दे॒वा अ॒कृ॒ण्व॒न्न॒हु॒ष॒स्य वि॒श॒पा॒तिम् ।
इ॒ळा॒म॒कृ॒ण्व॒न्म॒नु॒ष॒स्य शा॒स॒नीं पि॒तु॒र्य॒त्पु॒त्रो म॒म क॒स्य जा॒य॒ते
[॥ ११ ॥

त्वा॒म् । अ॒ग्ने । प्र॒थ॒म॒म् । आ॒यु॒म् । आ॒य॒वे । दे॒वाः । अ॒कृ॒ण्व॒न् ।
न॒हु॒ष॒स्य । वि॒श॒पा॒तिम् । इ॒ळा॒म् । अ॒कृ॒ण्व॒न् । म॒नु॒ष॒स्य । शा॒स॒नी॒म् ।
पि॒तुः । य॒त् । पु॒त्रः । म॒म क॒स्य । जा॒य॒ते ॥ ११ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अत्रेतिहासमाचक्षते — उर्वश्यामुत्पन्नः पुरुरवसः पुत्र आयुर्नाम । तं कदाचिदसुरैरुपद्रूयमाणा देवा अब्रुवन् । जघ्नेनानसुरानिति । सोऽब्रवीत् । सेनापतिर्मे युष्माकमेको भवत्विति । तस्य देवा अग्निं सेनापतिमकुर्वन् । तथा नहुषस्य । तदेतदनेनार्धर्वेनोच्यते । हे अग्ने ! त्वां प्रथममुत्कृष्टम् । क्रियाविशेषणं वा प्रथमशब्दः । प्रथमपत्रे । आयुम् । एतेर्गत्यर्थस्येदं रूपम् । असुरान् प्रति गन्तारम् । आयवे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा । आयो राज्ञः । देवा अकृण्वन् कृतवन्तः । नहुषस्य विश्वपतिं मनुष्यपतिमित्यर्थः । किञ्च, इळामकृण्वन् इति । अत्रापीतिहासः — मनुः प्रजाकामो नावाहुतिमजुहोत् । अग्निमेवेळारूपिणं कृत्वा प्रायच्छत् । एषा ते सर्वान् कामान् दास्यतीति । तां मनुरन्वशादिदमिदं च मे कुर्विति । सा तस्मै सर्वमक+++समैलं पुत्रमर्जनयदिति । तदेतदनेनार्धर्वेनोच्यते । त्वामेव इळाम् अकृण्वन् मनुष्यस्य शासनीं शासनीयां वशवर्तिनीमित्यर्थः । (१) कदा पितुर्यत् यदा पुत्रः पुरुरवा नाम ममकस्य मामकस्य मदीयस्याग्नेरिळाया जायते । लङ्गर्थेऽयं लट् । अजायत । इळाया अपि पुत्रः पुरुरवाः । इळारूपी चाग्निरेव । तेन योऽस्याः पुत्रः सोऽग्नेरेव पुत्रः । अग्निश्च हिरण्यस्तूपस्य पिता । पितृकार्यकरत्वात् पितामहो वा पितेति व्यपदिश्यत इति व्याख्यातम् । अत उपपन्नमेतत् । मदीयस्य पितुरग्नेरिळारूपिणो यदा पुत्रः पुरुरवा नामाग्नेरजायतेति ॥ ११ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

त्वामग्ने ! । त्वामग्ने ! पूर्वमायुमकृण्वन् आयवे मनुष्याय पुरुरवसे । पुरुरवसः पुत्र आयुः । तथा देवा अकृण्वन् नहुषस्य च राज्ञो विश्वपतिं नाम पुत्रम् । तथा मनोश्च त्वाभिळां नाम दुहितरमकृण्वन् । या जाता सती पितरं मनुमन्वशात् — यज्ञे प्रयाजानुयाजयोर्मध्ये मामवकल्पय । मया सर्वानेव कामान् प्राप्स्यसीति । यदा ममकस्य पितुरङ्गिरसः पुत्रो जायते, तदानीं तं च त्वाम् कृण्वन्ङ्गिरसामेकमिति ॥ ११ ॥

त्वनो॑अग्ने॑तव॑देवपा॒युभिर्म॑घो॒नोरक्ष॑तन्वश्च॒वन्ध॑ ।

त्रा॒तातो॑कस्य॒तन॑ये॒गवाम॑स्य॒निमे॒षरक्ष॑माणस्तव॒व्रते॑

[॥ १२ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । तव । देव । पायुऽभिः । मघोनः । रक्ष ।
तन्वः । च । वन्द्य । त्राता । तोकस्य । तनये । गवांश्च । असि ।
अनिऽमेषम् । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १२ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

त्वं नः अस्मान् हे अग्ने ! तव योग्यैः हे देव ! पायुभिः पालनैः
मघोनः मघवतः हविलक्षणेन घनेन धनवतः हविष्मतः स्वत इत्यर्थः, रक्ष
त्रायस्व । न चास्मानेव केवलान् । तन्वश्च शरीराणि च । कस्य । सामर्थ्या-
दस्त्पुत्रपौत्रस्य च । अस्मान् पुत्रान् पौत्रांश्चेत्यर्थः । हे वन्द्य ! स्तुत्य ! । किं
कारणम् । उच्यते । त्राता तोकस्य तनये । षष्ठ्यर्थे सप्तम्येषा । द्वयोश्चा-
नयोरपौनरुक्त्याया (वश्य ? पत्य) नाम्नोः पुत्रविषयमेकं पौत्रविषयकमन्यत् ।
पुत्रस्य पौत्रस्य चेत्यर्थः* ॥ १२ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

त्वं नो अग्ने । त्वमस्मानग्ने ! तव देव ! रक्षणेहैविष्मतो रक्ष पुत्रांश्च ।
वन्द्य ! त्वं हि पुत्रस्य पुत्रेऽपि गवां रक्षको भवसि । त्वदीये कर्मणि प्रवृत्तं
मनुमनवरतं रक्षमाणः ॥ १२ ॥

त्वमग्ने यज्यवे पायुरन्तरो निषङ्गाय चतुरक्ष इध्यसे ।

यो रातहव्यो वृकाय धायसे कीरेऽन्मन्त्रं मनसा वनोषितम्
[॥ १३ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अन्तरः । अनिषङ्गाय । चतुः-
ऽक्षः । इध्यसे । यः । रातहव्यः । अवृकाय । धायसे । कीरेः ।
चित् । मन्त्रम् । मनसा । वनोषि । तम् ॥ १३ ॥

* 'गवां च त्राता निमेषवर्जितं यत् तेन परिरक्षन् तव यागकर्मणि व्यवस्थितान्
त्वयजतां पुत्रपौत्राणां गवां च रक्षितासि त्वम् ।' इत्याधिकतया ग. ग्रन्थे दृश्यते ।

स्कन्दस्वामीयम् ।

त्वं हे अग्ने ! । यज्यवे । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । यष्टुरर्थाय । पायुः
 स्तोतृणां यजमानानां च पालयिता । अन्तरः सन्निकृष्टश्च । ज्ञातिस्थानीयश्चे-
 त्यर्थः । कीदृशाय यज्यवे । अनिषङ्गाय । न निषज्यतेऽन्यदेवतापरिचर्यायां
 कामभोगेषु वेत्यनिषङ्गः, तस्मै । त्वस्तुतियागपराय, अभोगप्रधानाय वेत्यर्थः ।
 किं करोषि । उच्यते । चतुरक्ष इध्यसे । चत्वार्यक्षीणि यस्य स चतुरक्षः ।
 अक्षिभिश्चात्र (मुखानि) लक्ष्यन्ते । चतुर्मुखः । दिक्चतुष्टयाभिमुखो दीप्यसे ।
 समन्ताद् यज्ञे दीप्यस इत्यर्थः । कीदृशो य(दा ? ज्युः) । उच्यते । यः रातहव्यः
 पूर्वमपि दत्तहविष्कः । कस्मै । अवृकाय । वृकशब्देनात्र हिंस्रप्राणिवचनत्वाद्धि-
 सत्त्वं लक्ष्यते । अहिंसाय तुभ्यम् । अथवा 'कुक् वृक् आदान' इत्यस्यैतद्रूपम् ।
 आदातव्यानामनादा(नत्र ? त्रे) स्तोतृणां यजमानानां च ये देव (हारयो ?)
 यद्धनं तस्याप्यनपहर्त्र इत्यर्थः । धायसे । 'धेत् पान' इत्यस्यैतद्रूपम् । आज्य-
 (ते ?) सोमपयःप्रभृतीनां पात्रे । अथवा वृश्चतेः छेद(न ? नार्थः)स्य भावे
 वृकः । धायस इत्यपि पानवचनः । तेन च भोगो लक्ष्यते । तादर्थी चोभयत्र
 चतुर्थी । अच्छिन्नाय पानायाप्यविच्छिन्नस्य भोगस्यार्थाय यो दत्तहविष्क
 इत्यर्थः । कीरीश्चित् । कीरिरिति स्तोतृनाम । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । यो दारिद्र्यात्
 यजते, स्तौत्येव केवलं, तस्यापि स्वभूतं स्तुतिलक्षणं मन्त्रं मनसा हृदयेन
 साद(र) एव भूत्वा त्वं वनोषि तम् । वनिरत्र याच्नार्थः । सम्भक्त्यर्थे वा ।
 तच्छब्दश्चुतेश्च यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यः करोति, याचसे प्रार्थयसे तं, स-
 म्भजसे वा तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

त्वमग्ने यज्यवे । त्वमग्ने ! यजमानार्थं कर्मणोऽन्तरङ्गो रक्षको रक्षोभि-
 रनिषङ्गाय सर्वतो ज्वालाभिः पश्यन् रक्षसामनन्ववचाराय सन्निध्यसे । यो दत्त-
 हविष्को रक्षोवर्जिताय तस्मै प्रीणनाय सोमं पिबसि । यश्च तस्य स्तोतुर्मन्त्रस्तं च
 मनसा कामयसे ॥ १३ ॥

त्वमग्ने उरुशंसाय वा घतेस्पाह्यद्रेक्कणः परम्वनोषितत् ।

आग्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्रपाकं शास्त्रिप्रदिशो वि-

[दुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वम् । अग्ने । उरुशंसाय । वाघते । स्पार्हम् । यत् । रेक्णः ।
परमम् । वनोषि । तत् । आध्रस्य । चित् । प्रममितिः । उच्यसे ।
पिता । प्र । पाकम् । शास्ति । प्र । दिशः । विदुःस्तरः ॥ १४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

त्वं हे अग्ने ! उरुशंसाय । 'शंसु स्तुतौ' । बहुस्तुतये । कसै । वा-
घते । वाघत इत्यृत्विङ्नाम । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णितमत्वर्थः यजमाने वर्तते ।
ऋत्विग्वते यजमानाय । स्पार्हं स्पृहणीयमत्यन्तोत्कृष्टं यद्रेक्णः धनं परमं व-
नोषि तत् । परममिति क्रियाविशेषणं, न धनविशेषणं, स्पार्हमित्यनेन पौनरु-
क्त्यप्रसङ्गात् । वनोषीति वनिर्दानार्थः । 'वंस्वानोवार्यपूर्वि'ति यथा । सुष्ठु
ददासि तदित्यर्थः । आध्रस्य चित् । आध्र आध्रव्यालुर्देरिद्रः । चिच्छब्दो-
ऽप्यर्थः । दरिद्रस्यापि यद्बुं समर्थस्य प्रमतिरुच्यसे प्रकृष्टमतिरनुग्रहपर उच्यसे
कथ्यसे त्वं जनैः । कीदृशः । पिता पितृसदृशः । पाकं शास्ति । पाकः अवि-
पकप्रज्ञः परिपक्वव्यग्रज्ञत्वात् । तमपि प्रकर्षेणानुशास्ति । प्रज्ञामस्य जनयसी-
त्यर्थः । प्रदिशश्च प्रकर्षेणानुशास्ति । दिक्छब्देनात्र तन्निवासिभूतानि ल-
क्ष्यन्ते । सर्वभूतान्यनुशास्सीत्यर्थः । विदुष्टरः विद्वत्तरः ॥ १४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

त्वमग्न उरुशंसाय । त्वमग्ने ! बहुस्तुतये यजमानाय स्पृहणीयं यद् धन-
मुत्तमं तत् प्रयच्छसि । तथा दानाधारभूतस्य दरिद्रस्य प्रमतिः पितोच्यसे^३ ।
प्रशास्ति च विद्वत्तरस्त्वं वक्तव्यप्रज्ञमज्ञं प्रदिशश्च तन्नो दिशः ॥ १४ ॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मे वस्यूतं परिपासि विश्वतः ।

स्वादुक्षन्नाथो वसतौ स्योन कृज्जीवया जंयजते सोपमा-

[दिवः ॥ १५

त्वम् । अग्ने । प्रयतऽदक्षिणम् । नरम् । वर्मेऽश्व । स्यूतम्
पति । गमि । विश्वतः । स्वादुक्षन्ना । यः । वसतौ । स्योनऽकृत् ।
जीवऽयाजम् । यजते । सः । उपऽमा । दिवः ॥ १५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

त्वं हे अग्ने ! प्रयतदक्षिणम् । प्रयच्छिर्दानार्थः । दत्तदक्षिणम् । अथवा
 'यमु बन्धने' । प्रबद्धदक्षिणम् । सन्ततदक्षिणादानमित्यर्थः । नरं मनुष्यं वर्मेव
 स्यूतम् । वर्म कवचम् । यथा कवचमनुस्यूतं हृदयेऽवबद्धं योद्धारं परिपाति; तद्वत्
 परिपासि पालयसि । विश्वतः सर्वतः । स्वादुक्षन्ना । क्षन्नेत्यन्ननाम । स्वाद्वन्नः ।
 यः वसतौ निवासे च स्थोनकृत् सुखस्य कर्ता । कस्य । सामर्थ्यादित्यर्थः ।
 अतिथिं स्वाद्वन्नं भोजयति, सुखाय च शय्यायां शाययतीत्यर्थः । यश्च
 जीवयाजम् । जीवो जन्तुः तेन यो यागः स जीवयागः । याज्ञीयपशुलक्षणेन
 जन्तुना यथेष्टं भवति तथा यो यजते इत्यर्थः । सोपमा दिवः । उपम इत्य-
 न्तिकनाम । तात्स्थ्यात् ताच्छब्दम् । प्रथमैकवचनस्यायमाकारः । अन्तिकस्थः
 सन्निकृष्टो दिवः । स त्वत्प्रसादात् स्वर्गं प्राप्नोतीत्यर्थः । अथवा दिवः स्वर्ग-
 स्योपमा उपमानं स भवति । सर्वैः प्राणिभिर्मृष्टाहारसन्तुष्टैः स्वर्गोऽयमिति
 स्तूयत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणम् । त्वमग्ने ! हरिद्रेभ्यो दत्तधनं मनुष्यं कवचमिवो-
 रसि बद्धमिषुभ्यः सर्वेभ्यो दुरितेभ्यः परिरक्षसि । स्वाद्वन्नो यो गृहे हरिद्राणां
 सुखकृज्जीवानामन्नप्रदानाद् यज्ञं करोति, स स्व(र्ग)स्योपमान्तिके वर्तते ॥ १५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगामदूरात् ।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्युषिकृन्मर्त्यानाम्

[॥ १६ ॥

इमाम् । अग्ने । शरणिम् । मीमृषः । नः । इमम् । अध्वानम् ।
 यम् । अगाम । दूरात् । आपिः । पिता । प्रमतिः । सोम्यानाम् ।
 भूमिः । असि । ऋषिः कृत् । मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अत्रेतिहासः — हिरण्यस्तूपो यागायामिं विहृत्य रक्षोभयाद् दूरं गत्वा गतेषु रक्षस्तु प्रत्यागतः कृतापराधत्वाभिप्रायेणामिमाह — इमां हे अग्ने ! शरणिम् । 'शृ हिंसायाम्' । आत्मनो हिंसां मीमृषः । 'मृषस्तितीक्षाया-मि'ति स्वार्थिको णिच् । लोट्थे लुङ् । (मी)मृषः क्षमस्व । नः अस्माकम् । कतमा । उच्यते । इममध्वानं यमगाम । त्वां विहृत्यानिध्वा रक्षोभयाद् गताः स्म दूराद् दूरम् । किं कारणम् । उच्यते । यस्मादापिः ज्ञातिः त्वम् । कीदृशः । पिता पितृस्थानीयः । प्रमतिः प्रकृष्टमतिः अनुग्रहपरः । केषाम् । (सोम्यानां) सोमसम्पादिनां सर्वयजमानानाम् । किञ्च, भूमिरसि लोकत्रयेऽपि भ्रमितासि । त्रिष्वपि लोकेष्वप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तमोपवातद्वारेण च दर्शन-कृन्मनुष्याणाम् । अथैवमन्यथास्या ऋचोऽर्थयोजना — इमां हे अग्ने ! शरणिं संसारप्राप्तिलक्षणां हिंसां मीमृषो नः । मृजेरिदं जकारस्य षकारं कृत्वा छान्दसं रूपं, न मृषेः । मार्जय अपनयात्माकं संसाराध्वानमिमं, यमगाम प्राप्ताः स्म । दूरात् सृष्टेः प्रभृति । किं कारणम् । यस्मात् त्वमापिः पिता प्रमतिः सोम्यानां, यस्माच्च भूमिरसि । भ्राम्यतेर्ण्यन्तस्येदं रूपम् । भ्रमयितासि भ्रान्तेः कर्तासि । ऋषिकृत् दर्शनकृत् सम्यग्ज्ञानकरश्च मनुष्याणाम् । एत-दुक्तं भवति — भ्रान्तेः सम्यग्ज्ञानस्य च त्वं कर्ता । त्वदायतौ च संसार-प्राप्तिमोक्षौ । त्वं च पितृवत् सर्वयजमानानामनुग्रहपरः । अतोऽस्मान् सम्य-ग्ज्ञानोत्पादनेन मोचयास्मात् संसारादिति ॥ १६ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

इमामग्ने ! अरण्ये तपोर्थं गतोऽग्निमाशास्ते । इमामग्ने ! तपोजनितां हिंसां फलप्रदानेनास्मान् यथा सहासहे तथा कुरु । तथेममध्वानं च, यं वयं त्वां द्रष्टुकामा दूरादगाम । ज्ञातिः पाळयिता प्रमतिश्च सोमार्हाणां भ्रमणशीलस्त्व-मन्यकाराधनयनान्मनुष्याणां दर्शनकृत् ॥ १६ ॥

अनुष्वदग्ने अङ्गिरस्वदङ्गिरोययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।

अच्छयाद्यावहादैव्यं जनमासादयवर्हिषियक्षिचप्रियम्

मनुष्वत् । अग्ने । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिऽवत् ।
 सदने । पूर्वऽवत् । शुचे । अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यम् ।
 जनम् । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियम् ॥ १७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

मनुष्वत् मनोरिव, हे अग्ने ! अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव, हे अङ्गिरः !
 ययातिवत् ययातेरिव, पूर्ववत् पूर्वेषामिव चर्षाणां, (प्र ? म) मीप सदने (सेद ?)
 शुचे ! दीप्त ! अच्छायाहि । अच्छाभेरर्थे । अभिगच्छ । अभिगम्य च आवह ।
 दैव्यं जनं देवेषु भवं लोकं, सर्वदेवजनमित्यर्थः । आवाह्य च आसादय ।
 अस्मदीये बर्हिषि यक्षि च । कीदृशम् । प्रियमिष्टमात्मना मत्वा ॥ १७ ॥

वेङ्कटमाधवायम् ।

मनुष्वदग्ने । अङ्गिरसामेकं मन्वादीनामिव ममापि गृहेऽधुनाभिमुखं याह्या-
 वह च दैव्यं जनमासादय च बर्हिषि यज च प्रियं देवगणम् ॥ १७ ॥

एतेन॑ अग्ने॒ ब्रह्म॑णा॒ वावृ॑धस्व॒ शक्ती॑ वा॒ यत्ते॒ चकृ॑मा॒ विदा॑ ।

उ॒त प्र॑णे॒ष्य॒ भि॒व॒स्यो॒ अ॒स्मान्त्सं॑नः॒ सृज॑ सु॒ म॒त्या वा॒ज॒व॒त्या

[॥ १८ ॥

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । ववृधस्व । शक्ती । वा । यत् । ते ।
 चकृम । विदा । वा । उ॒त । प्र । ने॒षि । अ॒भि । व॒स्यः । अ॒स्मान् ।
 स॒म् । नः । सृ॒ज । सु॒ऽम॒त्या । वा॒ज॒व॒त्या ॥ १८ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

एतेन । हे अग्ने ! स्तुतिरुक्षणेन ब्रह्मणा वावृधस्व अत्यर्थं वर्धस्व । स्तु-
 यमाना हि देवता वीर्येण वर्धते । अत एतदुच्यते एतेन ब्रह्मणात्यर्थं वर्ध-

१२२ स्कन्दस्वामिभाष्य-वेङ्कटमाधवार्यव्याख्यानोपेता ऋक्संहिता । [अ० २. व० ३६.

स्वेति । कतमेन । उच्यते । शक्ती वा । तृतीयैकवचनं यायं पूर्वसवर्णः । शक्त्या वा । यत् ते चकृम विदा (वा) ज्ञानेन वा । यथाशक्ति यथाज्ञानं च यद् वयं (नच ?) कृतवन्त इत्यर्थः । उत अपि च त्वमेव प्रणेप्य (सि ? मि) अभिप्रणयासे । स्तुतिर्करणे प्रवर्तयसीत्यर्थः । कीदृशः । वस्यः वसीयः वसुमत्तमः । कान् अस्मान् । एतदुक्तं भवति । त्वां स्तोत्रं कुतो नः शक्तिः ज्ञानं वा । त्वदनु-
ग्रहादेव वयं तव स्तुतिं कृतवन्तः न स्वमहिम्नेति । अथवा उतशब्द अभि-
प्रणेषीत्येतस्मात् परो द्रष्टव्यः । लट् च लोट् । आभिप्रणेप्युत अभिप्रण-
यापि । एतेन ब्रह्मणात्यर्थं वर्षस्व प्रापयस्व चेत्यर्थः । केम् । वस्यः । द्विती-
याबहुवचनमेव । वसूनि, धनानि चास्मभ्यं देहीत्यर्थः । सं नः सृज संसृज
नः सम्बन्धय । अस्मान् सुमत्या शोभनया बुद्ध्या वाजवत्या अन्नसहितया ।
ज्ञानमन्नं च नो जनयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

एतेनाग्ने । एतेनाग्ने ! स्तोत्रेण वृद्धो भव । यथा कश्चिच्छक्त्या महता
प्रयत्नेन स्तोत्रं करोति । तथा यत् ते चकृम विदा वा ज्ञानेन वा यद् ब्रह्म वयं
चकृम । अपिचास्मान् श्रेयश्चाभिप्रणय । अन्नवत्या त्वदीयया सुमत्या चास्मान्
संसृजेति ॥ १८ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चत्रिंशो वर्गः ॥

इन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचयानिचकारप्रथमानिवज्री ।

अहन्नहिमन्वपस्ततर्दप्रवक्षणाअभिनत्पर्वतानाम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यानि । चकार । प्रथ-
मानि । वज्री । अहन् । अहिम् । अनु । अपः । तर्द । प्र ।

वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानाम् ॥ १ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

द्वे ऐन्द्रे । एते सूक्ते इन्द्रदेवते । इन्द्रस्य, नु क्षिप्रं, वीर्याणि वीर-
कर्माणि, प्रवोचं ब्रवीमि । यानि चकार प्रथमानि अन्येन केनचिदप्यकृत-
पूर्वाणि अत्यन्तप्रकृष्टानि वा । वज्री वज्रवाम्, सवज्र इत्यर्थः । कतमानि
तानि । उच्यते । अहन् अहिं हतवान् मेघम् । अनु अपः ततर्द । अन्वित्य-
परभावे । अपरभावः पश्चाद्भावः । तर्दतिर्हिसार्थः । मेघवधोत्तरकालं तदीया
अपो हिंसितवान् । भूमौ पातितवानित्यर्थः । सा हि तासां हिंसा । केचित्तु
तर्दनं विस्तारणं व्याचक्षते । पृथिव्यामपो विस्तारितवानित्यर्थः । तामिश्च
पातिताभिर्विस्तारिताभिर्वा प्र वक्षणा अभिनत् । वक्ष(णमि ? णे)ति नदीनाम् ।
नदीः प्रभिन्नवान् । बहूदकत्वाद् भित्त्वा स्वकूलानि सर्वतः प्रवाहितवानि-
त्यर्थः । पर्वतानां महीधराणां सम्बन्धिनीः । कः पुनः पर्वतानां नदीनां च
सम्बन्धः । प्रभवलक्ष(णः) । पर्वतेभ्यो हि नद्यः प्रभवन्ति । अथवा वक्षणाः
पशव उच्यन्ते । पर्वतशब्दो हि मेघनाम् । एकं मेघं हतवान् । अन्येषा-
मपि पशून् हतवानित्यर्थः । अथवा पशुवचनेन वक्षणाशब्देन तत्सामी-
प्यात् पक्षा अत्र प्रतिपाद्यन्ते । पर्वतशब्दस्तु महीधरवचनः । एवं महीध-
राणां पक्षान् प्राभिनच्छिन्नवानित्यर्थः । एवं हि सरकाध्वर्यूणां ब्राह्मण इति-
हासः श्रूयते — प्रजापतेर्वा एतज्ज्येष्ठं तोकं यत् पर्वताः । ते पक्षिण आ-
सन् । ते यत्र यत्राकामयन्त तत्परा वा समासत । अथ हवा इयं तर्हि
शिथिलासीत् । तेषामिन्द्रः पक्षानच्छिनत् । तैरिमामहंहदिति ॥ १ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

इन्द्रस्य नु । अथेन्द्रस्याहं क्षिप्रं वीर्याणि प्रवक्ष्यामि, यानि चकार पुरातनानि
वज्री । तान्वाह — अहिमसुरमहन् । हत्वा च तेन रुद्धा अपः सूच्येव रश्मिभिस्त-
तर्द । प्राभिनच्च शिलोच्चयानां नदीः पृथिव्यां पातयितुम् ॥ १ ॥

अहन् अहिं पर्वतेशिश्चियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्गं ततक्ष ।

वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना अञ्जः समुद्रमवजग्मुरापः ॥ २ ॥

अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्चियाणम् । त्वष्टा । अस्मै ।

वज्रम् । स्वर्गम् । ततक्ष । वाश्राः इव । धेनवः । स्यन्दमानाः ।

अञ्जः । समुद्रम् । अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अहन्नहिम् । पर्वते शिश्रियाणम् आश्रयन्तं लीयमानमित्यर्थः । मेघा हि
स्वभावेन पर्वतेषु लीयन्ते । केनाहन् । उच्यते । त्वष्टा देवशिल्पी । अस्मै ।
तादर्थ्ये चतुर्थी । अस्येन्द्रस्यार्थाय । वज्रं स्वर्गम् । 'स्वर्ग' शब्दोपतापयोः ।
प्रहारवेलायां शब्दकरमुपतापयितारं वासुराणाम् । ततक्ष । तक्षतिः करोति-
कर्मा । कृतवान् । अत्र चैकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं यत्तच्छब्दावध्याहर्तव्यौ । यं
त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्गं ततक्ष, तेनाहन्निति । योग्यत्वसन्निधानाभ्यां वज्रस्य
करणत्वप्रतीतिः, 'प्रहर शीघ्रमयं दण्ड' इत्यादिषु यथा । हते चाहौ वाश्ना इव
धेनवः यथा बाशनशीला (अ)भिनवप्रस्तुता वत्सान् प्रति गच्छेयुः, एवं स्य-
न्दमानाः स्रवन्त्यः । अञ्जः । ऋजुपर्यायोऽयम् । क्रियाविशेषणं चेदम् ।
तृतीयार्थे वा प्रथमा । ऋजुना वा मार्गेण । समुद्रम् । अन्तरिक्षनामैतत् ।
पञ्चम्यर्थे चात्र द्वितीया । समुद्रादन्तरिक्षात् अव भूमिं प्रति । जग्मुः गता
आपः । अथवा समुद्रमिति पार्थिव एव समुद्रोऽभिप्रेतः । स्वार्थ एव द्वितीया ।
हतेऽहौ तस्याधः पार्थिवं समुद्रं प्रति जग्मुराप इति ॥ २ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अहन्नहिम् । अहन्नहिं महीधरे लीयमानं त्वष्टास्मै वज्रं स्वकरणशीलमकरोत्
तीक्ष्णधारम् । शब्दकारिण्योऽभिनवप्र(स्)स्तुता इव धेनवो वत्सान् प्रति स्यन्दमाना
अञ्जसा अन्तरिक्षं प्रत्यवगता आपो यद्वोदेधिं प्रतिगता इति ॥ २ ॥

वृषायमाणोवृणीतसोमं त्रिकदुकेष्वपिबत्सुतस्य ।

आसायकमघवादत्तवज्रमहन्नेनप्रथमजामहीनाम् ॥ ३ ॥

वृषऽयमाणः । अवृणीत । सोमम् । त्रिकदुकेषु । अपिबत् ।
सुतस्य । आ । सायकम् । मघवा । अदत्त । वज्रम् । अहन् । एनम् ।
प्रथमऽजाम् । अहीनाम् ॥ ३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

‘अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमि’त्यस्य ‘यथाभागमश्नी-

तेत्येवैतदाह', तथा 'अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषते'त्यस्य 'यथाभाग-
माशिषुरित्येवैतदाहे'ति शतपथब्राह्मणे विवरणाद् वृषायति (शरणा ? रशना)र्थे
इति गम्यते । अश्वन् । अथवा वृषशब्दोऽत्र उपलक्षणद्वितीयान्तो व्यस्य-
येन भावे द्रष्टव्यः, न कर्तरि । (यं ?) क्यङ् चेच्छायां नाचारे । इच्छाव्य-
च्येव वाच्छान्दसत्वाद् दीर्घत्वम् आत्मनेपदत्वं (च) । वृषायमाणः । वर्षण-
मिच्छन्निति वर्षयितुमिच्छन्नित्यर्थः । (कं ? किं) कृतवान् । उच्यते । अवृणीत
कृतवान् प्रार्थितवान् सोमम् । वृत्वा च त्रिकदुकेष्वपिबत् । अभिरुच्यहं पूर्वं
त्रिकदुका इत्याचक्षते । पीतवान् । सुतस्य । द्वितीयार्थे षष्ठ्येषा । षष्ठाश्रुतेर्वज्र-
देशमिति शेषः । सुतं सोमं, सुतस्य वा सोमस्यैकदेशं स्वांशलक्षणम् । आ-
सायकम् । आ इत्युपसर्गः अदत्त इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । सामक-
शब्दोऽपि 'षोऽन्तकर्मणी'त्यस्य क्रियाशब्दो विशेषणं न वज्रनाम । वज्र-
शब्देनोपात्तत्वात् । सायकं शत्रूणामन्त(क)रम् । मघवा धनवानिन्द्रः आ
अदत्त गृहीतवान् । वज्रं गृहीत्वा च अहन्नेनम् । एनमिति पूर्वस्यामुच्यदिदस्य
मेघस्यान्वादेशः । (स ?) समनन्तरस्य वा । वज्रमिति तृतीयार्थे द्वितीया । हत-
वानेनं मेघमनेन वा वज्रेण । कीदृशम् । प्रथमजाम् अग्रे जातम् । अहीनाम् ।
निर्धारण एषा षष्ठी । मेघानां मध्ये ॥ ३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

वृषायमाणः । वृषभ इवाचरन्नवृणीत तेषामभिरुचिकस्य पूर्वं व्यहं त्रिकदुकं
तस्मिन् सुतमपिबत् सोममादत्तान्तकरमायुधं मघवा तेनैनं मघशिरसमसुरं मे-
घानां मुख्यमहन् ॥ ३ ॥

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाःप्रोतमायाः ।
आत्सूर्यजनवन्द्यामुषासंतादीत्माशशुंमकिलाविवित्से ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमऽजाम् । अहीनाम् । आत् । मा-
यिनाम् । अमिनाः । प्र । उत । मायाः । आत् । सूर्यम् । जनयन् ।
घाम् । उपसम् । तादीत्ना । शशुम् । न । किल । विवित्से ॥ ४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

यत् यदा हे इन्द्र ! अहन् हतवानसि प्रथमजामहीनाम् । आत् । यदाशब्दश्रुतेरादिति निपातस्तदर्थे वर्तते । तदा । तत्सहायानां मायिनामति-
सन्धानप्रमायिनाम् अमिनाः प्र । 'मीञ् हिंसायाम्' । प्रामिनाः प्रकर्षेण हिं-
सितवानसि । उत मायाः । उतशब्दो मायाशब्दात् परो द्रष्टव्यः । माया
अपि । न बलमदात् ह(रेः)ठेनैवाहिं हतवान् असि, किं तर्हि, तत्सहायानां
मायावतां प्रज्ञामतिसन्धोयेत्यर्थः । तदैव वृष्टिमूलत्वात् सर्वजन्मनः, सूर्य
जनयन् द्यां च उपसं च । तादीत्नाशब्दस्ता(दृश)पर्यायः तावच्छब्दपर्यायो
वा । तादृशं मायावत्सहायं तावन्तं वा महापरिमाणम् । अन्यं मेघं शत्रुं
शातयितव्यं वैरिणं वा । न किलाविविस्ते । विन्दतेरिदं रूपम् । न किलाविन्दः ।
नालभश्चा इत्यर्थः । यादृगसौ मायावत्सहायो महापरिमाणो वा, तादृगन्यो
नैवास्तीत्यर्थः । किलशब्द एव तदानींशब्दपर्यायस्तदेत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते ।
सूर्यादीन् जनयन्तदानीमिति । आच्छब्दस्तु पदपूरणः ॥ ४ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

यदिन्द्र । यदेन्द्र ! हतवानसि । प्रथमं जातमहीनां यदाच तदनन्तरं तत्सहा-
यानां मायावतां मायाः प्रकर्षेण हिंसितवानसि । तदनन्तरमहिना तिरोभूतं सूर्यं
ग्रामुपसं च प्रादुर्भावयस्त्वं तदानीं जगति न कञ्चन शत्रुं हतशिष्टमन्वविन्दः ॥ ४ ॥

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कन्धांसी वकुलिशेनाविवृक्णाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः

[॥ ५ ॥

अहन् । वृत्रम् । वृत्रस्तरम् । विऽअंसम् । इन्द्रः । वज्रेण ।
महता । वधेन । स्कन्धांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः ।
शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

वृत्रं मेघं वृत्रनामानमसुरं वा । वृत्रतरम् । वर्ततेर्गत्यर्थस्येदं रूपम् ।
 गन्तृतरम् । अतिशयेन गन्तारमित्यर्थः । व्यंसं विगतांसं विच्छिन्नांसम् ।
 व्यंसनामानमपरमसुरं वा । कः । इन्द्रः । केन । वज्रेण । कीदृशेन । महता
 वधेन । नित्यं हन्त्रा । अथवा हन(न)नामैव वधः प्रहारः । वज्रं च तत्कर-
 णम् । वज्रेण महता प्रहारेण हतवान् । हतश्च सन् स्कन्धांसीव । वृक्षाणां
 स्थूला अधोभागाः स्कन्धांसि । तानि यथा कुलिशेन । वज्रनामैतत् । इह
 तु आयुधसामान्याद्वा कुठारे प्रयुक्तः । कुठारेण । विवृक्णां विविधं छिन्नानि
 शरीरान् तद्वत् । अहिर्मेघः । अंहतेर्वाहिर्गन्ता वृत्रारूढो व्यंसाख्यश्चासुरः । शंथते ।
 शैतिरिह स्थानार्थः । आमाशयो जलाशय इति यथादिमाता शयुरिति यथा ।
 कथं तिष्ठति । उपपृक् पृथिव्याः । उपेत्येषः समित्येतस्य स्थाने । संपादिता ।
 पृथिव्यां भूमौ । प.....वसत् मेघे उदकरूपेण भूमौ पतितं तिष्ठति शरी-
 रेणैवासुरः ॥ ५ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अहन् वृत्रम् । हतवान् वृत्रमतिशयेन निवेष्टयितारम् । व्यंसं चापरमसुरमिन्द्रो
 महतायुधेन हन्त्रा यथा वृक्षस्य स्कन्धांसि कुठारेण विविधं छिन्नानि शेरत एवमहिः
 शैते छिन्नपादहस्तः पृथिव्या उपवर्चनः ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये षट्त्रिंशो वगः ॥

अयोद्वेवदुर्मदभाहिजुहेमहावीरंतुविबाधमृजीषम् ।
 नातारीदस्यसमृतिवधानांसंरुजानाःपिपिषइन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्वाऽइव । दुःऽमदः । आ । हि । जुहे । महाऽवीरम् ।
 तुविऽबाधम् । ऋजीषम् । न । अतारीत् । अस्य । समऽक्रातिम् ।
 वधानाम् । सम । रुजानाः । पिपिषे । इन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

योद्धुमसमर्थः अयोद्धा । यथा स दुर्मदः कुत्सितमदः सुरया मत्तः सन्नसमर्थोऽपि कश्चिद् युद्धायाह्वयेत, एवं वृत्रः आ हि जुह्वे । हिशब्दः पद-
पूरणः । युद्धायाहृतवानिन्द्रम् । कीदृशम् । महावीरं तुविबाधं महाविक्रान्तं
बहूनां शत्रूणां बाधितारम् । ऋजीषम् आसन्दाना । अथवा यत् सोमस्य
सूयमानस्यातिरिच्यते तद्वृजिषमुच्यते । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतमत्वर्थकः ।
ऋजीषिणमित्यर्थः । कः पुनरिन्द्रस्य ऋजीषेण सम्बन्धः । हारियोजनेऽस्य
स भागो घानाश्चेति । आहूय च युद्धायेन्द्रं वृत्रः (नातारीत् ।) तरतिरत्र
शक्नोत्यर्थे । (करो ? शक्नो)तेश्च नित्यं कर्मभूतधात्वन्तरसापेक्षत्वात् सोढुमिति
वाक्यशेषः । नाशकत् । (अस्य) इन्द्रस्य (स्व)भूतानां सृष्टिं सङ्गतिं वधानां
प्रहाराणां (ना)सहतेत्यर्थः । अथासहमानः किं कृतवान् । उच्यते । संरुजानाः
पिपिषे । ग्रीवाः किल रुजाना उच्यन्ते । आत्मीया ग्रीवाः संपिष्टवान् चूर्णित-
वान् । प्रहारैर्वध्यमानश्चूर्णीकृत इत्यर्थः । अथवा रुजाना इति नदी(नाः ? नाम),
मेघश्च वृत्रः । नदीः संपिष्टवान् । बहूनोदकेन नदीनां कूलानि संपिष्य
स्रोतसि प्रवाहितवानित्यर्थः । सामर्थ्याद् वा गत्यर्थः संपिषिः । उदकरूपेण
नदीः प्रति जगामेत्यर्थः । इन्द्रः शातयिता यस्य स इन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अयोद्धेव । युद्धासमर्थो मानी यथा समर्थमाह्वयत्येवमाहृतवानिन्द्रं महावीरं
बहूनां बाधितारमृजीषिणं न चातारीदिन्द्रस्यायुधानां गतिम् । अथ पृथिव्यां निपा-
तितोऽवशाः सन् नदीः संपिष्टवानिन्द्रो यस्य शातयितासीदिति ॥ ६ ॥

अपादहस्तोऽपृतन्यदिन्द्रमास्यवज्रमधिसानौजघान ।

वृष्णोवघ्निःप्रतिमानंबुभूषन्पुरुत्रावृत्रोऽशयद्व्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य ।
वज्रम् । अधि । सानौ । जघान । वृष्णः । वघ्निः । प्रतिस्मानम् ।
बुभूषन् । पुरुत्रा । वृत्रः । अशयत् । विऽव्यस्तः ॥ ७ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अपादहस्त इति लुप्तोपमौ । अपाद इव अहस्त इव । यथा कश्चित्
पादवर्जितः कश्चिदप्यवेष्टमानः किञ्चित् पृतन्यति, एवमपृतन्यत् असङ्गमयत्
योधितवानिन्द्रम् । योध्यमानश्चेन्द्रः अस्य वज्रमधि । आँ इत्युपसर्गो जघाने-
त्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । अस्य वृत्रस्याधि उपरि सानौ समुच्छ्रिते प्रदेशे
आँजघान आगमितवान् वज्रम् । वृष्णो वर्षितुरिन्द्रस्य वध्निः बन्ध्योऽपि प्रति-
(मानं प्रति)द्वन्द्वित्वमाप्नुमिच्छन् (पुरुत्रा) बहुत्राणकृद् (अ)शयत् अतिष्ठत् ।
व्यस्तः विखण्ड्य भूमौ क्षिप्त इत्यर्थः । अथवा वृत्रो भेषः । स बहुषु नदी-
तटादिषु प्रदेशेषु द्रवरूपेणातिष्ठत् विक्षिप्त इति । केचित्तु वध्निशब्दस्य खडि-
बलाद् वृषशब्दोऽत्र प्रजननसमर्थं बलवति वृषभे वर्तते । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीत-
(प्यर्थः) । वध्निः) कृत्तवृषणे प्रजननासमर्थं दुर्बले बलीवर्दे वर्तत इति व्याचक्षते ।
यथा प्रजननसमर्थस्य बलवतो वृषमस्य दुर्बलः प्रजननासमर्थः प्रतिमानं
बुभूषन् विक्षिप्तस्तिष्ठेद्, एवं वृत्र इन्द्रस्येति ॥ ७ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अपात् । हस्तपादवर्जितोऽपीन्द्रमपृतन्यत् । आजघान अस्थोच्छ्रिते देशे वज्र-
मिन्द्रः । वर्षितुर्वृषमस्य छिन्नवृषणः प्रतिद्वन्द्वीभवितुमिच्छन्तियौपमिकम् । अनेकेषु
देशेषु वृत्रोऽशयच्छकलीकृतः ॥ ७ ॥

नदंनभिन्नममुयाशयानंमनोरुहाणाअतियन्त्यापः ।

याश्चिद्वृत्रोमहिनापर्यतिष्ठत्तासामाहिःपत्सुतःशीर्बभूव ॥

नदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः ।

अति । यन्ति । आपः । याः । चित् । वृत्रः । माहिना । परिऽअतिष्ठत् ।

तासाम् । अहिः । पत्सुतऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

यथा महान्तं नदं भिन्नं भग्नकूलमापोऽतीत्य गच्छेयुः तद्वत् । अमुया
इत्थंभूतलक्षणया....यं सामर्थ्यात् प्रतिनिर्देशः । अनया महत्या वृद्ध्या सम्बद्धं

शयानं तिष्ठन्तम् । मनो रुहाणाः आरोहन्त्यः । मनुष्याणां चित्तं ह्लादयन्त्य
इत्यर्थः । अतियन्ति अतीत्यान्यतो गच्छन्ति । आपः इन्द्रेण भिन्नान्मेवान्निस्तु-
त्यान्यतो गच्छन्तीत्यर्थः । चिच्छब्दः पदपूरणः । एवार्थो वा । या एव
वृत्रो (महिना) महता सेनालक्षणेन स्वशरीरेण वा पर्यतिष्ठत् परिवृत्त्यातिष्ठत्,
तासामेवेन्द्रेण हते वृत्रे । अहिर्मेघः पत्सुतः शीर्षभूव । पादशब्दात् तृतीयार्थे
सप्तमी । 'पादः पत्' (६-४-१३०) इति पदभावं । पत्सु । तृतीयार्थवृत्तित्वात्
सप्तम्याः, सप्तम्यन्तादप्यस्मात् 'तेनैकादेक्', 'तसिश्च' (४-३-११२, १३३)
इति (तस्म । सप्तमीविभ) केरल्लक् । पत्सुतः शेते तिष्ठतीति पत्सुतः शीः ।
यतः पादौ ततः स्थाता बभूव अधोवृत्तिर्बभूवेत्यर्थः । हताद्धि मेघादूर्ध्व
निश्चरन्तीनामपां पादतः स्थायी भवति मेघः । अत एवमुच्यते — तासा-
मेवाहिः पत्सुतः शीर्षभूवेति ॥ ८ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

नदं न । यथा भिन्नं सेतुमापोऽतियन्त्येवमनया पृथिव्या सह शयानं मनुष्याणां
मन आरोहन्त्यो ह्लादयन्त्योऽतीत्य गच्छन्ति । याश्चिदपो वृत्रः शरीरमहत्तया परिवृ-
त्त्यातिष्ठत् तासामहिरसुरः पत्तनशायी बभूव ॥ ८ ॥

नीचावया अभवद् वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अववधर्जभार ।

उत्तरासूरधरः पुत्रासीद्दानुः शये सहवत्सानधेनुः ॥ ९ ॥

नीचावयाः । अभवत् । वृत्रपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । अव ।
वधः । जभार । उत्तरा । सूरः । अर्धरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः ।
शये । सहवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

(वयः) शाखा अन्यत्र । इह तु शाखास्थानीये भुजे वयश्शब्दो वर्तते ।
नी(चाः?चौ) व(याः?यसौ) यस्याः सा नीचावयाः प्रलम्बबाहुः अभवत् ।
का । वृत्रपुत्रा । वृत्रः पुत्रो यस्याः सा वृत्रपुत्रा वृत्रस्य माता । वृत्रे हन्यमाने
तन्माता तद्वधपरिरक्षया तस्येपरि प्रसार्य बाहू अतिष्ठादित्यर्थः । तथा व्यव-
स्थिताया अपि इन्द्रः अस्या अव वधः जभार । वधः वज्रनामैतत् । वज्रं
जभार प्रापितवान् । तयावष्टब्धोऽपि वृत्रस्यैव शरीरे वज्रं क्षिप्तवानित्यर्थः ।

केन पुनः प्रकारेण नीचावया अभवत् । उत्तरा उपरिवर्तिनी वृत्रस्योपरि नि-
कुटिता प्रलम्बितबाहुः । सूः । सूत इति सूर्माता । अधरः अधोवर्ती बाहु-
जङ्घान्तरस्थायी पुत्र आसीत् । दानुर्वृत्रस्य माता शये स्थितवती । सहवत्सा न
धेनुः वत्ससहितेव धेनुः ॥ ९ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

नीचावयाः । मीचीनबाहुशाखा अभवद्, वृत्रो यस्याः पुत्रः । वृत्रे हन्यमाने
तन्माता तद्वधपरिरिरक्षयिषया तस्योपरि बाहु प्रसार्यातिष्ठत् । अयेन्द्रोऽस्या अधस्ताद्
वृत्रशरीर एव वज्रं प्रहृतवान् । तदानीं वृत्रस्योपर्यासीत् तन्माता वृत्रश्रावः । तदानीं
दानुर्वृत्रमाता वत्ससहिता धेनुरिव शये ॥ ९ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निण्यं विचरन्त्यापो दीर्घतम आशयदिन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिश्चेशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये ।
निहितम् । शरीरम् । वृत्रस्य । निण्यम् । वि । चरन्ति । आपः ।
दीर्घम् । तमः । आ । अशयत् । इन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अतिष्ठन्तीनामनवस्थायिनीनां चेलानाम् । अनिवेशनानाम् । निविश्यते
क्षीयते यस्मिन् नदीनदादौ स्थाने तन्निवेशनम् । तद् यासां नास्ति मूयस्त्वात्
तासामनिवेशनानाम् । मूयस्त्वादसम्भविष्यवस्थानां चेलानां बह्वीनां चेत्यर्थः ।
काष्ठानां मध्ये । आपः काष्ठा उच्यन्ते । अपां मध्ये निहितं स्थापितं शरीरम् ।
कस्य । वृत्रस्य । वृत्रनाम्नोऽसुरस्य । कथं च पुनर्निहितम् । निण्यम् । अन्त-
र्हितनामैतत् । अन्तर्हितं मरणमयात् शुभं निहितमित्यर्थः । एवम्भूतमपि विच-
रन्त्यापः । चरतिर्गत्यर्थः । सर्वे च गत्यर्थी शानार्थीः । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णाति-
प्यर्थता । विज्ञापयन्ति आप आत्मनो मध्ये । ता इन्द्राय प्रकाशयन्त्याप इ-
त्यर्थः । प्रकाशितेऽस्मिन्निन्द्रेण हते दीर्घं मरणलक्षणं तमः आशयत् आस्थित-
वान् इन्द्रशत्रुः वृत्रः । अथवा वृत्रो मेघः तस्य शरीरमध्ये आपो निधी-
यन्ते । तच्छरीरमपां मध्ये इत्येतस्याः सप्तम्या निराकाङ्क्षीकरणार्थमवस्थिता

१३२ स्कन्दस्वामीभाष्य-वेङ्कटमाधवार्यव्याख्यानोपेता ऋक्संहिता । [अ० २. व० ३८.

इति वाक्यशेषः । अनां मध्येऽवस्थितानां अहिर्निहितं शरीरं भेषस्य । तथापि तु व्यवस्थितस्य वृत्रस्य निष्यं विचरन्त्यावः । निष्यमिति नान्तर्हितनाम, किं तर्हि, येन प्रदेशेन भेषो नीचैर्नमति छिद्मीभवति, तदपां निर्गमनविलं निष्यम् । विचरन्तीत्यपि शुद्धज्ञानार्थ एव, नान्तर्णीतिष्यर्थः । भेषनिर्गमनविलं विजानन्त्याप इत्यर्थः । अप्पु च निर्जिगमिष्यन्तीषु तद्वत्सुत्सया दीर्घं समस्तनभोमण्डलव्यापि तम आशयत् आस्थितवानिन्द्रशत्रुर्भवः । तमोरूपेण स्वरूपेण भेषः समस्तं नभो व्याप्यातिष्ठदित्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अतिष्ठन्तीनाम् । अतिष्ठन्तीनामस्थानानामपां मध्ये वृत्रस्य शरीरमन्तर्हितं प्रतिगच्छन्त्याप इन्द्रस्य वृत्रं निलीनं दर्शयितुम् । तत् इन्द्रेण हतो वृत्रो दीर्घं तम आशयत् ममारेति ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तत्रिंशो वर्गः ॥

दासपत्नीरहिगोपाअतिष्ठनिरुद्धाआपःपणिनेवगावः ।

अपाविलमपिहितंयदासीद्वृत्रंजघन्वाअपतद्ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । अहिगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आपः । पणिनाऽव । गावः । अपाम् । विलम् । अपिहितम् । यत् । आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

दैव्येतरुपक्षयार्थस्य दासः । श्रमादिना उपक्षीणशक्तिः कर्मकरादिः । तस्य पालयिष्यो दासपत्न्यः । उपक्षीणशक्तिं हि श्रान्तं कर्मकरादिं पीतमात्रा एवापः आप्यायनेन पालयन्ति । अहिगोपाः अहिना गुप्ताः भेषोदरान्तर्गता अतिष्ठन् निरुद्धाः । केन निरुद्धाः । अहिगोपा इति वचनादहिना । 'वृत्रं जघन्वा-नि'ति वा वचनात् परस्ताद् वृत्रेण ता निरुद्धा अतिष्ठन् आपः । पणिनेव गावः । पणिर्वणिग् भवति । यथा विक्रयार्थं वणिजा गावो निरुद्धास्तिष्ठेयुः, तद्वत् । एवं निरुद्धानां तासामपां निर्गमनविलम् अपिहितं घटितं यदासीत् वृत्रं

मेघं तद्रक्षितारमसुरं वा । जघन्वान् । शत्रुर्थोऽयं कसुः । घ्नन् । अप तद्
ववार । तद् बिलमपावृतवान् उद्धाटितवान् ॥ ११ ॥

वेङ्कटमाधवीयन् ।

दासपत्नीः । दासादिपत्न्योऽहिना एसा अतिष्ठन् निरुद्धा आपोऽसुरैरिव गावः ।
तत्रापां बिलमपिहितं यदासीद् वृत्रं जघ्निवान् अपववार तादृशेति ॥ ११ ॥

अ॒ह॒व्यो॒वा॒रो॒अ॒भ॒व॒स्त॒दि॒न्द्र॒सृ॒के॒य॒त्वा॒प्र॒त्य॒ह॒न्दे॒व॒ए॒कः॑ ।

अ॒ज॒यो॒गा॒अ॒ज॒यः॑ शू॒र॒सो॒म॒ज॒या॒रु॒जः॑ सर्त॒वे॒स॒प्त॒सि॒न्धू॒न्

[॥ १२ ॥

अ॒ह॒व्यः॑ । वा॒रः॑ । अ॒भ॒वः॑ । तत् । इ॒न्द्र । सृ॒के । यत् । त्वा ।
प्र॒ति॒अ॒ह॒न् । दे॒वः॑ । ए॒कः॑ । अ॒ज॒यः॑ । गाः॑ । अ॒ज॒यः॑ । शू॒र । सो॒
म॒म् । अ॒व । अ॒रु॒जः॑ । सर्त॒वे॑ । स॒प्त । सि॒न्धू॒न् ॥ १२ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अश्वशब्दोऽत्र “अथापि तद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति” इत्येव-
मश्ववयवे पृष्ठे वर्तते । अश्वपृष्ठे साधुः स्थिरयानः अह्व्यः । वारः वाहयिता ।
अपोहयितरि वारशब्दः प्रसिद्धः अश्ववार इति । अश्वस्य वा वाहयिता-
श्ववार उच्यते । अथवा शत्रूणां वारः अभवः । तत् तदा हे इन्द्र ! । कदा ।
उच्यते । सृके । सृक इति वज्रनाम । ‘यस्य च भावेन—’ (२-३-३७) इत्येवं
चैषा सप्तमी । तच्छ्रुतेश्च लक्षणभूतयोग्यक्रियाध्याहारः । सङ्ग्रामनाम वा ।
अपठितोऽपि सामर्थ्यात् सृकशब्दः वज्रगृहीते सङ्ग्रामे वा । यत् यदा त्वां
प्रत्यहन् । हन्तिरत्र गत्यर्थः । त्वां प्रति गतवान् । देव एकः । कतमः ।
मरुद्गणः । एवं द्वैतरेयिण इतिहासमधीयते — “इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन् सर्वा
देवता अब्रवीदनु मोपतिष्ठध्वमुप मां ह्वयध्वमिति । तथेति तं हनिष्यन्त
आद्रवन् । सोऽवेन्मां वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति । हन्तेमान् भीषया इति तानमि
प्राश्वसीत् । तस्य श्वसथादीषमाणा विश्वेदेवा अद्रवन् । मरुतो हैनं नाजहुः ।

तदेतदिहोच्यते — सृके यत् त्वा प्रत्यहन् देव एक इति । अथवा सृक इति तृतीयार्थे सप्तमी । आयुधसामान्याच्च वृत्रायुधे सृकशब्दो वर्तते । हन्तिश्च वधार्थ एव । सृकेण स्वेनायुधेन यदा त्वां प्रति हतवान् वृत्र इत्यर्थः । किञ्च, तदैव त्वं देवः दानादिगुणयुक्तः एक एव तम् अजयो गाः तदैवाजयः । हे शूर ! सोमं तदैवावासृजः । अवसर्गोऽनुज्ञा । अनुज्ञातेवान् । सत्तवे गमनाय सप्त सिन्धून् सप्तसङ्ख्याका गङ्गाद्याः प्रधानभूता नदीः ॥ १२ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अङ्गव्यो वारः । यदा भवत्प्रतिबोधनार्थमसुरैः पीड्यमानः कश्चिद् देवस्त्वां त्वदीये वज्रे निहन्ति । तदा त्वमश्वपृष्ठस्थो दंशानां वारको बाल इव भवसि । श. वृन्तुभयसो हंसि । स त्वमसुरेभ्योऽजयो गाः । अजयश्च सोमम् । अवासृजः सरणाय सप्तसिन्धून् गङ्गाद्याः सप्त देवनदीः ॥ १२ ॥

नास्मैविद्युन्नतन्यतुःसिषेधनयामिहमकिरद्वादुनिच ।

इन्द्रश्चयद्युधातेअहिश्चोतापरीभ्योमघवाविजिग्ये ॥ १३ ॥

न । अस्मै । विद्युत् । न । तन्यतुः । सिषेध । न । याम् ।
मिहम् । अकिरत् । हादुनिम् । च । इन्द्रः । च । यत् । युद्युधाते इति ।
अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

नास्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, तादर्थ्ये वा । अस्येन्द्रस्य स्वभूता । अस्य वेन्द्रस्यार्थाय । न विद्युत् नापि तन्यतुः स्तनयितुशब्दः । सिषेध । अन्तर्णीत-
प्यर्थोऽत्र सिषिः । अहिं स साधितवान् वशीकृतवानित्यर्थः । अथवा सिधि-
रत्रापनयनार्थः । 'ते सेधन्ति पथो वृकमि'ति यथा । अहिमपनीतवानित्यर्थः ।
नापि यां मिहम् । 'मिह सेचने' । वृष्टिरत्र मिह उच्यते । अकिरत् विक्रीर्ण-
वान् । हादुनि च । हादुनिः हात्कारः हनहनशब्दः ..... सिषि-
धतुः । न कश्चिदप्यन्यः सिषेधेत्यर्थः । इन्द्रश्च यद् यदा युद्युधाते अहिश्च ।

यदेति वचनादुतशब्दोऽपि तदार्थे^१ । अपरीभ्यः । अपरीशब्दोऽन्यवचनः ।
तादर्थ्ये चात्र चतुर्थी । अन्यासां प्रजानामर्थाय । मघवा विजिग्ये विजितवान्
अहिम् ॥ १३ ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

नास्मै विद्युत् । अहिर्मेघरूपं धारयन्निन्द्रस्य वधार्थं विद्युदादीनकरोत् । सर्वा-
नेव तानिन्द्रो जिगाय । नास्मा इन्द्राय वारणार्थमभवद् विद्युद्, नच गर्जितशब्दः,
नच यां वृष्टिमकरोदशनिं च । यदेन्द्रश्चाहिश्च युयुधाते तदानीं विद्युदादिव्यतिरिक्ता-
भ्योऽपि मायाभ्यो विजिग्येऽहिमिन्द्रः ॥ १३ ॥

अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र हृदियत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत् ।

नवचयन्नवतिं च स्रवन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि

[॥ १४ ॥

अहेः । यातारम् । कम । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते ।
जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् । नव । च । यत् । नवतिम् । च । स्र-
वन्तीः । श्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥ १४ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

अहेर्यातारम् । 'ययावजीवो यातेव भीम' इति प्रयोगदर्शनात् वियात
इति च वधकर्मसु पाठाद् यातिर्वधार्थोऽपि, न प्रापणार्थ एवेति गम्यते । वध-
कर्मसु हि वियात इत्येतद् याते रूपमभिप्रेतं न यात(य)तेः, भेदेन पठितत्वात् ।
अहेर्यातारं हन्तारं स्वतोऽयं कमपश्यः । हे इन्द्र ! हृदि हृदये यत् ते ज-
घ्नुषः । अन्तर्णीतसनर्थोऽत्र हन्तिः । जिघांसोः । भीरगच्छद् भयं गतम् ।
उत्पत्तिरत्र गमनमभिप्रेतम् । अन्यो हनिष्यतीति हृदये भयमुत्पन्नमत्यर्थः ।
यद् भीतः किं कृतवान् । उच्यते । नव च यत् (नवतिं स्रवन्तीः नदीश्च
श्येनो न श्येन इव) अहिं हन्तुं शीघ्रतरः तीर्णवान् रजांसि लोकांश्च श्री-
नपि । एतदुक्तं भवति — कोऽन्यस्त्वत्तोऽहेर्हन्ता, येन तस्य वधशङ्काक्षेभि-
तहृदयो नवनवतीर्नदीलोकत्रयं च तीर्त्वाहिं हन्तुं त्वरितोऽगम इति ॥ १४ ॥

१. 'जि' ग., 'ज्री' घ. पाठः. २. 'विनयातीति', ३. 'त् ..... स्'

वेङ्कटमाधवीयम् ।

अहेर्यातारम् । “इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा ना(स्तृषी)ति मन्यमानः पराः परावतो जग.म” । तदाह — अहेरसुरस्य हन्तारं त्वत्तोऽन्यं कमपश्यः इन्द्र ! । यातिर्वधकर्मा । हृदये यत्तव भयमागतं वृत्रं जघ्नुषः यदा त्वं नव च नवतीश्च नदीरुदकान्यतरः द्येन इव शीघ्रं भीतस्त्वमिति ॥ १४ ॥

इन्द्रो यातो वसितस्य राजा शमस्य च शृङ्गिणोर्वज्रबाहुः ।

सेदुराजा क्षयति चर्षणीनामरान्ननेमिः परिता वभूव ॥ १५ ॥

इन्द्रः । यातः । अवसितस्य । राजा । शमस्य । च ।
शृङ्गिणः । वज्रबाहुः । सः । इत् । ऊँ इति । राजा । क्षयति ।
चर्षणीनाम् । अरान् । न । नेमिः । परि । ता । वभूव ॥ १५ ॥

स्कन्दस्वामीयम् ।

इन्द्रः यातः गच्छतः जङ्गमस्याश्वादेः । अवसितस्य । ‘षिञ् बन्धने’ । अवबद्धस्य । स्थावरस्य जङ्गमस्येत्यर्थः । किम् । राजा । ईश्वरः । शमस्य शान्तस्य चर्ष्यादेः । शृङ्गिणः गवादेः । अथवा जङ्गमग्रहणेनैव गवादेः शृङ्गवतो गृहीतत्वाच्छृङ्गशब्दोऽत्र दीप्तिवचनः । दीप्तिमतो नक्षत्रादेः । कीदृशः । वज्रबाहुः । बाहुशब्देनात्र हस्तो लक्ष्यते । वज्रहस्तः । सेदु स एव राजा । ‘राजृ दीप्तौ’ । दीप्तः । क्षयति । क्षयतेरैश्वर्यकर्मण एतद्रूपम् । ईष्टे । चर्षणीनां मनुष्याणामपि । न केवलमीष्ट एव, किं तर्हि, अरान् न नेमिः । रथचक्रपृष्ठं हि नेमिरुच्यते । स यथा अरान् परिगृह्णाति तद्वत् परि ता वभूव । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहे । ता इति सर्वेषां मनुष्याणां वा जङ्गमादीनां वा प्रतिनिर्देशः । तान् मनुष्यान् तानि वा जङ्गमादीनि परिगृह्णाति वशीकरोती-त्यर्थः ॥ १५ ॥

बलभीषिनिवास्येतामृगार्थगमसंहतिम् ।

भर्तृध्रुवसुतश्चक्रे स्कन्दस्वामी यथास्मृति ॥

इति भर्तृध्रुवसुतस्य स्कन्दस्वामिनः कृतौ

ऋग्वेदभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

वेङ्कटमाधवीयम् ।

इन्द्रो यातः । इन्द्रो जङ्गमस्य स्थावरस्य च राजा शान्तस्य हरिणादेः शृ-
ङ्गिणो महिषादेश्च वज्रबाहुः । स देवमनुष्याणां राजा भूत्वा निवसति । परिभवति च
तद्वान्यानि भूतान्यरानिव नेमिः ॥ १५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये अष्टत्रिंशो वर्गः ॥

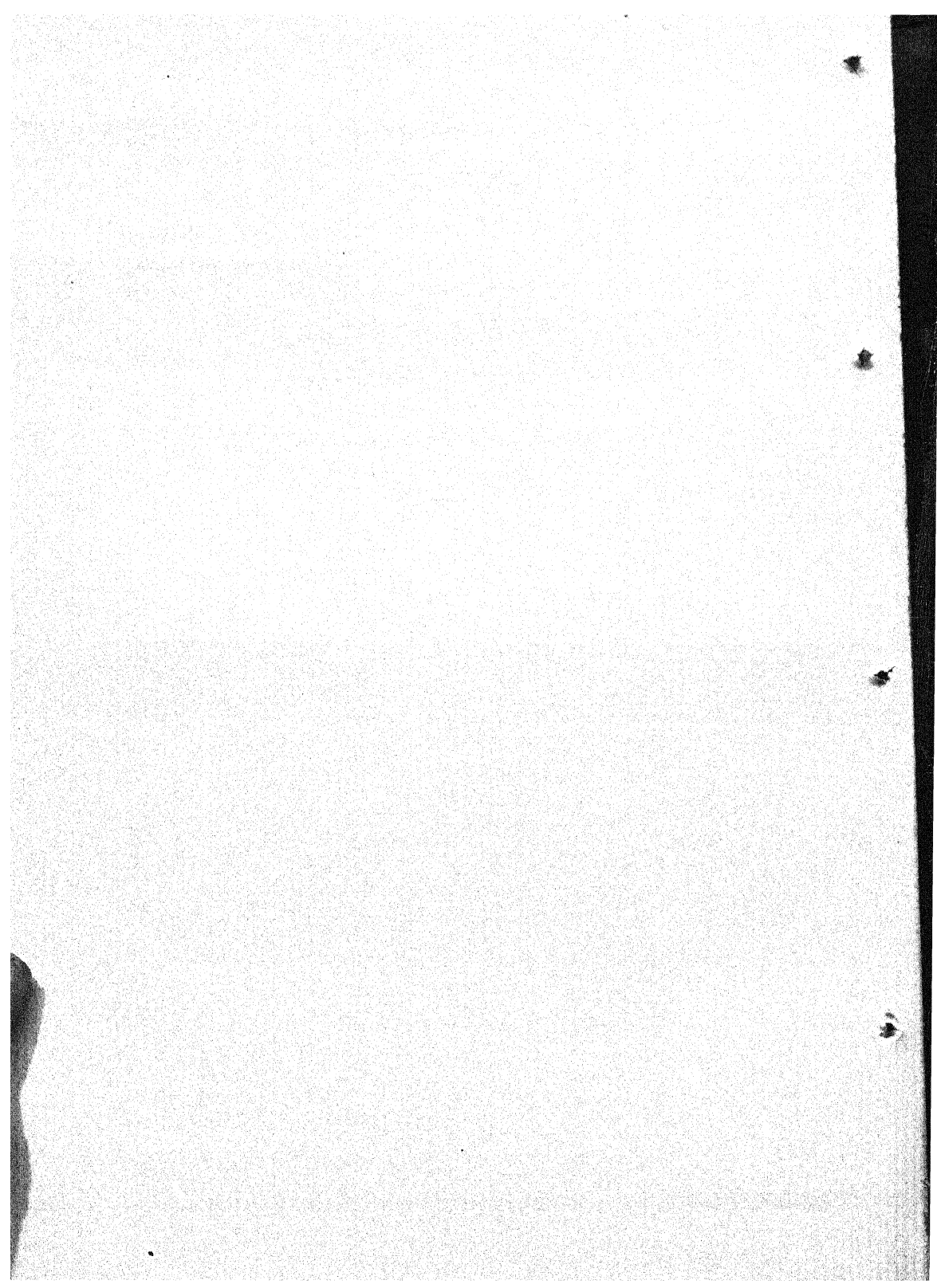
इत्थं द्वितीयमध्यायं व्याकरोत् प्रथमेऽष्टके ।

गाधिनिमाधवो नाम सङ्कृष्टार्थं प्रदर्शयन् ॥

इति श्रीवेङ्कटमाधवार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने

प्रथमे द्वितीयोऽध्यायः ॥

स्मृतवाक्याद्यनुक्रमणी ।

पुटम्	क्रक	वाक्यानि	ग्रन्थनाम	ग्रन्थकर्तृनाम
२	१	‘ऋतेन भित्रावरुणा’	...	...
१	१	‘कवी नो भित्रावरुणा’	...	...
११	१	‘अह्वयच्छुनमन्धाय —’	...	...
११	१	‘इन्द्राग्नीं दत्वावृथिवो’	...	...
११	१	‘अग्ने पावकरोचिषा’	...	...
११	१	‘धृताहवन दीदिवः’	...	...
११	१	‘भ्रावो नेष्टः पिब—’	...	...
११	१	‘विश्वेदेवासो मरुतो’	...	...
११	१	‘विश्वे यजत्रास्त आदित्याः’	...	...
११	१	‘युवं वरो सुषाम्णे—’	...	...
११	१	‘पेशो मर्या अपेशसे’	...	...
११	१	...	...	मेधातिथिः
३	२	‘एकं चमसं चतुरः—’	...	...
५	६	‘बृहस्पतिर्विश्वरूपां—’	...	...
३	३	‘रथं ये चक्रः—’	...	...
११	१	‘छत्रं रथो मणिर्भार्या—’	पुराणम्	...
७	१	‘ततोऽनन्तरमैन्द्राग्रम्’	...	...
११	२	‘दाता राधांसि शुम्भति’	...	...
९	४	‘सोमं नः स्तोममागहि’	...	...
११	१	‘तृतीयस्यादिराश्विनः’	...	...
१३	५	‘हिरण्यपाणिं सावित्री—’	...	...
११	१	‘अथ यत्र ह तद् देवः जम्—’	शाङ्खायनब्राह्म-	...
११	१	‘प्राशिन्नं सवितुः पाणो—’	११ [णभ	...
११	६	‘अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेत्यपः—’	श्रुतिः	...
११	१	‘अग्नेर्वा आदित्यो जायते’	११	...
११	१	‘आपो वा इदमग्र आसन्’	११	...
१५	९	‘एकाम्रेः’	...	...
११	१०	‘द्वे तु देवीनाम्’	...	...

पुटम्	श्लोक	दावयानि	ग्रन्थनाम	ग्रन्थकर्तृनाम
१७	१२	‘द्वादश्यां तिस्र ईरितः—’	...	...
”	१३	‘द्यावापृथिव्यौ द्वे ऋचौ’	...	...
१८	१४	‘अत्राह गोरमन्वत’	...	...
”	१५	‘स्योनादिस्त्वेव पार्थिवो’	...	...
१९	१६	‘अतो देवा इति दैवी’	...	...
”	१७	‘सूक्तशेषस्तु वैष्णवः’	...	...
२०	”	‘तम् अकृण्वन् त्रेधा—’	...	...
”	”	‘पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति—’	...	यास्कः
२३	१	‘तीव्राः सोमासो वायव्या’	...	...
”	२	‘तृचोऽन्यस्त्वैन्द्रवायवः’	...	...
२४	४	‘तृचो मित्रावरुणाभ्याम्’	...	...
२५	७	‘तथेन्द्राय मरुत्वते’	...	...
२७	१०	‘तृचो विश्वेषां देवानाम्’	...	...
”	”	‘बहुशस्तु वैश्वदेवेषु—’	...	...
२९	१३	‘पूष्ण आघृणये तृचः’	...	...
”	”	‘इतेरिव ते वृकमस्तु सख्यम्’	...	...
३०	१५	‘पृषो उषा’	...	...
”	”	‘सो चिन्नु’	...	...
”	”	‘वत्तो इतः’	...	...
”	”	‘जनिष्टो अपः’	...	...
”	”	‘प्रो आरत’	...	...
”	”	‘उपो रथेषु’	...	...
”	”	‘अपो सुम्यक्ष’	...	...
”	”	‘अथो वयम्’	...	...
”	”	‘नो वयम्’	...	...
”	”	‘उतो न्वस्य’	...	...
”	”	‘मोष्वन्यत्र’	...	...
३१	१६	‘अर्धाष्टमा अपां ज्ञेयाः’	...	...
”	”	‘न ता अन्यः प्रतरति—’	शाक्यभिनवम्	...
३३	१९	‘अमृतं वा आपस्तस्माद्—’	ब्राह्मणम्	...
३४	२१	‘पृणीथादिन्नाशमानाय’	...	...

पुटम्	क्रक्	वाक्यानि	ग्रन्थनाम	ग्रन्थकर्तृनाम
३७	१	‘कस्य नूनं शुनःशेष आजीगतिः’	...	...
”	”	‘कस्य नूनं तु काय्याद्या’	...	...
”	”	‘हरिश्चन्द्रो नाम राजा —’	ब्राह्मणम्	...
”	”	‘परितोषाद् भयाच्छोकात् —’	...	पौराणिकाः
३८	२	‘प्रजापतिरुवाच अग्निर्वै —’	...	...
३९	”	‘अग्नेर्ऋक्’	...	...
”	३	‘तमश्निरुवाच सविता वै —’	...	...
”	”	‘सवितुस्तृचः’	...	...
४१	५	‘भगभक्तस्य भागी वा’	...	शौनकः
”	”	‘स सवितारमुपससार —’	ब्राह्मणम्	...
”	६	‘तं सवितोवाच वरुणाय —’	...	...
”	”	‘परं शेषश्च वारुणः’	...	...
४२	७	‘विश्वेदेवाः पुष्करे त्वाददन्त’	...	...
५२	३	‘शुनश्चिच्छेपं निदितम्’	...	...
”	४	‘सन्यच्छन्तसत्’	...	...
५८	१३	‘आदित्यचन्द्रावनलानिलौ —’	पुराणम्	...
”	१४	‘ते हिष्माचनुषो नरोऽभिमार्ति —’	...	...
५९	१५	‘देवेभ्यश्च पितृभ्य आ’	...	...
६३	१	‘तं वरुण उवाचाग्निर्वै —’	...	...
”	”	‘वसिष्वाहि म्रियेऽयेत्याग्नेये’	...	...
६५	५	‘देवैः सह मनुष्याणां —’	...	...
७४	१०	‘अग्निः स्तूयमानः शुनश्शेषं —’	...	...
८५	”	‘अग्निरपि रुद्र उच्यते’	...	यास्कः
७७	१३	‘इति प्रार्थितोऽग्निस्तमुवाच —’	...	...
७८	१	‘ऐन्द्रश्चतुर्ऋचः परः’	...	...
”	”	‘तमृत्विज ऊचुः —’	ब्राह्मणम्	...
”	”	‘अथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिना-	...	...
८३	९	‘य —’	...	...
८०	५	‘उल्लखलस्य द्वे इमे’	...	...
८२	७	‘द्वे परे मुसलस्य चोलखलस्य च’	...	...
८३	९	‘प्रजापतिं हरिश्चन्द्रं चर्म —’	...	...
”	”	‘चर्मोधिषवणीयं वा सोमं —’	...	बृहद्देवताकारः

पुटम्	क्रक्	वाक्यानि	ग्रन्थनाम	ग्रन्थकर्तृनाम
३७	१	‘कस्य नूनं शुनःशेष आजीर्गतिः’	...	...
”	”	‘कस्य नूनं तु काय्याद्या’	...	...
”	”	‘हरिश्चन्द्रो नाम राजा —’	ब्राह्मणम्	...
”	”	‘परितोषाद् भयाच्छोकात् —’	...	पौराणिकाः
३८	२	‘प्रजापतिरुवाच अग्निर्वै —’	...	...
३९	”	‘अग्नेर्ऋक्’	...	...
”	३	‘तमग्निरुवाच सविता वै —’	...	...
”	”	‘सवितुस्तृचः’	...	...
४१	५	‘भगभक्तस्य भागी वा’	...	शौनकः
”	”	‘स सवितारमुपससार —’	ब्राह्मणम्	...
”	६	‘तं सवितोवाच वरुणाय —’	...	...
”	”	‘परं शेषश्च वारुणः’	...	...
४२	७	‘विश्वेदेवाः पुष्करे त्वाददन्त’	...	...
५२	३	‘शुनश्चिच्छेषं निदितम्’	...	...
”	४	‘मन्यच्छन्सत्’	...	...
५८	१३	‘आदित्यचन्द्रावनलानिलौ —’	पुराणम्	...
”	१४	‘ते हिष्मावनुषो नरोऽभिमार्ति —’	...	...
५९	१५	‘देवेभ्यश्च पितृभ्य आ’	...	...
६३	१	‘तं वरुण उवाचाग्निर्वै —’	...	...
”	”	‘वसिष्वाहि मियेध्येत्याग्नेये’	...	...
६५	५	‘देवैः सह मनुष्याणां —’	...	...
७४	१०	‘अग्निः स्तुयमानः शुनश्शेषं —’	...	...
८५	”	‘अग्निरपि रुद्र उच्यते’	...	यास्कः
७७	१३	‘इति प्रार्थितोऽग्निस्तमुवाच —’	...	...
७८	१	‘ऐन्द्रश्चतुर्ऋचः परः’	...	...
”	”	‘तमृत्विज ऊचुः —’	ब्राह्मणम्	...
”	”	‘अथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिना-	...	...
८३	९	‘य —’	...	...
८०	५	‘उल्लखलस्य द्वे इमे’	...	...
८२	७	‘द्वे परे मुसलस्य चोल्खलस्य च’	...	...
८३	९	‘प्रजापतिं हरिश्चन्द्रं चर्म —’	...	...
”	”	‘चर्माधिषवणीयं वा सोमं —’	...	बृहद्देवताकारः

पुटम्	श्रुक्	वाक्यानि	ग्रन्थनाम	ग्रन्थकृतनाम
११८	१४	'वंस्वानो वार्धपुरु'	...	...
१२०	१६	'हिरण्यस्तूपो यागायाभिं—'	...	...
१२३	१	'द्वे ऐन्द्रे'	...	...
"	"	'प्रजापतेर्वा एतज्जपेष्ठ—'	सरकाध्वर्यु- ब्राह्मणम्	...
१२४	३	'अत्र पितरो मादधध्व—'	...	...
"	"	'यथाभागमश्रीतेत्येवैतदाह'	शतपथब्राह्मणम्	...
१२५	"	'अमीमदन्त पितरो यथाभागं—'	...	...
"	"	'यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाह'	शतपथब्राह्मणम्	...
"	"	'अभिष्ठव ज्यहं पूर्वं त्रिकद्रुका'	...	...
१३३	१२	'अथापि तद्धितेन कृत्स्नव—'	...	...
"	"	'इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्—'	...	ऐतरेयिणः
१३४	१३	'ते सेधन्ति पथो वृकन्'	...	...
१३५	१४	'ययवजीवो यातेव भीमः'	...	...
१३६	"	'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा—'	...	...

LIST OF SANSKRIT PUBLICATIONS FOR SALE.

	RS.	AS.	P.
भक्तिमञ्जरी Bhaktimanjari (Stuti) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja.	1	0	0
स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः Syanandurapuravarnana- prabandha (Kāvya) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja, with the commentary Sundarī of Rājārāja Varma Koil Tampuran.	2	0	0

Trivandrum Sanskrit Series.

No. 1—दैवम् Daiva (Vyākaraṇa) by Deva with Puruṣakāra of Kṛṣṇalīlāsukamuni (out of stock).	1	0	0
No. 2—अभिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणामूर्तिस्तवौ Abhi- navakaustubhamala and Daksina- murtistava by Kṛṣṇalīlāsukamuni (out of stock).	0	2	0
No. 3—नलाभ्युदयः Nalabhyudaya (Kāvya) by Vāmana Bhaṭṭa Bāṇa (second edition).	0	4	0
No. 4—शिवलीलार्णवः Sivalilarnava (Kāvya) by Nīlakaṇṭha Dikṣita (out of stock).	2	0	0
No. 5—व्यक्तिविवेकः Vyaktiviveka (Alaṅkāra) by Mahima-Bhaṭṭa with commentary (out of stock).	2	12	0
No. 6—दुर्घटवृत्तिः Durghataavrtti (Vyākaraṇa) by Śaraṇadeva (out of stock).	2	0	0
No. 7—ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका Brahmatattvapra- sika (Vedānta) by Sadāśivendrasara- svatī (out of stock).	3	4	0
No. 8—प्रद्युम्नाभ्युदयम् Pradyumnabhyudaya (Nāṭaka) by Ravi Varma Bhūpa (out of stock).	1	0	0

- No. 9—**विरूपाक्षपञ्चाशिका Virupaksapancasika**
(Vedānta) by Virūpākṣanāha with
the commentary of Vidyācakra-
varcin (*out of stock*). 0 8 0
- No. 10—**मातङ्गलीला Matangalīla** (Gajalakṣaṇa)
by Nīlakaṇṭha (*out of stock*). 0 8 0
- No. 11—**तपतीसंवरणम् Tapatisamvarana**
(Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with
the commentary of Śivarāma
(*out of stock*). 2 4 0
- No. 12—**परमार्थसारम् Paramarthasara** (Vedānta)
by Ādiśeṣa with the commentary of
Rāghavānanda (*out of stock*). 0 8 0
- No. 13—**सुभद्राधनञ्जयम् Subhadradhananjaya**
(Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with
the commentary of Śivarāma
(*out of stock*). 2 0 0
- No. 14—**नीतिसारः Nitisara** (Nīti) by Kāmandaka,
with the commentary of Śaṅkarāra
(*out of stock*). 3 8 0
- No. 15—**स्वप्नावसवदत्तम् Svapnavasavadatta**
(Nāṭaka) by Bhāsa (*second edition*). 1 8 0
- No. 16—**प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् Pratijnayaugandha-
rayana** (Nāṭaka) by Bhāsa
(*out of stock*). 1 8 0
- No. 17—**पञ्चरात्रम् Pancharatra** (Nāṭaka) by
Bhāsa (*out of stock*). 1 0 0
- No. 18—**नारायणीयम् Narayaniya** (Stuti) by
Nārāyaṇa Bhaṭṭa with the comment-
ary of Deśanangalavārya
(*second edition*). 4 0 0
- No. 19—**मानमेयोदयः Manameyodaya** (Mīmāṃsā)
by Nārāyaṇa Bhaṭṭa and Nārāyaṇa
Paṇḍita (*out of stock*). 1 4 0
- No. 20—**अविमारकम् Avimaraka** (Nāṭaka) by
Bhāsa (*out of stock*). 1 8 0
- No. 21—**बालचरितम् Balacarita** (Nāṭaka) by

- No. 22—मध्यमव्यायोग-दूतवाक्य-दूतघटोत्कच-कर्णभारो-
रुमङ्गानि **Madhyamavyayoga-Duta-
vakya-Dutaghatotkaca-Karna-
bhara and Urubhanga** (Nāṭaka)
by Bhāsa (*out of stock*). 1 8 0
- No. 23—नानार्थार्णवसंक्षेपः **Nanartharnavasam-
ksepa** (Kośa) by Keśavaśvāmin
(Part I, 1st and 2nd Kāṇḍas). 1 12 0
(*out of stock*).
- No. 24—जानकीपरिणयः **Janakiparinaya** (Kāvya)
by Cakra Kavi (*out of stock*). 1 0 0
- No. 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका **Kanadasiddhanta-
candrika** (Nyaya) by Gaṅgādhara-
sūri (*out of stock*). 0 12 0
- No. 26—अभिषेकनाटकम् **Abhisekanataka** by
Bhāsa (*out of stock*). 0 12 0
- No. 27—कुमारसम्भवः **Kumarasambhava** (Kāvya)
by Kālidāsa with the two comment-
aries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita
(Part I, 1st and 2nd Sargas) 1 12 0
(*out of stock*).
- No. 28—वैखानसधर्मप्रज्ञः **Vaikhanasadharmapra-
sna** (Dharmasūtra) by Vikhānas
(*out of stock*). 0 8 0
- No. 29—नानार्थार्णवसंक्षेपः **Nanartharnavasam-
ksepa** (Kośa) by Keśavaśvāmin
(Part II, 3rd Kāṇḍa) (*out of stock*). 2 4 0
- No. 30—वास्तुविद्या **Vastuvidya** (Śilpa) (*out of
stock*). 0 12 0
- No. 31—नानार्थार्णवसंक्षेपः **Nanartharnavasam-
ksepa** (Kośa) by Keśavaśvāmin
(Part III, 4th, 5th and 6th
kāṇḍas). 1 0 0
- No. 32—कुमारसम्भवः **Kumarasambhava** (Kāvya)
by Kālidāsa with the two comment-
aries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita
(Part II, 3rd, 4th and 5th Sargas)
(*out of stock*). 2 8 0

- No. 33—**वाररुचसंग्रहः Vararucasangraha**
(Vyākaraṇa) with the commentary
Dīpaprabhā of Nārāyaṇa
(out of stock). 0 8 0
- No. 34—**मणिदर्पणः Manidarpana** (Nyāya) by
Rājacūḍāmaṇimakhin. 1 4 0
- No. 35—**मणिसारः Manisara** (Nyāya) by Gopī-
nātha. 1 8 0
- No. 36—**कुमारसम्भवः Kumarasambhava** (Kāvya)
by Kalidasa with the two comment-
aries, Prakāsikā of Aruṇagirinātha
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita
(Part III, 6th, 7th and 8th Sargas). 3 0 0
- No. 37—**आशौचाष्टकम् Asaucastaka** (Smṛti) by
Vararuci with commentary. 0 4 0
- No. 38—**नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana**
(kośa) by Amarasimha with the com-
mentary Tikāsarvasva of Vandy-
aghaṭīya Sarvānanda (Part I, 1st
Kāṇḍa). 2 0 0
- No. 39—**चारुदत्तम् Carudatta** (Nāṭaka) by Bhāsa
(out of stock). 0 12 0
- No. 40—**अलङ्कारसूत्रम् Alankarasutra** by Rājānaka
Ruyyaka with the Alaṅkārasarvasva
of Maṅkhuka and its commentary by
Samudrabardha (second edition). 2 8 0
- No. 41—**अध्यात्मपटलम् Adhyatmapatala** (Ve-
dānta) by Āpastaniba with Vivaraṇa
of Śrī Sankāra-Bhagavat-Pāda
(out of stock). 0 4 0
- No. 42—**प्रतिमानाटकम् Pratimanataka** by Bhāsa
(out of stock). 1 8 0
- No. 43—**नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana**
(kośa) by Amarasimha with the two
commentaries, Amarakośodghaṭana of
Kṣīrasvāmin and Tikāsarvasva of
Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part II,
2nd Kāṇḍa, 1-6 Vargas). 2 8 0
- No. 44—**तन्त्रसुद्धम् Tantrasuddha** by Bhaṭṭāraka
Vedottama. (out of stock). 0 4 0

	RS.	AS.	P.
No. 45—प्रपञ्चहृदयम् Prapancahṛdaya.	1	0	0
No. 46—परिभाषावृत्तिः Paribhasavṛtti (Vyākaraṇa) by Nīlakaṇṭha Dīkṣita.	0	8	0
No. 47—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Sidhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part I.)	1	12	0
No. 48—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Do. Do. (Part II.)	2	0	0
No. 49—गोलदीपिका Goladipika (Jyotiṣa) by Parameśvara.	0	4	0
No. 50—रसार्णवसुधाकरः Rasarnavasudhakara (Alaṅkāra) by Singa Bhūpāla.	3	0	0
No. 51—नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kośa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakośodghāṭana of Kṣīrasvāmin and Tikāsarvasva of Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part III, 2nd Kanda, 7-10 vargas).	2	0	0
No. 52—नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kośa) by Amarasimha with the commentary Tikāsarvasva of Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part IV, 3rd Kāṇḍa).	1	8	0
No. 53—शाब्दनिर्णयः Sabdanirnaya (Vedānta) by Prakāśātmayatīndra.	0	12	0
No. 54—स्फोटसिद्धिन्यायविचारः Sphotasiddhi-nyayavicara (Vyākaraṇa).	0	4	0
No. 55—मत्तविलासप्रहसनम् Mattavilasaprahasana (Nāṭaka) by Mahendravikramavarman. (<i>out of stock</i>).	0	8	0
No. 56—मनुष्यालयचन्द्रिका Manusyalayacandrika (Śilpa) (<i>out of stock</i>).	0	8	0
No. 57—रघुवीरचरितम् Raghuviracarita (Kāvya).	1	4	0
No. 58—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Sidhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī			

- No. 59—**नागानन्दम् Nagananda** (Nāṭaka) by
Harṣadeva with the commentary
Vimarśinī of Śivarāma (*out of
stock*). 3 4 0
- No. 60—**लघुस्तुतिः Laghustuti** by Laghubhaṭṭāraka
with the commentary of Rāghavānanda. 0 8 0
- No. 61—**सिद्धान्तसिद्धान्तम् Siddhantasiddhanjana**
(Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī
(Part IV). 1 4 0
- No. 62—**सर्वमतसंग्रहः Sarvamatasangraha.**
(*out of stock*). 0 8 0
- No. 63—**किरातार्जुनीयम् Kiratarjuniya** (Kāvya)
by Bhāravi with the commentary Sa-
bdāṛthadīpika of Citrabhānu (1, 2
and 3 Sargas). 2 8 0
- No. 64—**मेघसन्देशः Meghasandesa** by Kālidāsa
with the commentary Pradīpa of
Dakṣiṇāvartanātha. 0 12 0
- No. 65—**मयमतम् Mayamata** (Śilpa) by Maya-
muni (*out of stock*). 3 4 0
- No. 66—**महार्थमञ्जरी Maharthamanjari** (Darśana)
with the commentary Parimala of
Maheśvarānanda. 2 4 0
- No. 67—**तन्त्रसमुच्चयः Tantrasamuccaya** (Tantra)
by Nārāyaṇa with the commentary
Vimarśinī of Śaṅkara (Part I,
1-6 Pāṭalās) (*out of stock*). 3 4
- No. 68—**तत्त्वप्रकाशः Tattvaparakasa** (Āgama) by
Śrī Bhojadeva with the commentary
Tātparadīpikā of Śrī Kumāra 1 12 0
- No. 69—**ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru-
devapaddhati** (Tantra) by Īśānaśiva-
gurudevamiśra Part I, Sāmānya-
pāda). 1 8 0
- No. 70—**आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः Aryamanjusrimula-
kalpa** (Part I). 2 8 0
- No. 71—**तन्त्रसमुच्चयः Tantrasamuccaya** (Tantra)
by Nārāyaṇa with the commentary
Vimarśinī of Śaṅkara (Part II 7-19

	RS.	AS.	P.
No. 72—ईशानशिवगुरुदेवपद्धति: <i>Isanasivaguru-devapaddhati</i> (Tantra) by <i>Īśānaśiva-gurudevamiśra</i> (Part II, Mantrapāda).	4	0	0
No. 73—ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाशः <i>Īśvarapratipatti-prakasa</i> (Vedānta) by <i>Madhusūdana-sarasvatī</i> .	0	4	0
No. 74—याज्ञवल्क्यस्मृतिः <i>Yajnavalkyasmṛti</i> with the commentary <i>Bālakrīḍā</i> of <i>Viśvarūpācārya</i> (Part I — Ācāra and Vyavahāra Adhyāyās).	3	4	0
No. 75—शिल्परत्नम् <i>Silparatna</i> (Śilpa) by <i>Śrī-kumāra</i> (Part I).	2	12	0
No. 76—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः <i>Aryamanjusrimulakalpa</i> (Part II).	3	0	0
No. 77—ईशानशिवगुरुदेवपद्धति: <i>Isanasivaguru-devapaddhati</i> (Tantra) by <i>Īśānaśiva-gurudevamiśra</i> (Part III, Kriyāpāda 1—30 Pāṭalās).	3	0	0
No. 78—आश्वलायनगृह्यसूत्रम् <i>Āśvalayanagrhyasutra</i> with the commentary <i>Anāvīlā</i> of <i>Haradattācārya</i> .	2	6	0
No. 79—अर्थशास्त्रम् <i>Arthasastra</i> of <i>Kauṭalya</i> with commentary by <i>Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Śāstri</i> (Part I, 1 & 2 Adhikaraṇās).	3	12	0
No. 80—अर्थशास्त्रम् <i>Do. Do.</i> (Part II, 3—7 Adhikaraṇās).	4	0	0
No. 81—याज्ञवल्क्यस्मृतिः <i>Yajnavalkyasmṛti</i> with the commentary <i>Bālakrīḍā</i> of <i>Viśvarūpācārya</i> (Part II. <i>Prāyaścittādhya</i> ya).	2	0	0
No. 82—अर्थशास्त्रम् <i>Arthasastra</i> of <i>Kauṭalya</i> with commentary by <i>Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Śāstri</i> (Part III, 8—15 Adhikaraṇās).	3	4	0
No. 83—ईशानशिवगुरुदेवपद्धति: <i>Isanasivaguru-devapaddhati</i> (Tantra) by <i>Īśānaśivagurudevamiśra</i> (Part IV, Kriyāpāda 31—64 Pāṭalās and Yogapāda).	3	8	0

No 84—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः Aryamanjusrimulakalpa (Part III).	2	0	0
No 85—विष्णुसंहिता Visnusamhita (Tantra).	2	8	0
No. 86—भरतचरितम् Bharatacarita (Kāvya) by Kṛṣṇakavi.	1	8	0
No. 87—सङ्गीतसमयसारः Sangitasamayāsara (Sangīta) of Sangītākara Pārśvadeva.	1	2	0
No. 88—काव्यप्रकाशः Kavyaprakasa (Alaṅkāra) of Maṇinātābhāṭṭa with the two commentaries the Saṃpralāyaprakāśinī of Śrī Vidyācakravartin and the Sāhityacūḍāmaṇi of Bhāṭṭagopāla (Part I, 1-5 Ullāsās).	3	0	0
No. 89—स्फोटसिद्धिः Sphotasiddhi (Vyākaraṇa) by Bharatamiśra.	0	8	0
No. 90—मीमांसाश्लोकवार्तिकम् Mimamsaslokovartika with the commentary Kāśika of Sucaritamiśra (Part I).	2	8	0
No. 91—होराशास्त्रम् Horasastra of Varāhamihira-cārya with the Vivaraṇa of Rudra.	3	0	0
No. 92—रसोपनिषत् Rasopanīṣat.	2	0	0
No. 93—वेदान्तपरिभाषा Vedantaparibhāṣa (Vedānta) of Dharmarājādharīndra with the commentary Prakāśika of Peddadiḷkṣita.	1	8	0
No. 94—बृहद्देशी Brihaddēśī (Sangīta) of Matangamuni.	1	8	0
No. 95—रगदीपिका Ranadīpika (Jyotiṣa) of Kumārāgaṇaka.	0	4	0
No. 96—ऋक्संहिता Rksamhita with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the commentary of Veṅkaṭamādhavārya (Part I, 1st Adhyāya, in 1st Aṣṭaka).	1	8	0

- No. 97—नारदीयमनुसंहिता *Naradiyamanusamhita*
(Smṛti) with Bhāṣya of Bhavasvāmin. 2 0 0
- No. 98—शिल्परत्नम् *Silparatna* (Śilpa) by Śrī-
kumāra. (Part II) 2 8 0
- No. 99—मीमांसाश्लोकवार्तिकम् *Mimamsasloka-*
vartika (Mīmāṃsā) with the com-
mentary Kāśikā of Sucaritamīśra
(Part II). 2 0 0
- No. 100—काव्यप्रकाशः *Kavyaprakasa* (Alaṅkāra)
of Maṃmaṭabhaṭṭa with the two com-
mentaries, Sampradāyaprakāśinī of
Śrīvidyācakravartin and Sāhitya-
cūdāmaṇi of Bhaṭṭagopāla (Part II,
6—10 Ullāsas). 5 0 0
- No. 101—आर्यभटीयम् *Aryabhatīya* (Jyotiṣa) of
Āryabhaṭācārya with the Bhāṣya of
Nīlakaṇṭhasomasutvan (Part I.
Gaṇitapāda). 2 8 0
- No. 102—दत्तिलम् *Dattila* (Saṅgīta) of Dattila-
muni. 0 4 0
- No. 103—हंससन्देशः *Hamsasandesa* (Vedānta)
with commentary. 0 8 0
- No. 104—साम्बपञ्चाशिका *Sambapancasika*
(Stuti) with commentary. 1 0 0
- No. 105—निधिप्रदीपः *Nidhipradīpa* of Siddha-
śrīkaṇṭhasambhu. 0 4 0
- No. 106—प्रक्रियासर्वस्वम् *Prakriyasarvasva*.
(Vyākaraṇa) of Śrī Nārāyaṇa
Bhaṭṭa with commentary (Part I.) 1 0 0
- No. 107—काव्यरत्नम् *Kavyaratna* (Kāvya)
of Arhaddāsa 0 12 0
- No. 108—बालमार्ताण्डविजयम् *Balamartanda-*
vijaya. (Nāṭaka) of Devarājakavi. 1 8 0

- No. 110—**आर्यभटीयम् Aryabhaṭīya** (Jyotiṣā) of
 Āryabhaṭācārya with the Bhāṣya
 of Nīlakaṇṭhasomasutvan. (Part II.
 Kalakriyāpāda) 1 0 0
- No. 111—**हृदयप्रियः Hridayapriya** (Vaidyaka)
 by Paramesvara, 3 0 0
- No. 112—**कुचेलोपाख्यानम् अजामिलोपाख्यानं च ।**
Kucelopakhyana and Ajamilo-
pakhyana. (Sangīta) by H. H.
 Svāti Srī Rāma Varma Maharaja. 0 4 0
- No. 113—**सङ्गीतकृतयः Sangitakrtis** (Gāna)
 of H. H. Svāti Srī Rāma Varma
 Māharaja. 1 0 0
- No. 114—**साहित्यमीमांसा Sahityamimamsa**
 (Alankara) 1 0 0
- No. 115—**ऋक्संहिता Rksamhita** (with the
 Bhāṣya of Skandasvāmin and the
 commentary of Veṅkaṭamādhā-
 vārya) (Part II) 2nd Adhyaya in
 1st Aṣṭaka. 1 8 0

Apply to:—

The Curator

for the publication of Oriental Manuscripts,

Trivandrum.